TRIANON

ÉS A MAGYAR IRODALOM

Miklós Péter (szerk.):
Trianon és a magyar irodalom

TRIANON
ÉS A MAGYAR IRODALOM

Szerkesztette
MIKLÓS PÉTER

Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány
Szeged
2021

A kötet megjelenését a
Magyar Művészeti Akadémia
támogatta.

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

„A Trianon és a magyar irodalom – Konferencia és könyvkiadás
szakmai program megvalósítását a 2020. évben
a Magyar Művészeti Akadémia támogatta.”

A könyv anyagát lektorálta:
Dr. Vizi László Tamás PhD,
a Magyarságkutató Intézet tudományos főigazgató-helyettese,
a Kodolányi János Egyetem rektorhelyettese, főiskolai tanár.

© A szerzők és a szerkesztő
© Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány

A borítón:
Magyar Könyvnap Dombóváron: vasi írók sátra, 1934.
Forrás: Fortepan, képszám: 26494, adományozó: Erky-Nagy Tibor.
www.fortepan.hu

TARTALOM

Előszó (MIKLÓS PÉTER) 7

BENE ZOLTÁN
Egy lehetséges világ. Irodalmi és filozófiai közelítés fájdalomhoz (és ragaszkodáshoz) 9

CSAPODY MIKLÓS
Az összeomlás előérzetei. Három pre-trianoni nagyregény. Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert, Bánffy Miklós: Erdélyi történet, Méliusz József: Város a ködben 19

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON
Kosztolányi Dezső a trianoni határon túlra, szülővárosába, Szabadkára küld interjút Interjú a Bácsmegyei Naplóban (1926): Somlyó Zoltán kérdez, Kosztolányi Dezső válaszol 59

MIKLÓS PÉTER
„Erdélyért harcolunk" A transzilvanizmus nyomában 67

KOVÁCS EMŐKE
„Utazz a Balatonra!" A Balaton felfutása a trianoni békediktátum után – gazdasági, társadalmi, turisztikai és irodalmi dimenzióból 75

OLASZ LAJOS
Cum ira et studio… A „nagy háború" és a trianoni béke az 1920 és 1944 közötti történelemoktatásban 101

KÁSA CSABA
Egy kétszer megszüntetett iskola. A székelykeresztúri polgári leányiskola története.1906–1921 és 1940–1944 119

TÓTH ESZTER ZSÓFIA
Tragikus sorsok a határon túli magyar irodalomban. Öngyilkos romániai magyar írók, költők és az öngyilkosság mint társadalmi jelenség az államszocializmus idején 135

A kötet szerzői 149

ELŐSZÓ

A szegedi Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány fönnállása csaknem másfél évtizede alatt számos alkalommal szervezett névadója, Bálint Sándor (1904–1980) – a kiváló néprajzkutató és művészettörténész, a magyar szakrális néprajz megalapítója, kereszténydemokrata politikus – életművét népszerűsítő, valamint a szegedi nagytáj – a Bálint Sándor-i „szögedi nemzet" – értékeit tudatosító programokat, amelyek között konferenciák és tudományos események is helyet kaptak.

Emellett a szervezet a magyar nemzeti összetartozás jegyében a Kárpát-medencei magyar közösségek múltját és jelenét is kutatja, s tart fönn intenzív kapcsolatokat határon túli magyar civilszervezetekkel (így például a romániai pécskai Kálmány Lajos Közművelődési Egyesülettel, vagy a szerbiai újvidéki Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesületével).

A föntiekben megfogalmazottak szellemében 2020. december 10-én alapítványunk – a Magyar Művészeti Akadémia támogatásával – *Trianon és a magyar irodalom* címmel rendezett – a járványügyi helyzet miatt online – konferenciát, amelynek előadásai, több releváns tanulmánnyal kibővítve, az azonos című kötetben kerülnek közreadásra.

Könyvünk megjelenésének anyagi hátterét a Magyar Művészeti Akadémia biztosította. Köszönet illeti a szerzőket, akik tanulmányaikat rendelkezésünkre bocsátották, valamint a könyv lektorát: Vizi László Tamás rektorhelyettes urat, a Kodolányi János Egyetem főiskolai tanárát, a Magyarságkutató Intézet tudományos főigazgató-helyettesét.

Szeged, 2020. december 10.

Dr. habil. Miklós Péter PhD
címzetes egyetemi tanár,
a Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány munkatársa,
a kötet szerkesztője

BENE ZOLTÁN

EGY LEHETSÉGES VILÁG

IRODALMI ÉS FILOZÓFIAI KÖZELÍTÉS FÁJDALOMHOZ (ÉS RAGASZKODÁSHOZ)

1., Dédapáim

Az egyik anyai dédapám, bizonyos Dudás János, szelevényi születésű kun ember – még az úgynevezett boldog békeidőkben – szerelembe esett a Ruzsinszki Margit nevű dubicsányi hajadonnal, el is vette feleségül, s a Kunságot elhagyva Dubicsányba költözött, Miskolctól északra, Ózdtól délre. Nem túl magas, inas, szikár ember volt a dédapám, még nyolcvan esztendősen is gyorsabban és hatékonyabban kapált bárkinél, a szalonnát meg úgy ette, olyan gyönyörűséggel és tisztelettel, hogy könnybe lábadt a szeme annak, aki nézte. És sírva fakadhatott bárki érzékeny lélek, valahányszor a földről (a *fűd*ről) beszélt a dédapám: rajongva, párás tekintettel, egyszerű-szépen. Paraszt volt, birtokában az ősi tudásnak, mellyel zsebkendőnyi birtokon eltartható egy család; paraszt volt, évezredek földművelési, állattenyésztési tapasztalatai csörgedeztek az ereiben. Egyszersmind kun is: kellett, hogy keveredjen a vérébe harciasság és katonavirtus. Szüksége is lett rá hamarosan. Nem is olyan régen, nem sokkal több, mint száz évvel ezelőtt, 1914-ben, el kellett menni katonának.

Ha kellett, kellett. Ment az én dédapám a muszkák ellen harcolni, hasalt a lövészárkokban, fázott és törődött sovány teste. És hiába a hangzatos ígéret, nem tért haza a következő karácsonyra – a Felséges úr nem tartotta a szavát. Éjnek idején, a bécsi palota hálószobájában, melynek falaira az aradi kivégzésekről készült metszeteket akasztottak, az agg uralkodó hivatalnok-lelkét mégsem gyötörte a lelkiismeret.

S ha netán mégis bántotta volna, ez mit sem változtatott a tényen, hogy nem állta a szavát, az én dédanyám pedig – rég elmagyarosodott tót család sarja – megharagudott erősen eme hitvány szószegés miatt. Tehe-

tetlen dühvel pakolt teli egy batyut jóféle hazai ízekkel (szalonna, kolbász, sonka és kenyér), azzal nekivágott gyalog, hogy meglátogassa a férjét, ha már a király, bár megígérte, szentestére mégsem eresztette haza. Meg sem állt a lövészárkokig az én dédanyám, kereste konokul, összeszorított fogakkal a férjét. És (bátraké a szerencse) csakhamar meg is találta: láthatta, hogy él és minden testrésze ép, jóllakathatta az otthoniból – jutott a bajtársaknak is –, s mint aki jól végezte dolgát, fordulhatott vissza. Néhány száz kilométeren keresztül kutyagolt oda s ugyanannyin át vissza. Gyerekkoromban, nyaranta a nagymamámmal gyakorta keltünk át a Dubicsány fölötti hegyen, hogy a Sajógalgócon fekvő szőlőbe caplassunk, s ilyenkor Mama mindig olyan batyut vitt a hátán, amilyet az anyja cipelt a frontra. (Olyat vagy azt? Ki tudja már.) Néhányszor megemeltem. Nehéz holmi, mondhatom. Kivált megrakva élelemmel, Dubicsánytól Ukrajnáig.

A dédapám – talán, hogy nyolcvanévesen is gyorsabban és hatékonyabban kapáljon majd bárkinél – túlélte a lövészárkot, de túlélte az öreg császárt és királyt is. Túlélte és visszatért a feleségéhez.

Apai dédapáim egyike, a Balaton parti Berényben élő Bene Kálmán, ezen a néven nem az első és nem is az utolsó, szintén megjárta a nagy háborút. Ő nem északon küzdött, de délen viaskodott a taljánokkal. Fél tüdejét ellőtték, gyerekkoromban az öklöm befért a hátán keletkezett lyukba: ott távozott a golyóbis, vitt magával némi elevent. Ültünk a hegyen (inkább domb volt, már tudom), a kaptárak között, ettük a mézes diót, néztük a tavat a lábunk előtt, bámultuk zöldesszürke tükrét, a szelíd hullámokon megcsillanó napsugarakat. Valahogy így lehetett, azt hiszem...

Mindkét férfinak, akiket egyaránt dédapámnak tudhatok, a háború után születtek a gyerekei, mindkettejüknek négy. Közben széthullott körülöttük egy ország, kínlódás, reménység, küzdelem, csalódás, újabb háború lett a sorsuk. Az apai dédapám ezt az új hadi vállalkozást is megjárta a maradék fél tüdejével, s miután annak is vége lett és újfent hazatért, hát – nehogy kicsi nyugalma legyen – a kommunisták kezdték zaklatni a téesz miatt. Aztán, ,56 után a fiáért, a nagyapámért aggódhatott. Mindig került valami baj. Mégis szép kort élt meg. És szépen élte azt a szép kort.

Gyerekfejjel közelről ismerhettem eme két embert, akik megjárták a több, mint száz esztendeje kezdődött végzetes haláltáncot. Vér vagyok a vérükből, hús a húsukból. Élő bizonysága annak, hogy mindig van túlélő. Bizonyság, hogy létezünk még, s hogy át lehet vészelni megannyi bajt.

2., Szeged

Pár méterre a háztól, amelyben élünk, a Szentháromság utca húzódik, Szeged legrégibb utcája, amelyről Bertrandon de Brocquière burgund lovag a XV. században azt írta, voltaképpen ez a hosszú-hosszú házsor teszi magát a várost. A burgund nemes látogatásának idején a központot a három ferde toronnyal ékes, román stílusú Szent Dömötör-templom uralta, s a Szentháromságról elnevezett utca eme öntéstalajra épített, süllyedő, rozoga székesegyház és az alsóvárosi Havas Boldogasszony-templom között biztosította az összeköttetést. Ma is nagyjából ott fut, ahol 1433-ban: a Belvárostól a ferencesek alsóvárosi kolostoráig szalad. Ha valaki netán úgy dönt, a mi lakásunk előtt sétál a Tisza irányába, s átszeli ezt az ősi utcát, hamarosan a Boldogasszony sugárútra érkezik. Tegyük föl, hogy ott balra fordul, s bandukol komótosan a város központja felé. Kisvártatva elhalad majd az általános iskola mellett, amelyikbe apám is járt és én is jártam, s amelynek épülete előtt 1919-ben a francia gyarmati hadsereg alakulatai parádéztak. Keresnivalójuk ugyan nem volt itt semmi, mégis találtak ezt-azt. Tehették: győztesnek nevezték őket. Öt évvel korábban elszabadult egy háború, minden addigi háborúk legháborúbbika, dédapáim ifjúságának démona, amit azóta első világháborúként emlegetünk; s abban a háborúban, amiképpen a többiben, nem a gonoszok harcoltak a jók ellen, pusztán emberek küzdöttek emberekkel, katonák katonákkal, életek életekkel, halál a halállal. A háború végeztével az újságok címlapjain mégis romlottak és erényesek álltak szemben egymással: legyőzöttek és legyőzőik. Eleink – a franciákkal szemben – azok közé kerültek, akiknek vesztes, akiknek bűnös, akiknek hallgass lett a nevük; akiknek fogcsikorgatva, némán azt is el kellett tűrniük, hogy szépséges városuk utcáin gyarmati hadsereg masírozik föl s alá...

A Boldogasszony sugárút megfontoltan halad az Aradi vértanúk teréről a vasútállomás felé. Ott, ahol születik, emelkedik a Hősök kapuja. Falain feliratok. Végeérhetetlen, tömött oszlopokban vonulnak a hősi halottak nevei. Nem messze onnan, a Reök-palota előtt újabb nevek sorakoznak a 3. honvéd huszárezred emlékművének talapzatán. Ezek a katonák egytől egyig 1914 és 1918 közt lelték halálukat a csatatereken. Alig bő száz esztendeje. Voltaképpen tegnap. (No, igen: abban a háborúban még voltak huszárok!) A szoborlovas szoborlovának impozáns hát-

só fertálya miatt a nép emberemlékezet óta Lófara névvel illeti ezt a kis teret, melyet az egyetem jogi karának épülete, a Reök-palota és a Tisza Lajos körút zár közre. Profán elnevezés, mégsem hiszem, hogy a hajdani huszárok orrolnának miatta. Hosszú-hosszú esztendőkön át térdig érő, kovácsoltvas kerítés ölelte körül a szobrot, az emlékmű lábánál rózsák nyíltak. A Reök-palota mára Regionális Összművészeti Központtá változott, a rózsaágyást térkő váltotta föl, a kovácsoltvasat padok – ez azonban a huszárok emlékét őrző bronzlovasnak édes mindegy. 1943 óta áll rendíthetetlenül (jóllehet 1994-től újjászületve, azaz -öntve) ugyanazon a helyen. Bár a tér legutóbbi rendezésekor fölmerült az a bizarr ötlet, hogy akár odébb is költözhetne, végül győzött a józan ész és a maradék jóízlés: maradt, ahol volt. Ahol van. Őrzi a hősi halottak emlékét. Ez nem is lehet kérdéses. Az annál inkább, hogy vajon más is őrzi, máshol is őrizzük még? A huszárok emlékét, a háborúkét, a francia megszállásét? Vagy elfelejtjük ezt is, legyen kevesebb még egy gonddal?

Mindenesetre, ahogyan az egyik dédapám Dubicsányba, a másik Balatonberénybe, a 46-os bakák meg a 3. honvéd huszárezred túlélői Szegedre és környékére érkeztek haza az elveszített harcok után. Fáradtan, törődötten, kimerülten, sokan közülük sebesülten. Nehéz szívvel, mégis boldogan, hogy élnek. És visszatérhetnek. Egy vidékre, ami az otthonuk; egy vidékre, ami időközben megszállt területté változott. Nézhették, ahogy fehér kesztyűs, lekicsinylő tekintetű tisztek tartanak szemlét piros sapkás szpáhik és egyéb afrikai segédcsapatok fölött a Széchenyi tér platánsorai alatt. Nézték, a szemükben, gondolom, könny csillogott. Éltek, de ez az élet már nem volt ugyanaz.

És pársz áz méterre a Tisza hömpölygött Újvidék felé, keresztül egy frissen húzandó határon…

3., Paradoxon: egy régi mondás igazsága

És miután meghúzták azt a bizonyos határt, egyetem költözött a Tisza partjára. A kincses Kolozsvárról. Ideig-óráig tervezte csupán a vendégeskedést, mindössze addig, míg a világ rendje helyreáll. Mindmáig itt maradt. Talán, hogy emlékeztessen a régi mondás igazságára: minden rosszban van valami jó. Szegednek Trianonban az Egyetem a jó. József Attila, Radnóti Miklós, Szent-Györgyi Albert, Málnási Bartók György,

Bay Zoltán, Apáthy István, Sík Sándor, Kalmár László, Szőkefalvi-Nagy Béla és Gyula – és a sor hosszan-hosszan folytatható.

Lám, lám! Paradoxonok márpedig léteznek!

4., Lehetséges világok – grádicsok

Gyakori kérdés, számtalanszor föl fogjuk még tenni számosan: vajon 1914 szükségszerűen vezetett Trianonhoz? Hajlamosak vagyunk azonnal, mintegy zsigerből rávágni: igen! Nanná! Ritkán gondolunk bele, mi minden történt itt, ami Trianont előlegezte. (És mi minden nem történt, ami ugyancsak!) Manapság szokás megfeledkezni példának okáért arról a keserves százötven esztendőről is. A permanens török háború koráról. Eltemetjük magunkban, hogy miféle bajokat szakított ránk két világbirodalom határvidékén, két pogány közötti szakadatlan vergődésünk. Elfeledjük, hogy beleszakadtunk. Talán azért vagyunk ennyire megbocsátóak a törökökkel, mert oly kevesen táplálnak irányunkban rokonszenvet, ám a mai Törökország ezen kevesek közé tartozik. Egy erős, hatalmas ország és népe szeret bennünket. Ez kétségkívül felemelő érzés. Azt a tényt azonban mégsem halványíthatja el, hogy a Kárpát-medencében a magyarság a török háborúk idejében szorult kisebbségbe. A végváriak és a szultán hadai egyaránt dúltak, fosztogattak, elmaradt zsoldjukat pótlandó raboltak, amit és ahol értek. Szeged lakossága például igen gyorsan a felére csökkent, miután a város 1543-ban elesett; nyugati kapcsolatai elsorvadtak, peregrinációba többé alig-alig indultak ifjai, templomainak teteje beszakadt, s ha a ferencesek nincsenek, ki tudja, mivé válik a jó szögedi nemzet? A hódoltság vidékein másfél évszázadon át nincs percnyi nyugalom, sem a török kézen lévő, s még kevésbé a „szabad" településeken – tájainkon kíméletlen, kegyetlen háború dúl. A rengeteg vérveszteséget aztán új betelepülők és betelepítettek által próbálja pótolni az állam és a földeket bíró urak, jönnek a délszlávok délről, özönlenek a románok keletről, utóbbiak mind jobban lepik el Erdőelvét és lassan, de biztosan a Részeket is belakják – különösen nagy számban áradnak át a Kárpátok karéján a II. Rákóczi György kalandor politikáját megtorló 1666-os iszonyatos erdélyországi tatárdúlást követően. Mire a török kivonul az országból, a magyarság kisebbségbe kerül azon határokon belül, melyeket ma ezerévesnek nevezünk. – Mi ez, ha nem egy grádics Trianon felé?

5., Eklektika

Túlságosan, talán megengedhetetlenül személyesen, éppen ezért zaklatottan és szaggatottan, ahogyan a zokogás tör föl a mélyből, úgy írom ezeket, szorosra zárt szemmel tapogatva sort sor alá. Amit lejegyzek, kétség sem fér hozzá, eklektikus. Amiképpen a Monarchia volt. Vagy mint az életünk.

6., Lehetséges világok – ukróniák

Amennyiben ukróniát gyártanék – hadd kerülgesse a történészeket a szívinfarktus –, szóval, amennyiben *mi lett volna, ha* kezdetű történetbe fognék, először is a kiindulópontot kellene meghatároznom. Lehetőleg úgy, hogy midőn eljutok 2020-ig, egy erős, egységes, ezeréves határain belül területi és jogi integritásának birtokában lévő Magyarországra érkezzem. Kezdhetném az Árpádok korával: *mi lett volna, ha* III. András erős, tehetséges utódot nemz? Vagy megtalálhatnám a vízválasztót Nagy Lajos királyunk háza táján ugyanebben a kérdésben. Kezdhetném ott, hogy *mi lett volna, ha* az agg, nyolcvanhárom esztendős Mátyás király fényes győzelmet arat Mohács mellett az oszmán hadakon, Szulejmánt holtan viszik el a csatatérről, s utódja hódolva esküszik hűséget az igazságos, győzhetetlen királynak és János hercegnek, akinek a magyar rendek rég elismerték már törvényes jogát a trónhoz? Vagy akár onnan is indulhatnék, hogy *mi lett volna, ha* Bethlen Gábor a szultán hűbéreseként újraegyesíti a Magyar Királyságot, így nyervén alapot a Közép- és Kelet-Európában létrejövő euromuszlim birodalom? Esetleg föltehetném, hogy Napóleon nem talál legyőzőre, s mikor halála után birodalma széthullik (teszem azt, 1848-ban), a magyar állam válik Európa közepének vezető hatalmává. Netán elképzelhetném, ahogy a schwechati csata után csapataink bevonulnak Bécsbe. – Ukróniák tucatjait gyárthatom, játszhatok és fantáziálhatok, az idő azonban ettől továbbra is egy irányban halad. Legalábbis a hagyományos módon és mindennapi tapasztalatunk által alátámasztottan megélt idő föltétlenül. Sem visszafordítani nem lehet, sem visszautazni benne, sem a múltat végképp eltörölni.

Mi történik viszont akkor, ha hétköznapi tapasztalatainkon alapuló világértelmezésünk mégsem biztos? Miért ne lehetne számos párhuzamos valóság? Miért kell minden áron fikciónak tekinteni az ukróniát? Pár perc erejéig ne tekintsük annak! Fordítsunk egy kis figyelmet a lehetséges világok elméletére! Létezhet olyan *valós* ukrónia, amelyben 2020 Magyarországa *nincs* Trianon után, területe *nem* csonkolt?

„Aktuális világunk csupán egy a sok közül. Kizárólag azért nevezzük aktuálisnak, mert benne élünk, és nem azért, mert más fajtájú, mint a többi. Más világok lakói joggal nevezhetik aktuálisnak saját világukat." – írja David Lewis, amerikai analitikus filozófus.[1] Első hallásra ez egy megdöbbentő, mi több: egyenesen sci-fibe illő állítás. Midőn azonban a gyökerei után kutatunk, rá kell döbbennünk, hogy nem is olyan új, nem is olyan modern és távolról sem annyira forradalmi e vélekedés, hiszen nem kevesebb, mint háromszáz évre nyúlik vissza. A XVII.-XVIII. század fordulóján ugyanis Georg Wilhelm Leibniz úgy tartotta, a mi világunk az összes lehetséges világ közül a legtökéletesebb – végtére is Isten éppen azért hozta létre pontosan ezt a világot és pontosan így, ahogyan van, mert ez a legkiválóbb minden világ közül, amelyeket létrehozhatott volna. (Voltaire persze valószínűleg nem értette félre Leibnizet, csak lecsapott egy magas labdát, ahogyan azóta is szokás a politikai pamfletekben – más kérdés, hogy örömmel olvasnánk politikai pamfletet, ha az olyan szórakoztató és remekül megírt, mint a *Candide, avagy az optimizmus…*)

Leibniz szellemi hagyatékán kívül felhívnám a figyelmet még egy nagyon is racionális felismerésre, amely szintén körvonalazódni látszik Lewis gondolatai mögött. Egyszerű, elemi logikáról van szó. Egy példán keresztül könnyedén belátható. Legyen a példám az a kijelentés, hogy ma kék ing van rajtam. Elfogadható állítás, hiszen ezen a napon csakugyan kék színű ingbe bújtam. Csakhogy az égvilágon semmi akadálya nem lett volna annak, hogy reggel inkább egy zöldet akasszak le a vállfáról és azt öltsem magamra! Az a kijelentés tehát, hogy ma zöld ing van rajtam, ugyan éppenséggel és momentán nem igaz, de nem eleve, nem szükségképpen hamis, vagyis nincs semmi olyan körülmény, ami alapjában, eredendően megakadályozná, hogy zöld inget vegyek föl. A zöld színű ing egy lehetőség, amelyet minden további nélkül választhattam volna ma

1 Lewis a Lehetséges világok című munkájában – is – foglalkozik ezzel a kérdéssel. Az írás magyarul Farkas Katalin és Huoranszki Ferenc Modern metafizikai tanulmányok című kötetében olvasható (ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004). A lehetséges világok kapcsán érdekes és érdemes forgatni Bács Gábor Lehetséges világok című tanulmányát is, a Kellék folyóirat (Kolozsvár) 2005-ben megjelent 27–28. számában.

reggel, csak ezúttal a kezembe a kék ruhadarab került. A logika nyelvén megfogalmazva az efféle eseteket: ha úgy véljük, hogy egy kijelentés (*p*) lehetséges, azaz létezik olyan helyzet, amelyben *p* igaz, akkor azt gondoljuk: van a dolgok elrendezésének olyan módja, amelyben *p* fennáll.[2] Ugyanakkor, természetesen, a dolgok elrendezésének olyan módja is lehet, amelyben *p* nem áll fenn. Ennek is, annak is ugyanakkora az esélye. Innen már csak egy lépés feltételezni azt, hogy ha ugyanakkora eséllyel bírnak a megvalósulásra, szükségképpen meg is valósulnak mind a ketten.

Ezek után a mi kérdésünk már csak *annyi*: lehetséges-e a dolgok olyan elrendezése, amelyben száz esztendővel az egykori békediktátum után, 2020-ban Trianon nem áll fönn? Vagyis: szükségszerű-e, hogy Trianon fönnálljon? A kérdésre adekvát, cáfolhatatlanul bizonyítható választ nehéz lenne adni, ám aki a föntebb jelzett ukróniák egy részét (vagy másokat) következetesen, körültekintően és minden körülményre kiterjedően végiggondol, meglehet, olyan lehetséges világra bukkan, ahol nem áll fenn Trianon. (Az már csak hab a tortán, hogy David Lewis szerint ez még ráadásul létezik is valahol.)

De ne álljunk meg ezen a ponton sem! Tegyünk még egy lépést: amenynyiben következetesen végiggondolunk egy koherens ukróniát, amelyben (mondjuk) 2020. december 10-én nem áll fenn Trianon, akkor Trianon fennállása semmilyen módon nem lehet szükségszerű, pusztán lehetőség, létezése tehát nem elrendelt, nem meghatározott, nem determinált lét, csupán *lehetőségi* lét, azaz számos egyéb eshetőség között az egyik. Egy a sok közül. Tény, hogy a mi világunkban éppen ez a lehetőség vált valóra, ez a *p* lett igaz, ugyanakkor más világokban akár hamis is lehet, ennek nincs akadálya. És miközben azon kesergünk, hogy a mi valóságunk pont Trianon valósága, azaz a mi világunkban Trianon fennálló igazság, azonközben egy percig se feledjük, hogy a logikai igazságoknak nincs köze morális tartalmakhoz! Ha valami logikailag igaz, abból korántsem következik, hogy etikus is. És – amint a lehetséges világok elmélete erre fölhívta a figyelmünket – azt sem jelenti minden esetben, hogy szükségszerű! Bátran levonhatunk tehát egy olyan konklúziót, mely szerint Trianon egy volt a lehetőségek közül, és megvalósulása egyáltalán nem bizonyítja, hogy minden körülmények között, törvényszerűen valósággá kellett vál-

2 Amikor azt állítjuk, a dolgok nem csak olyan módon létezhetnek, ahogyan éppen léteznek, de más módo(ko)n is, ennek az állításnak az érvényét nem terjesztjük ki a matematikai igazságokra, amelyekről továbbra is úgy véljük, csakis úgy lehetnek, ahogy vannak: például a tízes számrendszerben minden körülmények között igaz, hogy kettő meg kettő egyenlő néggyel, és ez az állítás semmi szín alatt nem lehet hamis.

nia, s különösen nem, hogy megvalósulásának bármiféle Igazsághoz köze lenne. Az, hogy mégis valóság lett, mindössze arra bizonyíték, hogy az ukrónia, amelyben élünk, számunkra tragikus ukrónia.

7., A lehetséges világ

Dédapáim vélhetően mit sem hallottak ukróniákról és lehetséges világokról. Számukra egyetlen világ volt lehetséges. Egyikükben sem merült föl soha, hogy lehet másik. Nem kerekedtek föl, nem vándoroltak el más országokba, ahogy apai nagyapám sem tette 1956 végén, pedig többen javasolták, néhányan győzködték, egyesek az utat is előkészítették már. Maradt. Még negyvenhárom évig. Vagyis: mindhalálig. És harminchárom esztendőn keresztül élt másodrendű állampolgárként, gyanús elemként, de eszébe se jutott soha máshol keresni a boldogulást. A boldogságot különösen nem. (Áldja meg ezért is az Isten, áldatlan ne hagyja!) Mert, ahogy Csoóri Sándor írja:

Nincs másik idő, mely befogadna,
másik ország, mely nevet adna:
ideköt
idegszálaival a szél,
pamutszálaival a köd
s a végső türelem is ideötvöz.

CSAPODY MIKLÓS

AZ ÖSSZEOMLÁS ELŐÉRZETEI

HÁROM PRE-TRIANONI NAGYREGÉNY LESZNAI ANNA: *KEZDETBEN VOLT A KERT*, BÁNFFY MIKLÓS: *ERDÉLYI TÖRTÉNET*, MÉLIUSZ JÓZSEF: *VÁROS A KÖDBEN*

Az első világháború, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, a történelmi Magyarország feldarabolása, az elszakított magyarság kisebbségi sorsa és a trianoni trauma közvetlen vagy áttételes megjelenítése máig jellemző vonulata a magyar irodalomnak. Az első „irredenta könyv", a *Vérző Magyarország* (Magyar írók Magyarország területéért) című antológia 1921-ben jelent meg Kosztolányi Dezső szerkesztésében, Babits Mihály, Herczeg Ferenc, Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Tóth Árpád és mások prózájával, költeményeivel. Trianon és a következmények „feldolgozása" (megannyi jelentéktelen, ám a korszakban népszerű műben, nem egy számottevő, ma is olvasott regényben, és néhány méltán klasszikussá lett alkotásban) máig ívelő a nagyepikában is. A történelmi hátterű életrajzi, családtörténeti, lélektani regényekben, a legkorábbiaktól Ignácz Rózsa harmincas-negyvenes években megjelent munkáin át többek közt Tompa Andrea *Fejtől s lábtól,* Vida Gábor *Ahol az ő lelke* című regényeiig (2013). A trianoni prózairodalomban – legyen szó közvetlen, máskor háttér-rajzról, az előzmények és a történelmi-lélektani légkör érzékeltetéséről, lírai vagy realista, romantikus ábrázolásról, vallomásról, szociografikus megközelítésről – minduntalan fölsejlik a megsemmisülés, az elháríthatatlan végzet megfoghatatlan baljós előérzete. A látásmód és az ábrázolás, az események anticipált, vagy utólag értelmező, tényszerűen közlő, olykor utalásos felidézése, a megcsonkított ország és a kisebbség, közösségek, családok, egyének sorsának és mindennapjainak megjelenítése azonban a magyar államot szétrobbantó *külső* (politikai-hatalmi, katonai) okok feltárása mellett többnyire híján van a *belső* (történelmi, társadalmi, nemzetiségi, gazdasági, lelki) feszültségek

mélyebb megragadásának. A csekély számú kivételek egyike Lesznai Anna monumentális regénye, a *Kezdetben volt a kert*, Bánffy Miklós trilógiája, az *Erdélyi történet* és Méliusz József egyik nagy műve, a *Város a ködben*, a régi Magyarország társadalmának teljes (magyar és nem magyar, falusi, városi, fővárosi) panorámái. Ez a három regény terjedelmében is (1300, 1000, 500 oldal) a magyar irodalom legnagyobb vállalkozásai közé tartozik. Egyik mű sem „trianoni történet", hanem az addigi stabilitás, ismert és otthonos világ pusztulásának vészjósló előérzete a tragédiához vezető okok, összefüggések megragadásával, kifejtésével, máskor csupán sugalmazásával. Az előérzetek nem a történeti események dokumenáris rögzítéséből fakadnak, hanem sejtelmekből, érzelmekből, élményekből és tapasztalatból.[1]

A költő és prózaíró, képzőművész Lesznai Anna, Moscovitz Amália (1886–1966), a regénybeli *Berkovics Lizó* családja alsókörtvélyesi kastélyában született Zemplén Trianon után Csehszlovákiához került északi részén. Nagyapja, zempléni Moskovitz Mór gróf Andrássy Gyula háziorvosaként kapott nemességet, apja, a háromezer holdon gazdálkodó Moscovitz Geyza a Nemzeti Kaszinó egyetlen zsidó tagja volt, anyja Hatvany-Deutsch Hermina, unokatestvére báró Hatvany Lajos, valamennyien az alig néhány száz családot számláló magyar zsidó arisztokrácia tagjai. A kommün bukása után Bécsbe emigrált, Amerikában halt meg. Műve, amelyen három évtizedig dolgozott bécsi időszakától New Yorkig, 1963-ig, 1966-ban jelent meg először. Gróf losonczi Bánffy Miklós (1873–1950) író, grafikus, polihisztor (a regénybeli diplomata, képviselő *gróf Abády* Bálint) Kolozsváron, Erdély egyik legrégibb főrangú családjában gróf Bánffy György és báró Bánffy Irma gyermekeként született. Képviselő, Kolozsvár és Kolozs vármegye főispánja volt, a Nemzeti Színház és az Opera intendánsa, Trianon után külügyminiszter. 1926-ban hazatért Erdélybe a magyar irodalmi-művészeti élet megszervezésére, 44 ezer holdnyi birtokait bonchidai kastélyából (a regénybeli Dénestornyáról) irányította. Az irodalmi életben 1945 után is részt vett, 1949-ben elhagyni kényszerült Erdélyt, 1950-ben nincstelenül halt meg Budapesten. Trilógiájának első kötete (*Megszámláltattál*) 1934-ben, a második (És *hijjával találtattál*) 1935-ben, a harmadik (*Darabokra szaggattatol*) 1940-ben jelent meg először. A költő, író, publicista Méliusz József (1909–1995), a

1 Lesznai művét a Múlt és Jövő (Szerk. Kőbányai János. Bp., 2019.), Bánffyét a Balassi és a Polis (Szerk. Dávid Gyula. Bp.–Kolozsvár, 2006.), Méliuszét a Kriterion (Szerk. Dávid Gyula, bev. Egyed Péter. Bukarest, 1981.) kiadásában olvastuk. – CSM.

„rebellis kálvinista" Temesváron jött a világra. Apja, Nelovánkovits Miklós horvát eredetű, a Bánságban megtelepedett paraszt-iparos családból emelkedett tehetős polgárrá, anyja, Bernátczky Gertrúd szerb gyökerű temesvári kispolgári családból származott. Budapesten tanult, szobrásznak készült, a korai harmincas években az Erdélyi Fiatalok nemzedéki mozgalmának tagja. Teológiát tanult Genfben és Berlinben, ahol kommunista lett, majd a Korunk belső munkatársa Gaál Gábor mellett. 1944 után a Magyar Népi Szövetség egyik vezetője, a romániai magyar írószövetség főtitkára, színigazgató volt. 1949-ben hat évet ült ítélet nélkül, később kiadói aligazgató, a román írószövetség alelnöke, Bukarestben halt meg. *Város a ködben* című regényét 1938–40-ben írta Gaál Gábor biztatására. Eredetileg bánsági, temesvári szociográfiára készült, műve mégis „a magyar szociográfiai áramlattól is érintett vallomások láncolatává" lett, amely 1981-ben jelent meg először.

A három nagyregény a korabeli magyar társadalom legégetőbb kérdéseinek –nagybirtokrendszer, tőkeszegénység, földreform és munkáskérdés, választójog, szociális helyzet, kivándorlás, baloldali politikai és nemzetiségi mozgalmak, liberalizmus, konzervativizmus, antiszemitizmus és asszimiláció – „problémakatalógusa" a politikai elit mentalitásának jellemzésével. Lesznai műve epizódok, jellemrajzok, sorsok, tájak, lelkiállapotok és meggyőződések konfliktusainak sorozatából épített, a kiegyezés előtti időktől a harmincas évekig hetven esztendőt felölelő „szecessziós" életvallomás. A jeszenői, Tisza-párti Cserháthy grófok és a liszkai dzsentrik, az Andrássy-hívő Berkovicsok kettős „családregényében" a történelmi és politikai háttér „apró kristályokra törve jelenik meg az egyéni sorsok alakjában". A *Kezdetben volt…* Atlantisza az a „letűnt világ, amelynek nyomait is eltörölte a gyors és durva kezű történelmi átalakulások sora." A rozgonyi zsidó kocsmáros fia, Berkovics Jakab Európa-szerte híres orvos, Széchenyi, Kossuth és Andrássy barátja. Az 1870-es évektől István fia is Andrássy feltétlen híve, mert ő volt az, aki „összekötötte a két nagy nemzedéket: a negyvennyolcast, amely megharcolta harcát a sötétség ellen – és a hatvanhetest, amely most építi az új Magyarországot és benne egy tündéri Budapestet." István a Monarchia külügyminisztériumában Andrássy magántitkáraként kezdi pályafutását, ám gőgösen megsértődve visszavonul Liszkára, faluja művelt, emberséges, ám a felelőtlenségig könnyelmű földesurának. Fia a tragikus sorsú János, leánya Lizó, a regény elbeszélő főhőse.

A külső világnak a történetbe behatoló körvonalai sokkal élesebbek, többnyire apró, tényszerű kommentárokkal kísért eseményei, útvesztői vészterhesebbek Bánffy művében. Az Erdélyben, Budapesten (Velencében) játszódó szerelmi történet az átfogó társadalmi és korszak-háttérrel 1904-ben kezdődik, és a világháború 1914-es kitörésével ér véget. Bánffy *Miért írtam meg az Erdély történetét* című negyvenes évekbeli vallomása szerint trilógiájában „nem csak a főrangú társaság kritikáját találjuk. Ami végigvonul az egész művön: ábrázolása annak a maszlagnak, mellyel a vezető osztályok a magyar közvéleményt elaltatták, ábrázolása annak a jogászkodó és patvarkodó szellemnek, ami csupa irreális célokat helyezett előtérbe, és ami a látszatot és a hangzatos frázist a valóság fölé helyezve az öndicsérő »sose halunk meg« fajta sallangos, lobogós, pohárköszöntős hazugságokkal takarja be és feledteti el a nemzeti élet nagy és életbevágó problémáit. […] Azt hittem, mikor ezeket megírtam, hogy a magyar közvélemény és ennek szócsöve, a kritika föleszmél erre. Azt hittem, hogy ha nem is sokan, de a szellemi élet elitje észreveszi, hogy a trianoni Magyarország, mit sem okulva a tragikus múlton, visszajut ismét ugyanoda, abba a szellemi mocsárba, amiben a világháború előtt élt. – Azt hittem, hogy meglátja valaki, hogy a Trianon utáni politika mozgalmai: a »mindent vissza« és a »nem, nem, soha«, valamint a legitimista és szabad királyválasztó jelszavak helyettesítik most a századforduló közjogi csatakiáltásait, ugyanúgy elkendőzik a magyar közvélemény előtt a valóságot, ugyanúgy csak személyi tusakodások foglalják el a politikusok figyelmét – egykor Tisza és Andrássy, most Bethlen és Gömbös viaskodása –, a polgári társadalom pedig ugyanazt a könnyelmű farsangot járja, amit 1914 előtt járt. Talán az első bécsi döntés [1938] mámora vakított az emberek szemébe, mikor 1940 tavaszán trilógiám harmadik műve, a *Darabokra szaggattatol* megjelent. Talán azért nem figyelt rá senki. Igaz, akkor már megindultunk azon a végzetes lejtőn, ami végül a katasztrófához vitt, és csakis oda vihetett."

Méliusz történelmi-lélektani esszéregénye, család- és társadalomrajza a négy esztendő gyermekkori emlékeinek lírai, szépségekkel és tragédiákkal teli tárháza a világháború első napjától az összeomlásig, 1914 júliusától 1918 novemberéig. Temesvár „mocsarak közt épült, és mocsáron terjeszkedett. Még emlékszem az ifjú város vakolatszagú, fiatal szecessziós palotái mögött gőzölgő mocsarak undok leheletére. Fölöttük olyan a kialvó láthatárról előkúszó este, mint maga a vak rémület […]. Éjszakánként a

külváros fölött, mint ha falun a beteges színű hold pásztorkodik, miközben fel-felzendül a békák tébolyító szimfóniája. Nekünk, érzelgős polgároknak, persze úgy tűnt, hogy tündökletesen ragyog. Romantikusan. Andalítón. »Mint sehol máshol kerek e világon.« A mi városunk volt a legszebb, a legtökéletesebb a Monarchiában. Ám az első háborús estéken a mocsarak éjjeli zenéje elhalkult. Európát és benne zsír- és mocsárszagú városunkat, egyik végétől a másikig a háború kitörésének barbárabb emberzaja töltötte meg […]. Mint egy őrültekházát, ahol meglazultak a kényszerzubbonyok, megrepedeztek a cellákat elzáró tölgyfa ajtók és rácsok, elmenekültek a markos ápolók, a betegek zilált csapata pedig magára hagyatva, dühében féktelenül tombol." A visszatekintő szerint „Mi, akik akkor voltunk gyermekek, csak enyhe és réveteg árnyait sejthetjük meg ama idők tényeinek, és csak az ihlet varázslatával teremthetjük újjá őket – valami mássá. De ez már nem az igazi. És ebben a hamis feltámadásban épp az fájdalmas, hogy az időt, amikor megroppant egy biztosnak hitt világ talaja, és szemünk előtt omlott össze, mégse tudjuk teljességében, egészében életre kelteni, csak sejteni." Az író és nemzedéktársai ugyanis „egyszerre, és mint valami zuhatagot kaptuk a világot. A mi gyermekkori kertjeink kerítését a háború kidöntötte, zűrzavaros képzelgésünk a város határvonalait valósággal elsöpörte, kitépte a kilométerköveket és szétmorzsolta az országhatárokat, kicsapott Európából, mint valami szűk ketrecből, és csakhamar tényleg az egész boldogtalan világ felé szétterpeszkedett."

A háború a Lesznai-regénynek már az első oldalán feltűnik, de még csak a reformkor, a szabadságharc felidézésével, amikor „egyebet se csináltak a férfiak, mint átkozott politikát, előkészítették a háborúságot. Az a szabadság – az a kótya Kossuth –, az a mire is jó császár!" A Bánffy-regényben az erdélyi arisztokraták „szűk látókörű, meddő, dogmatikus vitatkozásában" minduntalan politika folyik. Nem „szenvedélyes indulattal" és nem „gyűlölködő hangon", hanem „tréfásan, sok viccel és szándékos ferdítéssel, mert hiszen most nem belföldi pártkérdésről van szó, ami komoly dolog, hanem külföldi eseményről, mely az ő szemükben színjátékféle mulatni való téma csupán, – az orosz–japán háborúról [1904–05], mely akkoriban jutott el döntő szakaszához. Persze most is két párt alakult rögtön"; nemsokára következett a boszniai okkupáció. A Méliusz-regény első, meglepő felütésű mondata: „Nem túlzok, ha azt mondom, a háború családunk fölött szinte idillszerűen vonult el."

Az emlékezés könyve

Lesznai 1954-es feljegyzése szerint műve annak a nagy horderejű, szinte csak a reformkor küzdelmeiben példára találó történelmi vállalkozásnak megörökítése, amikor „a magyar középosztály megkísérli átalakítani, át-teremteni az ősi formákba zsibbadt, úgyszólván középkori magyar feudális világot: európai, nyugati ízű demokratikus és »modern« országgá. Ez a folyamat azzal is bonyolultabb, hogy a demokrácia eszméje tőle alapjában idegen, egyre változó eszmékhez, szimbólumokhoz kapcsolódik. A kis ország tehetetlenül vergődik a német és szláv tenger összecsapásai között. A demokratikus ideál hol a nemzeti függetlenség, hol a keleti öntudat, hol a nyugati erők felé sodródás eseményéhez kötődik. Van úgy is, hogy a kisnemesség érvényesülésével azonosul – minden alsóbb osztály kizárásával – a Habsburg-párti főnemesek ellen. Ez a különös, tisztázatlan helyzet ezer csoportra szakadást szül – néha viszont váratlan összefogások forrása, mint amilyen a század eleji rövidéletű irodalmi, művészi és politikai nyugatos »treuga dei« volt. Sajátos színezetet ád az is a magyar fejlődésnek, hogy az az ország, amelynek tulajdonképpen alig volt városi kultúrája és tulajdonképpeni polgári osztálya: a feudális tradíciókkal szaturált birtokos kisnemességből és az 1848-as harcok alatt felszabadult zsidóságból alkotott egy többé-kevésbé heterogén összetételű mondvacsinált polgárságot. Ennek a középosztálynak elemei, bár nem állhattak volna fenn egymás nélkül, sohasem olvadtak valóban eggyé." Csakúgy, mint a tudatosan asszimilálódó zsidóság, Lesznai is úgy vélte, a két „keleti nép", a magyarság és a zsidóság „állandó kölcsönös gyanakvástól és gyűlölködéstől marcangoltan együtt kísérelték meg a gigászi művet: meg akarták alkotni a nem létező polgári osztályt, és meg akarták teremteni a külső erőktől gúzsba kötött magyar hazában a független modern Magyarországot." Csakhogy amint a bölcs Gottlieb doktor mondta, a magyar polgárság „idegen vérű. Nagyrészt német és zsidó. Baj ez az országnak és még nagyobb baj a polgárságnak." A *Kezdetben volt…* regényfolyamában „Szenvedélyesen ragaszkodtam a »színjáték« dekorációjához: a hazai táj színét, szagát, képét magamba szívtam. A szereplőket ösmertem, megértettem és szerettem, bizonyos értelemben azonos voltam velük, ellentéteik feloldódtak bennem. Hanem a darab, amelyben szerepeltek, mindig rejtélyesnek tűnt fel előttem: valami megoldhatatlan

végzet felé siető, qualifikálhatatlan jellegű misztériumnak. Ez a színjáték hol burleszk volt, hol érzelmes pásztorjáték, hol nagy szavú melodráma. […] Már gyerekkoromat is beárnyékolta a »lehetetlenség és valótlanság« érzete, az a sejtelem, hogy hirtelen megváltozik minden, s beleömlik egy tragikus feloldásba, amely sohasem lehetett megoldás." A regény egy mítosz, egy küldetés és a valóság trilógiája, amelyben „az összeomlás a természeti katasztrófa erejével és váratlan sebességével következik be. Nem hagy maga után semmit, csak kopár szakadékot." Lesznai műve ugyanakkor nemcsak egy „misztérium", egy misszió és a valóság, Berkovics Lizó eszmetársainak, szerelmeinek története, hanem kulcsregény is. Móricz, és a Lesznait, Bánffyt elismerően méltató Ady saját nevén szerepel benne, a Vasárnapi Kör tagjainak, Lukács Györgynek *Aranyossy* László, Jászi Oszkárnak *Faludi Ádám*, Fülep Lajosnak *Pálik Elemér*, Balázs Bélának *Vedres György*, a Nyolcak csoportjából Kernstock Károlynak *Delman*, Orbán Dezsőnek *Kutas Ödön* az alteregója, a Nyugatot (az Új Szót) szerkesztő Osvát Ernőnek *Weiszberg* Pál. Lizó a Huszadik Század (a Zöld Füzetek) hatására ébred rá, hogy „a paraszt: elnyomott osztály".

Műhelyvallomása szerint Lesznai jellemeit valami fátum, baljós előérzet végzetes „bábszerűség[e] karakterizálja. Hiszen mindannyian, a vezetőktől kezdve az elmaradt napszámosig félreismerik, azaz nem is sejtik a tragédiát, amelyben szerepelnek. Hiszen a magyar Sorsot nem odahaza, de külföldön, Nyugaton és Keleten idegenek, németek és szlávok ácsolják. A gazdasági problémákat Ausztriában, a zsidók sorsát Németországban, a birtokos osztály és a munkások sorsát a frontokon fogják megoldani." A vészterhes változás előérzete „fenyegetően lappang az egész történés felett, mint fekete viharfelhő ott lappang a legkékebb ég peremén is. Minden öröknek látszik – és el fog törölteni –, minden másképp jövend el, mint ahogy sejtjük. S a nagy Armageddonnak során azok törnek össze, akiknek tömör és kialakult a formájuk. Mert a formának csak két lehetősége van: az Öröklét – és a megsemmisülés. De az élet szívós és alattomosan teherbíró: így a formátlanok, az alkalmazkodóan mimikri-képesek, a jelleg- és gerincnélküliek maradnak meg az összeomlásban. Nem elítélés, de meglátás, ha azt mondom, hogy elsősorban a gerinctelenek siklanak át sértetlenül az alaktalan káoszba. Ők a bujkálni teremtett, földalatti talajvizek, az oszlás által szaporodó egysejtűek, a jövő nyersanyaga."

Edelstein Sámuel (az egyik Hatvany), Berkovics István meggazdagodott apósa már „»feinbürgerlich« és nem »kleinbürgerlich«", vagyonából

budapesti sarokházat szerzett magának (csakúgy, mint „kicsiben" a Méliusz-regényben és a valóságban az idősebb Nelovánkovits Temesváron a háború alatt). Akitől vette, „Afféle keresztény úri fajta; mind tönkre is megy. De hát mi egyéb várhat az ilyen könnyelmű népségre! Hogy élnek… Ló, asszony, kártya s a még veszélyesebb hazárd: a politika!" Az egyszerre megfontolt és könnyelmű családfő mégis úgy tartja, „Felvilágosodott magyar ember manapság nem tartozik semmilyen vallásfelekezethez. Katolizáljanak a finánc bárók, a stréberek, a zsidók… Berkovics István se nem zsidó, se nem katolikus, hanem magyar úr, punktum!" Haláláig politizál Budapesten és a vármegyében, hiszen „Szép, szép a művészet, díszmagyar a nemzet testén, de a csont, a hús, az izom mégiscsak a politika!" Az azonban megzavarja, amikor „A politika izgalmas egén fellegek gyűltek. »Mi történik keleten?«… »A boszniai kérdés«… »Andrássy szelleme kormányozza a Monarchiát«… Bécs Európa közepe»… Sajnos, nincs visszaút!" Régi bécsi szerelme is azt írja, Andrássy „ez egyszer elvetette a sulykot. Nem hiszek ebben a háborúban – a boszniai őrület válságba sodorja monarchiánkat […] ez lesz a Vég kezdte. Ha nem most, hát valamikor". A boszniai okkupációt (1878) Berkovics is helyteleníti: „felesleges emberáldozat, tehát eo ipso bűnös. Persze, ha kitör a háború, nem marad más hátra: ki kell tartani a győzelemig". Hamarosan „óriási tüntető felvonulások, véres harcok játszódnak le Budapest utcáin – elkerülhetetlen a bevonulás Boszniába!" Nem hajlandó róla tudomást venni, barátnője azonban megérzi, „olyan világ előtt állunk, mely most hántja le a bőrét, és valami egészen új, egészen váratlan következik". Miközben a liszkai kastély cselédei úgy tudják, „az urak Pesten haragszanak az osztrák császárra, mert nem akar katonát adni a magyar királynak", a *Zöld Füzetek*ben pedig megírják, „milyen világ járja nálunk és milyen másutt… a nagy országokban, Nyugat-Európában."

A robbanásszerű fejlődésnek indult millenniumi Budapest lakói azonban „ragaszkodtak az ünnepi hangulathoz, és nehezen törődtek bele, hogy a századforduló után tűnőben volt már a mesterségesen ápolt derű", és a Vasárnapi Körben is úgy vélik, „biztos jövőjű, nagy perspektívájú világban élünk. Előítéletek nem számítanak. Hogy még másképp is fordulhatna? […] Az ilyesmi nem történik máma. Az rég volt, mikor még háborúk és belső zavarok jártak. A mi korszakunk liberális." Sélig bankigazgatónak is szilárd meggyőződése, hogy „nem lesz háború, mert mostanában béke van, kérem. […] mi nem vagyunk a Balkán. Mi civilizált ország vagyunk,

a német birodalom barátai. […] ha lenne is valami háborúféle, pár hét alatt kifüstöljük azt a balkáni darázsfészket és hazajövünk." A Majánszkiban (a Nyugat Centrál kávéházbeli törzshelyén) két szomszédos asztal körül gyülekeznek a „nemzeti ellenzékiek" és a „felforgatók"; utóbbi mellett Faludi Ákos vezérletével cserélnek eszmét „azok a nyugtalan szellemek, akik már tudják, hogy szőrszálhasogatással, a »magyar vezényszó« és az »önálló vámterület« jelmondataival nem lehet megmenteni az országot. Földreform, általános választójog, nyugat-európai kultúra a programjuk." A „felforgatóknak" meggyőződése, hogy „mindannyian egy félig még hűbériségbe ragadt, elszigetelt ország fiai. De annál méltóbb a küzdelem, minél súlyosabb akadályokba ütközik. Milyen gazdag ez az ország felszabadításra váró tehetségekben!" Faludi köréről Berkovics János úgy vélte, „tiszta szándékú emberek. Tehetségesek is. De ha szabadjára engedik őket, könnyen túllőnek a célon. Tradíciókat nem lehet büntetlenül félrerúgni. […] a fejlődés fogalma ab ovo azt jelenti, hogy valami állandót, valami megőrzendőt módosít. Igaz, hogy az, ami ma van, csak előkelő romhalmaz". Faludi Ákos maga is rettegett tőle, hogy „elvont gondolkodása, amely mint légmentes üvegbúra vette körül, elvágja a maga elé tűzött céltól. […] Az uralkodó osztályok vesztükbe rohanva magukkal sodorják az országot. A paraszt idegen és ijesztő; a munkásság fejletlen. Saját fajtájától, az »intelligenciától« viszont olyan erkölcsi és szellemi mértéket várt el, hogy minduntalan csalódás érte." Az ellentáborhoz tartozó gróf Cserháthy József szerint „Szerencsétlen ez a Magyarország, hogy sváb bugrisok fiai és zsidó intellektuelek fogják itt pártját a népnek! Boldog az a nép, ahol az úri osztály kezdeményezi a forradalmat."

Nemsokára Berkovics István is felteszi a kérdést: „Sose jut eszetekbe, hogy háborúba keveredhetnék a világ, hogy pánszláv veszedelem, sárga veszedelem, ezer más, még alvó veszedelem fenyeget?" Később azt is kinyilatkoztatja, „Barmok, hatökrök intézik a monarchia sorsát! Mindenütt dübörög a föld, még az álmos törökök is felébrednek, az oroszok csiklandósabbak, mint valaha, de Bécsben most vetik fel Bosznia annexiójának kérdését! Ez az első lépés a végromlás felé!", de János is az illúziók rabja: „Háború, a civilizált Európában? Háború, mint a mesében?" Gottlieb doktor szerint azonban „a pesti álmok gyökere nem hatol be az ország valódi földjébe. Levegőben lebegnek, mint a délibáb," mint Faludi elgondolása, miszerint „Közép-Európa sorsa itt dől el nálunk a Duna völgyében. Európa kerekének mi vagyunk a kerékagya. Ezért kell duplán

vigyáznunk Magyarországra." Tény, hogy „Veszélyes pontra jutottunk", miközben Faludi szerint a nép maga sem sejti, hogy „ő a nép. Csak a szervezett munkások tudják és mi, akik ugyan nem tartozunk egészen hozzájuk, de választójogot, földosztást, igazságot akarunk számukra. Kevesen vagyunk. Az arisztokrata urak között csak egyetlenegyet tudok, aki népbarát: Károlyit." Az 1911-es olasz–török konfliktus idején már Berkovics István is úgy vélte, „Ebből nagyobb baj lehet, mint sejtik", a Monarchiától való elszakadás esetén pedig „végünk van." Cserháthy József is „tisztán látta, hogy az úri Magyarország mindenképpen elavult", és már Lizó szerint is „történnie kell valaminek, valami alapos változásnak. Apa pedig háborúról beszél." Az ókonzervatív, a pesti lapokban a Ferenc Ferdinánd 1914. júniusi meggyilkolásáról szóló híreket Jeszenőn olvasó öreg Cserháthy gróf, Péter is azt mondta, „ez aztán mindent felborít! Ebből már háború is lehet." Fia szerint a merénylet „Brutális cselekedet volt… de hát a trónörököst nem siratom. Igaz, hogy liberális hangokat hallatott, az általános választójog híve volt, de »őrizkedj a görögök ajándékától«. Azt hiszem, ha trónra kerül, autokrata uralkodó lett volna belőle, aki csak azért támaszkodik a népre, hogy elnyomja azokat, akik önállóan gondolkodnak." József attól is tartott, ha elesik a fronton, „Megfordul a címer az ősi sírbolton, mint ahogy most megfordul a magyar sors az osztrák főherceg ravatala fölött." Kimondta, „Van is mit félnünk a múlttól; csak a jövő mutatkozik még félelmetesebbnek", a radikálisok szerint pedig „egy fanatikus fiatal diák indította meg mindezt… micsoda világos jele az egyéni elhatározás szerepének! […] Világos, hogy nem lehet többé megakadályozni a Balkán felszabadulását. Miért essenek osztrák meg olasz fennhatóság alá, miután végre hősiesen lerázták a török jármot?"

A békés polgár pedig, bár továbbra sem hitt a háborúban, „beágyazta elméjébe a fenyegető lehetőséget. A kötelességtudók, a lelkesek előtt felderengett, hogy valószínűleg menniök kell. »Megmutatom, hogy magyar vagyok«, mondta a szász, a tót meg a zsidó is. […] Voltak, akik kidülleszett mellel siettek előre jelentkezni s díszes uniformist öltve elhelyezkedtek a biztonsággal kecsegtető eráris íróasztalok mögött. De az elégedetlenek, a lemaradottak, a családjukat gyűlölők, a szerelem kifosztottjai, az éhezők, a földtelenek, a munkanélküliek […] várva várták, hogy jöjjön már az a háború. »Vesz-szen Szer-bia!« Nőtt a kórus, dagadt az ár. Legtöbben azonban tompán várták azt, ami jönni fog. A szegény ember nem találkozik semmivel sem oly sűrűn, mint a muszájjal, és megtanulja, hogy

kell vele szemben viselkedni. A gyári munkás morgott, de ki merne ellenkezni a hatalommal, mikor saját prófétái is háborúra buzdítanak? Veszekedő szomszédok összebékéltek. Peres atyafiak kezet szorítottak. A megriadt parasztanya együtt sírt a zsidó kocsmárosnéval. Az uraság sajnálta a szolgát, a szolga a bevonuló úrfit…" Rövidesen kiderült, „Magyarország nemcsak Szerbiával, de a fél világgal került szembe". A hadieseményeket hosszan latolgató vitatársak között Lizó „Restellte, hogy az egyéni virtus, a lovagiasság még az ő szemben is valami szépséget varázsol a harcba. Hiszen ha az osztrák trónörökös a legkiválóbb férfi lett volna, akkor is őrültség sok ezer ember halálával megtorolni egyetlen ember halálát. És akit besoroznak, nemcsak a meghalást vállalja, hanem az ölést is. Ölni… miért? Mert Szerbia is független akar lenni, mint Magyarország? Joga van rá! […] Mi történik tulajdonképpen? Rabló hadjárat, ahol a nagy halak fel akarják falni a kicsinyeket? Magyarok, szerbek már nem is számítanak? Talán valami üzleti vállalkozás készül, amelynek célját nem sejti. Valami sűrű ködből, úgy emelkedett tudatába a »tröszt« szó, amelyet apja mindig megvetéssel ejtett ki, mint valami szégyenletes, titkos perverzitásnak a nevét. Mi az, hogy tröszt? […] mikor a leggazdagabb gazfickók összefognak, hogy tönkre tegyék a gyengébb és szegényebb gazfickókat. Aztán, amikor a legerősebb banda győzött, kizsigerelnek mindenkit, akire rá tehetik a kezüket. […] képzeletében a hadakozó államom véres fogú óriások képét öltötték. […] járványos elmebaj tört ki Európában."

A „vasárnapiak" is olvasták az általános mozgósítás hírét, majd a hazug harcéri jelentéseket; hogyan lehetséges, hogy „a Szerbia szívébe behatolt seregeink a Száva és a Drina mögé *visszavonulva* készülnek új támadásra, és még mindig a *határon levő* falvakban folyik a harc!" Olvastak ötven nazarénus paraszt kivégzéséről is, akik megtagadták, hogy fegyvert fogjanak, találkoztak ismerőseik galíciai, piavei frontélményeivel, halállal és sebesüléssel, hadifogsággal, a hátország nyomorával és a cenzúrával, Faludi pedig azt tapasztalta, hogy „Még legközelebb állóim sem látják a parasztkérdés döntő fontosságát. Pedig földosztás nélkül minden megmozdulásunk céltalan… Erdélyi román barátaim pedig el vannak keseredve, egyre követelőbb hangot ütnek meg. Ha Románia az entente felé hajlik, baj lesz Erdéllyel. […] Ez nem a mi háborúnk. Egy osztrák trónörökös miatt öldösik a magyarokat. Semmi kötelességünk sincs a monarchiával szemben."

Ferenc József 1916. novemberi halála után „IV. Károly koronázása úgy illett az elszomorodott, didergő városba, mint cirkuszi parádé pestis

idején. De mesébe való látvány volt. Mintha a mágnás latifundiumok és ősi dzsentri birtokok őrszelleme maga öltött volna csillogó díszmagyart, hogy cafranggal díszes paripára kapva kísérje a királyt a koronázó templomig, és ott varázsszertartások pompájával kényszerítse a múlt megőrzésére. A megkoronázott király az ország megyéinek összehordott földjéből rakott halom fölött a négy égtájnak villogtatta kardját, örök jelképéül annak, hogy országát megvédendi bármely irányból fenyegető támadás ellen…" Akkoriban már csak a Vasárnapi Kört „foglalkoztatta szenvedélyesen és önzetlenül, hogy szabad-e egyáltalán gyilkolni, vagy pedig minden körülmények közt bűn-e az ölés. Idealista hévvel vallották az abszolút erkölcs és a tiszta szerelem etikáját, míg előbb-utóbb őket is felszippantotta a háború, ahol a gyilkolás erényszámba megy és a prostitúció az egyetlen vigasz." Az egyéniség szerepe és a személyes felelősség kérdése azonban hamarosan feledésbe merült, és „mindinkább csak a nemzetek szerepeltek. De a kísérő kórus szózatából új protagonista bontakozott ki, aki eddig Magyarországon ritkán jutott szóhoz: az osztály; és egy másik, sokkal titokzatosabb: a faj. Büdös, ostoba, disznó, áruló, haszontalan, baromi, szemtelen… Lizó most minduntalan ezekbe a szavakba ütközött az utcán, fűszeresnél, lapokban, könyvekben". Eközben a hátországban „Napról napra elviselhetetlenebb lett az élet. Százméteres emberkígyó tekergett a tejcsarnok, a pék meg a mészáros előtt. Testvérek a nyomorban durván és kegyetlenül lökdösték hátrébb az öregeket, a betegeket. Ahova csak a szem esett, csupa béna, csonka, sebesült. Alig volt már család, aki ne gyászolna hősi halottat. Hanem a színházak tömve, az éjjeli mulatókban pedig reggelig szólt a cigányzene. Soha ennyi szerelmes pár a sétaterek padjain, soha ennyi meggondolatlan, értelmetlen összeölelkezés, ennyi oktalanul felbomló viszony…" 1917-ben „A törökök, a bolgárok győznek… Albánia is a miénk már, nemcsak Montenegró… A francia hadseregben lázadás üti fel a fejét, szegények megelégelték… Benedek pápa béke-enciklikájának kell, hogy hatása legyen! A románokat majd kiverjük Erdélyből, hisz ott vannak már a németek, akik legyőzhetetlenek… […] Megváltozott a háború atmoszférája. Mint mikor nyár derekán egyszerre halott avarszag párolog a fák alól, a rohadó gyümölcs körül martalóc darazsak donganak, szél zörgeti kísértetiesen a kukorica levelét… Mindenki sejti, hogy valami váratlan készül."

Mikor hírét vették Leninnek és az orosz forradalomnak, már mindenki tisztában volt vele „a fronton és a hinterlandban, hogy a háború

elveszett. De a hatalom birtokosai még mindig végig akarták küzdetni a néppel a háborút, ettől remélve a régi világ roncsainak megmentését. Katonai vérbíróságok tucatjával végeztették ki a frontról hazaszökő katonákat. Hanem a háborútól megcsömörlött tömegek már hallani kezdték azoknak a hangját, akik a különbékét és az ország demokratikus megújhodását kívánták. […] Károlyi igaz és lelkes ember, történelmi osztályból származik, tehát legendaképes Magyarországon." Mégis hiába próbálkozott Faludi, „A nemzetiségiek vezérei kerteltek; várták, hogy milyen ajándékot hoz nekik a monarchia elvesztett háborúja." A hazafelé özönlő katonatömegek láttán „Mint akinek hályog esik le a szeméről, egyszerre meglátták, hogy minden hiába – vagy nem is látták meg, csak éppen hogy nem bírták tovább. Tisztek lanyha buzgalommal kísérelték meg útját állni a felbomlásnak, de már senki se hallgatott kommandóra. Elhagyták állásaikat, fehér zászlót lengettek; futóárkokon, völgyeken, hegyszorosokon, tág rónaságon át, hazafelé… Szekéren, kocsin, míg össze nem tört, vagy míg a ló fel nem fordult; zsúfolt vonatokról csüngtek, mint súlyos szőlőfürtök; meghúzódtak a vagonok alatt, felkapaszkodtak a szerelvény tetejére. Hány hazavágyó fejet metszett le az alacsony hídhajlás, a pályán keresztülnyúzó dróthuzal! Haza, haza, haza…" Az őszirózsás forradalom kitörése után 1918 novemberében Faludi a franciákkal Belgrádban tárgyal a fegyverszünetről; elér néhány gazdasági eredményt, „De mi volt ez amellett, amire igényt tarthattak Wilson szólamai után!" Végleg megbukott a „vasárnapiak" eszméje, a nemsokára emigrálni kényszerülő Faludi mégis úgy véli, „a helyes igazságok előbb-utóbb meg fognak valósulni. De én megmérettem, és könnyűnek találtattam! A pusztulás *engem* fenyeget, és ami százszorta kísértetibb, Magyarországot… Isten tudja, meddig fog tartani, míg megvalósulhat a Duna-medence önálló népeinek összefogása. Márpedig itt kell majd egyszer fakadnia annak a kultúrának, amely új és friss paraszti ésszel itatja át az elfáradt nyugatot is! Ezek a fiatal parasztnépek vállalhatják egyedül a mentés szerepét."

Amikor végül „Darabokra szaggatják Magyarországot", a két világháború közti „új nemzedék" majdani képviselőjeként Lizó kisfia azt mondja, „Ne sírj, nagymama – buzdult fel Berti. – Mire felnövünk, ismét háborút csinálunk, és kiverjük az idegeneket." Azon a télen „Sokan estek ki a sorból. Ady Endrét a forradalmi pártok minden árnyalata siratta; olyan egyetemes és bűvös szellem volt, hogy száz alakot öltött hívei szemében, és mindenik azt vélte, egyenest az ő igazolására jelent meg. A

nemzetiségek is magukénak vallották halálában. Még a maradi lelkek is megdöbbentek. Ady volt az a búcsúzkodó táltos, aki utoljára idézte fel mitikus erővel az ősi magyar isteneket, akiknek tiszteletére néhol még pislákolt a régi kúriák tűzhelyén egy-egy elfajzott, furcsa égő áldozat: a sírva vigadó szenvedély, a nekivadult betyárszerelem és a kelet holt dicsősége, mámoros álma." A kommün idején Lizót barátja azzal vigasztalja, „Könnyű neked, Liszka nem a kommunistáké. – Jobb szeretném, ha az volna. Elvennék tőlünk, de mégis a mienk maradna, magyar. Ápolnák a kertet, művészotthont csinálnának a kastélyból. Én lennék a házvezetőnő." A meghasonlott gróf Cserháthy József a Vörös Hadsereg tisztje lett, később „magyar-Zemplén" kommunista megyebiztosa. Amikor „Kun Béla hirtelen visszavonta győzedelmes csapatait a Felföldről, Józsi kínszenvedése haraggá változott. Ennek a népvezérnek nyilván elcsavarta a fejét az entente hivatalos megkörnyékezése! Akik Károlyit mellőzték, most úgy üzengetnek Kun Bélának, mint szuverén egyenrangú félnek." A kommunizmus „megmérgezte mindazt, ami Józsinak drága. Vitustáncot jár a felszabadított paraszt csakúgy, mint a kisemmizett úri osztály. Az általános szenvedésre épült egyenlőségnél jobb, ha legalább egy kiváltságos csoport élhet emberi életet."

Jeszenő és Liszka azonban immár messze van, „A cseh határ választja el tőlünk tiltón; zsineg, amellyel lekötik a sérült végtagot, ha vérkeringését el akarják állítani", Gottlieb doktor pedig elődje naplóját olvassa: „»Ha elszakadnánk Ausztriától, felfalják a magyarságot a szomszédai«, – írta már tizenöt évvel ezelőtt, »mi zsidók pedig szedhetjük a sátorfánkat. Pogromra fognak uszítani, mint Oroszországban. Néha örülök, hogy a lánykámat keresztény ember vette el, legalább unokáim nem viselik majd a sárga folt átkát…« És lám, alighogy Horthy visszahozta Magyarországba a román hadsereget, ütik a zsidót, mert »ők csinálták a kommunizmust«. Pedig aki Petőfin és Vörösmartyn nevelkedett, az menthetetlenül, gyógyíthatatlanul magyar, akár itten, akár odaát. Hogy fáj neki, hogy nem járathatja magyar iskolába a gyerekeit! Fáj a hipokrízis, amely nemzetiségi egyenjogúságot hirdet, de lecsap arra, aki magyar anyanyelvét beszéli. […] Belenézett még a szlovák újságba. Magyarországon összefogdossák a kommunistákat. Kun Béla még kimenekült néhány hívével… De mi történik azokkal a polgárokkal, akik kitartottak baloldali barátaik mellett?" A Cserháthy-rokon Huszty Gábor lakodalma után „terroristák jöttek a vidékre. Horthy derék katona, úriember, de nyakán a kalandorok, akik

hatalomra segítették. Mert nem a románok hozták be egyedül, magyar is volt köztük. Szóval, beállított a vidékre egy csomó ilyen veszett legény, és összefogdosták azokat, akiket vörösöknek mondtak és persze, a zsidókat is. […] nem teketóriáztak sokat, mert már esteledett, felhúzták őket sorra. […] Minden jónak megvan a maga rossz oldala, Horthy, az kell nekünk, hát el muszáj tűrni egy kis garázdálkodást is…"

Lizó nemsokára hazatér Liszkára. Az osztrák–cseh határon „Széttúrt poggyászok… »Idegen nyelvű« könyvek és hírlapok tétován hulltak viszsza vizsgáló kezekből a vámőrök hosszú asztalán felhalmozódó elkobzott holmira. Itt most a magyar nyelv »idegen« nyelv". Útközben „szlovák feliratok tűntek fel a lámpafényben, ha egy-egy állomáson megállt a vonat, cseh és szlovák hangzavar zsongott a fülébe… Szeme lezárult. Ami Magyarország volt, most Csehszlovákia…" A Berkovicsok birtokát felosztó Podražil prágai biztos lelkesen hozza szóba Faludit: „Prágában nagyon tisztelik. Ő volt az a kiváló magyar, aki írásban és szóban felszólalt a nemzetiségi kisebbségek érdekében. – Ha úgy tisztelték, miért nem hallgattak a szavára, amikor döntésre került a sor? – mondta Lizó tettetett naivitással. – Az más! – fölényeskedett a komisszár. – Bebizonyult, hogy Prágának volt igaza. Minek egyezkedtünk volna a magyarokkal, mikor a nagy nemzetek mind elejtették őket? Mi meg önálló és hatalmas respublika lettünk, az egyetlen utódállam, amelyet a franciák, az angolok, sőt még az amerikaiak is tisztelnek!" A kommunista bécsi emigránsok lassan szétszóródtak Franciaországban, Angliában, Amerikában. Akik Oroszország felé vették az irányt, egyelőre Berlinig jutottak: „Ez a város nem romba dőlt császári mauzóleum, mint Bécs, hanem eleven, zsibongó szellemi műhely." Lizó visszatekintve „Csalódottan nézte a világot, amelyet képzelete, mint titokzatos ábrákkal teleírt szőnyeget terített elébe. A régi rend tele volt hibával, de felbomlása kusza rendetlenségbe hozta az élet szálait. Saját arcképét is ott látta eltorzítva a szőnyeg mintájában. Minden szál fájt, amivel teste-lelke beleszövődött."

A tapasztalat könyve

A regény kezdetén, 1904-ben Bánffy főhőse, gróf Abády Bálint pártonkívüli képviselő lett. „Bár csak távolról, lapokból ismerte azt a vészes párttusát, mely akkoriban már 1902 óta a magyar parlamentben dúlt

és már két kormányt elsöpört, még így messziről is ellenszenvesnek találta, hogy alárendelje magát pártfegyelemnek, pártszenvedélynek." Az obstrukció azonban a véderőjavaslat tárgyalását is lehetetlenné tette, mert „abban a szövevényes jogi viszonyban, mely Magyarországot és Ausztriát összekapcsolta, folyton újabb és újabb sérelmi alkalmak adódtak." A népszerűségért folytatott harcban a '48-asok „különböző fokozatokban teljesen önálló hadsereget vagy legalább magyar vezényszót vagy legalábbis nemzeti színű kardbojtot követeltek", megakadályozva a jogalkotást, a költségvetés elfogadását, a kereskedelmi szerződések megkötését. Az ellenzék sorra buktatja a kormányokat az örökös obstrukcióval, „míg végül minden nagyhangú szólammal és nemzeti színű kortesjelszóval többségre nem jut. Ekkor szembe találja magát az államérdek valóságaival. Itt kapitulálnia kell, amit eltitkol. Így jut a hatalomhoz. Vállalja a választójogi reformot, de nem csinálja meg. Negyedfélévi kormányzásuk alatt a szövetkezett pártok egymással tusakodnak, egymás gyűlölik meg, és mivel államügyben alkudozniok kell egymással, hol nem a közérdek, de a pártszempont a döntő, oda jutnak végül, hogy maguk rontják le annak az országgyűlésnek a tekintélyét, amit mindenek fölé akartak állítani. […] Itt végződik ez a korszak. A mérlege csupa negatívum. Abból áll, amit elmulasztott. A legfontosabb ezekből, amit honvédelmi téren hanyagolt el. Négy esztendőt veszített így az ország. Vissza nem hozható négy évet."

Az ellenfeleitől elátkozott Tisza, elejét akarván venni a további obstrukciónak, bejelentette a parlamenti ügyrendi reformot. „Méltányos hangú, államférfiúi ítélettel szerkesztett levél. Ha máma olvassuk az azóta lezajlott tragikus esztendők nagy iskolája után, alig lehet megérteni azt a zivatart, melyet fölkeltett. Csakis ha belemélyed az ember abba a mesterkélt, a való élettől elvonatkoztatott, jogi szólamokkal, gyűlölséggel és nagyzolással telített világba, mely akkoriban a magyar közönségen uralkodott, csak akkor érthető az valamennyire." Bánffy kommentárja szerint azonban „az ellenzék apró hatalmasai" ezúttal is formális kifogásokkal zárták el a megegyezés útját. „Most már az egész közvéleményt az elkerülhetetlen összecsapás izgalma tölti be. És minden más szempont, minden érdeklődés az államélet realitásai iránt eltűnik. Hiába jelent be a miniszterelnök a katonai javaslat mellé olyan szociális és nemzeti, valódi vívmányokat, melyeket rendes időkben örömrivalgással fogadtak volna: a két évre csökkentett katonai szolgálatot és azt, hogy a honvédek tüzérséget kapnak, amit annyi éve követelt éppen az ellenzék – mindez mit sem

ér, mindez hiábavaló. – A fölcsigázott szenvedélyek magyar vezényszót, önálló vámterületet, önálló bankot követelnek." Tisza hiába jósolta, „Ha most föl nem eszmél az ország – a kijózanodást, a fölébredést… csak egy nagy nemzeti katasztrófa keserű tapasztalatai után érhetjük el!"

Abády rossz sejtelmei gróf Jan Slawata cseh diplomata, követségi tanácsos színrelépésével öltenek testet, aki Szent-Györgyi Antal herceg vadászatán tűnik fel, de „nem szólalt meg egyszer sem. Pedig úgy látszott, nagyon figyel". A trónörökös bizalmasa azzal akarja megnyerni, hogy az öreg uralkodót követő Ferenc Ferdinánd alatt hamarosan „más világ lesz. Egészen más. Nem ez a korhadt feudalizmus, melyhez az öregúr annyira ragaszkodik", a trón várományosa azonban „nem ígért semmit. Nem is fog. Nincs lekötve semmiben. – Bizonyos, hogy a birodalmat új alapokra fekteti majd. […] Ehhez új emberek kellenek majd, kik nem kompromittálták magukat; akik nem zsirálták ezt a bonyolult és használhatatlan rendszert. – Hogy mi jönne a dualizmus helyébe? – Erősebb központosítás. Alkotmányosság, hogyne. A statisztika igazsága. A számok beszélnek. Szövetséges tartományok nemzetiségek szerint; egyetlen közös birodalmi tanácsban képviselve. Oda tartozna minden, ami fontos: az egész pénzügy és a hadsereg meg a haditengerészet. – Vagy trialista megoldás a katolikus és déli szlávokkal, mint harmadik féllel. […] Most egészen jó, ha Tisza végez azzal a nagyszájú magyar ellenzékkel, kell hitel és kell újonc – most a fő a hadsereg kiépítése. És majd ezzel a sereggel a »Hoheit« rendet csinál a többi kérdésekben mind. […] Akkor nagystílű politikát lehet majd csinálni. Úr lenni a Balkánon, esetleg hűbéres királyságokkal, hova a dinasztia másodszülötteit helyeznők el. Valódi nagyhatalommá lenni, nem pedig, mint ma, Európa második »beteg embere«-ként szerepelni. Hanem parancsolni, igen! – parancsolni! – le a Márvány-tengerig!" Slawata bizalmas közlései megzavarták Abádyt; „mindig ezek a kérdések jelentkeztek előtte, választ, döntést követelve tőle. – Mindig ugyanazok a kérdések, azok a meglepő, vészhordozó dolgok!" Bánffy hőse (az író) úgy találta, „Mintha mind a két oldal öntudatlanul harcolna, mert az egyik oldal, Tisza, a hadsereg kiépítéséért küzd, amelyet a jövendő császár majd őellene fog használni, és a másik oldal, az ellenzék, aki oktalan érvekkel és naiv célokkal – kardbojt, vezényszó –, de ösztönében helyesen érzi, hogy végső veszély fenyegeti az alkotmányt, ha nem is közvetlen közelben, de elég közeli jövőben. »Kaiserlicher Staats-Rat«, »Birodalmi Tanács« – hol is találkozott ő már ezzel a fogalommal? […] Bach próbálkozott már ezzel

1852-ben." Slawata elgondolását Abády értelmetlennek és veszedelmesnek ítélte. „A Balkán népeivel megnöveszteni a Monarchiát? Fölhizlalni vele százmilliós birodalommá, összehajtani egy karámba a legkülönbözőbb múltú és kultúrájú nemzeteket, és akkor azt hinni, hogy az erőt jelent, nem pedig gyöngeséget?! Ó, hogyne! Sok-sok katonát lehetne sorozni, de a dinasztiákat nem szuronyok tartják fönn, hanem százados hagyomány és társadalmi ezer meg ezer kapcsolat. Ez majdnem olyan őrület volna, akár Miksa főherceg mexikói császársága!"

Abády „Pártatlanságra törekedett természete szerint. Mégis hatással volt reá az a kizárólag ellenzéki légkör, melyben mozgott; azok az alkotmányjogi hajszálfinomságok, melyeket nap-nap után hallott. Az obstruálás idejében még tovább csengtek benne külföldi tapasztalatai, az a megvetés, mellyel idegenek a magyar parlamentről beszéltek, és hajlandó volt az államérdeket a közjogi szempontok fölé helyezni, annál is inkább, mert ismerte azt a fegyverkező versengést, mely akkoriban kezdődött Európa-szerte. Mióta azonban Slawata bizalmaskodott vele, mióta bepillantott Ferenc Ferdinánd műhelytitkaiba, másként látta a dolgokat. Most ő is hajlamos lett arra, hogy a szabályszerű formát igen-igen fontosnak tartsa, fontosnak tartsa azt, hogy minden megóvassák, ami a nemzeti önállást és önrendelkezést szolgálja." Az 1905-ös balkáni merényletek idején Slawata már úgy vélte, „Ez szerencse nekünk. Mikor Krétában fölkelés, Macedóniában zavarok. Oroszország tehetetlen jó időre, talán nem olyan nagy baj, ha a hadsereg fejlesztése nálunk megakadt…" Ítélete szerint „A magyar politika zsákutcába került, és nemhogy enyhült volna a király és a többségi pártok viszonya, hanem még élesbedett. A Tisza-kabinet tehetetlen. Egyelőre kormányoz, de folyton sürgeti a fölmentését. A parlament szünetel és szünetelni is fog […]. Minthogy katonai kérdésekben mi nem engedünk egy jottányit sem, lehet, hogy egészen máshol találunk megoldást, mint ahol az »oligarchia-demagógok« azt képzelik." Slawata később azt mondta, „El fogunk késni! Mindenki fegyverkezik, csak mi maradunk tétlen."

Tisza házszabályi „»törvénytiprása« fölkorbácsolta az egész magyar közönséget. Az a körülmény, hogy az ellenzéknek mérsékelt csoportjai szövetkeztek a szélsőballal, az, hogy Apponyiék is fuzionáltak a '48-as párttal, az, hogy az ellenzéki koalíció beígért önálló vámterületet és bankot, önálló hadsereget, a legábrándosabb képzeletek nemzeti vívmányait, és minden demagógia fölhasználásával hirdette a harcot a kormány ellen,

olyan közhangulatot teremtett, mellyel a kormánypárt eddig hatalmas szervezete nem tudott megküzdeni." Az 1878 óta kormányzó szabadelvűek elvesztették a választásokat, ami „mindenkit meglepett. Magukat az ellenzék vezéreit is, kik most abba a kényes helyzetbe jutottak, hogy föllengzős ígéreteik beváltása elé állíttattak. Érdekes és viharváró hangulat terjedt szét. A korona és a parlament összecsapásának a várása." A győztes koalíció „megrészegedve választási diadalától, fennen hirdette intranzigens követeléseit. Önálló vámterület és magyar bank és magyar vezényszó, ebből ők most már nem engednek! – Audienciák a királynál, minden eredmény nélkül. […] Az az ellenzéki program tehát, mely minden népszerű jelszót magában foglalt, és amelynek jó részét csak azért iktatták bele, hogy az eddigi kormányzattal szemben választási jelszó legyen, most, midőn ők váratlanul többségre kerültek, áthághatatlan akadály lett a kormány átvételekor. A válság most alkotmányválsággá növekedett." Az erdélyi birtokait járó Abády eközben szövetkezetet szervez. Mozgalma „Abból az érzésből fakad, ami évek során alakult ki úgyszólván minden erdélyi politikusban, abból a fölismerésből, hogy Erdély szellemét, különleges viszonyait a központi kormányzat valójában nem érti, másodrendű tartománynak is nézi, melynek gazdagságaiból alig tér valami vissza ide; a főváros lassacskán minden értéket odavon és elsorvaszt, és ha néhanap belenyúl az olyan kényes, annyi tudást és ügyismerést igénylő kérdéseibe, jó szándékú, de brutális beavatkozása több kárt okoz, mint hasznot." Hamarosan felfigyelt az Erdélyt Magyarországtól elszakítani készülő román törekvésekre is. Timbus pópa a Vlegyászán „rendes, államhű ember. Igaz, hogy a fia dákoromán érzelmű", akinek tekintetében „gyűlölet izzott". A világháború harmadik évében Abády magyarok és románok közeledését sürgette; „lehetőnek tartom, sőt történelmi kényszerűségnek. Ez a két nemzet, amely se nem szláv, se nem germán, és minden rokon nélkül Európának ebben a sarkában, egymásra kell, hogy találjon, ha nem akar zsellérsorsba jutni, a szomszédos impériumok hűbéresévé." Timbus Coriolan azzal felelt, talán valamikor, de a magyarok előbb sokszorosan megfizetnek, „és akkor sem, soha."

A román politika célja Abády előtt Timisán Aurél ügyvéddel folytatott beszélgetései nyomán vált világossá. Timisán képviselővel, akinek alakját Bánffy Iuliu Maniuról, a Ferenc Ferdinánddal kapcsolatban álló majdani román miniszterelnökről mintázta, először a vonaton beszélgetett el a „dualizmus csődjéről", és arról, hogy a magyarok Timisán szerint „nem

számolnak az »összbirodalom« biztonságával. Arról is, hogy egy bécsi újágcikk szerint a magyar törvényhozás nem elég demokratikus, hogy álparlament, mely csupán osztályérdekeket képvisel, és nem »die Gesamtheit der Völker«. A hadsereg közös ügy és közös kötelesség, és bár Ausztria magyar belügybe nem avatkozik és nem is akar avatkozni, a Monarchia biztonságáról azonban meg nem feledkezhetik. A végén valami burkolt fölszólításféle hangzott a császárhoz, mely az agg uralkodó atyai kötelességeiről beszélt, kinek mindenekfölött az összesség érdekeit kell szem előtt tartania." Abády azonban Timisánnak is úgy nyilatkozott, a magyaroknak és a románoknak „lelkileg és gazdaságilag kellene közeledni egymáshoz. Megkeresni a közös érdekeket, megkeresni, amiben egyet tudunk érteni. A többi azután adódnék, ha kölcsönös bizalomban találkozhatnánk. Itt van Erdély. Mi is, önök is idevalók. Ez a mi közös, legszűkebb hazánk. E téren sok minden van, amit közösen kívánhatnánk, több megértést, több figyelmet a helyi érdekekre, ne szívjon el mindent innen Budapest." Timisán azonban világossá tette, „A gróf úr ősei karddal hódították, ebből lett a magyar földbirtok. Máma más eszközök vannak. Nekünk szükségünk van birtokos osztályra. Eddig nincs. Mi, a román intellektuelek, szegény papoknak vagyunk a fiai. […] elhatároztuk, hogy mindenáron vagyonos középosztályt kell kialakítani. Most ezt csináljuk. Ezt szolgálja a mi bankunk. Egyéb üzletek mellett egyes, nekünk megbízható személyeknek kölcsönt ad, és igenis ennek a politikának a szolgálatában. Hogy ez a személy csakis román parasztokkal dolgozik, az természetese. Hogy ennek áldozatai vannak, az is természetes. De hát az önök honfoglalásának nem voltak áldozatai? […] a magyarok csupa közjoggal vannak elfoglalva!"

A parlamentben, 1904 májusában „Forró, harcias hangulat, melynek éle Bécs ellen irányul". A felirati javaslat tárgyalásakor Abády Timisánnal, Mihalival, Maniuval, Vaida-Voevoddal hallgatja „a sok gyűlölködő szószaporítást, […] soviniszta frázist, mellyel egymásra licitálnak a szónokok. Hatásuk alatt mindig a támadott Tiszának és az öreg királynak adott igazat a lelkében, és amennyire az ellenzéki álláspont felé hajtotta az, amit Bécs titkos terveiről Slawata mondott neki, annyira a másik szemponthoz hajlott, midőn ezeket hallgatta." A kaszinóbeli politizálásban „A külföldi események, orosz forradalom, a krétai kérdés mind kényesebb bonyodalmai, Vilmos császár marokkói kirándulása, de mi több, a német Flotten-program, mely akkor látott először napvilágot, nem érdekelt senkit. Közelebb fekvő tünetek sem: annak az osztrák képviselőnek beszéde Sal-

zburgban, ki a magyarországi germánokat aposztrofálta, és az a szakszerű könyvecske sem, mely anonim jelent meg akkor Bécsben, és amiben pontos számokkal összehasonlította a szerző a Monarchia fogyatékos hadi készültségét a többi országok hatalmas erejével. Apponyi gyönyörű beszédét tárgyalták, és annak a gondolatnak az esélyeit, melyet Bánffy Dezső vetett föl, miszerint a vezényszó helyett magyar ezrednyelvet követeljenek inkább." Abády mégis úgy látta, „Az »audiatur et altera pars« nem politikai jelszó. Mindenki higgyen a saját kizárólagos igazában, az ellenpártit pedig találja mindenben hibásnak. Ez az a parlamenti elv, melyet néha ritkán ideig-óráig föl lehet függeszteni, de mely az alapja minden nyilvános tényke désnek. Ez mindenütt agy van, volt és lesz. De az akkori Magyarországban ez az elv tán még erősebben hatott, minthogy a '67 óta felnőtt nemzedék a dualizmus folytán és a hosszú békekorszak hatása alatt mindjobban szem elől vesztett mindent, ami nem az országon belül történik, és az ellenzék mindenkor ellenzék maradván, semmi kormányzati tapasztalást sohasem szerezhetett. Az addigi kormánypárt pedig ellenfeleiben csakis ellenséget láthatott, és minden figyelme már közel tíz éve csupán meddő védekezésre szorult. Ezeket kezdte Abády Bálint meglátni, és latolgatta, vajon nem volna-e jobb, ha becsatlakozna valahová, ahol legalább hozzájárulhat a jövendő kormányprogram kidolgozásához, melyben főleg Erdély közgazdaságára nézve szeretett volna némely pontokat fölvétetni: nagyszabású szövetkezeti szervezést, home-steadet a törpebirtok szaporodása ellen, visszatérést a nemzetiségi törvényhez, amennyire még lehet, és kiengesztelést keresni, és társadalmi összefogást…" Megérezte, hogy „valami új dolog készül, valami váratlan, valami erőszakos megoldás. Hogy mi az? – azt el sem képzelhette, de Fejérváry egész lénye azt hirdette, majdnem bizonyossá tette. Vajon azok a célzások, melyek Slawata múlt levelében lappangtak, erre vonatkoztak-e, mikor azt írta: »…egészen más készül, mint amire a magyar urak gondolnak…«? Mi lehet? Új választás katonai beavatkozással: Vagy abszolutisztikus kísérlet, félretolása az ősi alkotmánynak, melyre Ferenc József esküt tett?" Amikor a politikai helyzetről faggatták Dénestornyán a notabilitások, „a legcsöndesebb a román pap az asztal másik végén; az nem szól egy szót sem, de a bajusza sarkánál mintha titkos mosoly ülne". 1907-ben Slawata örömmel fogadta a szlovák, román, szerb és horvát megmozdulásokat, a nemzetiségi vezetők ellen indított politikai pereket: „Hadd legyen baj, hadd legyen mentől több baj, majd ha trónra lép nemsokára az új császár, majd az rendbe hoz

mindent." Abádyt azzal traktálta, „milyen lehetetlen volna a kettős monarchia helyzete, ha Németország ellen fordulna. Ő volna az első áldozata a háborúnak, Bármi is történnék máshol, arrafelé a határa védtelen, és Csehország, ahol a Skoda van, az egyetlen ágyúgyárunk, néhány nap alatt a németek kezében volna." Úgy találta, „Háborús okot a Balkánon bármikor lehet produkálni. […] Csak egy megoldás van, de ezt azonnal meg kell ragadni, mielőtt késő". A közvéleményt azonban továbbra is csak a parlamenti torzsalkodás foglalkoztatta; „A nagyközönség csak ilyenekre figyelt. Lueger olaszellenes beszéde, melyet Slawata jövendölt, senkit sem érdekelt. Csak a Házban vívott szócsaták izgatták."

Ferenc József 1905 tavaszán báró Fejérváry Gézát nevezte ki miniszterelnöknek, ez után a „parlamenten kívüli kormány" volt a fő téma Almáskőn is, Uzdy Pál birtokán. „Ilyen nem történt '48 óta. Majdnem abszolutizmus. A népképviselet megtagadása. Ezekről volt sok szó ebéd közben, és arról, hogy ez a kormány képtelenség, teljes képtelenség, okvetlen el kell söpörje az általános fölháborodás." A darabontkormány országszerte nagy izgalmat keltett. „Vidéken az első pár nap hírek várásában telt el. Az emberek nem tudták elhinni, hogy ilyesmi valóban megtörténhetett, annyira váratlan és minden alkotmányjogi ismeretükkel ellenkező volt, abba a biztonsági tudatba ütköző, melyben közel ötven éve éltek, a parlamentarizmus szentségének a hitében. Az új kormány hiába kommünikézett, hogy csak a legszükségesebb államügyek vitelére vállalkozott, és a kibontakozás előkészítésére, a közönség nem fogadta el a magyarázkodást. Eleinte az ellenzéki közhangulat Tiszának valami szörnyű cselszövését sejtette a király ez intézkedése mögött, de hamarosan kiderült, hogy Tisza maga is ellenzi ezt a megoldást, kiadta a parolát az új kabinet ellen, és azokat, kik részt vettek benne, kitessékelte az ő pártjából. Soha a Schmerling-korszak óta ilyen egyértelműen nem utasítottak vissza politikai vállalkozást." A politizáló közvélemény szerint most már „nem az eddigi párttusákról van szó, nem jobbpártiak és balpártiak viaskodásáról, hanem valami másról, sokkal komolyabbról, a '67-es kiegyezést is félretevő terrorról, mely fölborítaná mindazt, amiben eddig éltek, és ki nem fejezve, meg sem okolva, mégis az a sejtelem élt mindenkiben, hogy titkos, láthatatlan erők munkálkodnak, ellenséges befolyások, melyek Bécs központi uralma alá akarják hajtani az országot."

Fejérváry szeptemberi lemondása után „A király Bécsbe hívatja a parlament vezéreit – általános öröm és reménykedés –, de ott ő felolvas nekik

öt szigorú pontot, csak azért hívatta őket, hogy ezt fölolvassa – düh és ádáz harag mindenfelé! Mind világosabbá válik, hogy zsákutcába került az egész politika, honnan ki nem mozdulhat egyik fél sem megalázás nélkül." Az udvar titkos embere, Kristóffy József belügyminiszter hamarosan „letörte a törvényhatóságok ellenállását, a zajos közgyűlések megszűntek, kormánybiztosok ültek be a vármegyékbe, és a közigazgatás a paragrafusok tilalomfái között valahogy mégis végezte a mindennapi teendőit. Az adó nem lévén megszavazva, csak részben folyt be, és a kiszolgált katonák nem mehettek haza, mert a következő korosztály nem volt sorozható. Az országgyűlést elnapolták bizonytalan időre. Az ellenzék ökölbe szorított kézzel várakozott. Arra számított, hogy az államrend lassú bomlása majd meghozza az ő győzelmét." Ferenc József a parlamentet feloszlatása után királyi biztost állított, ami „már erőszakos és harci cselekedet, az uralkodó és a parlament közötti küzdelem első komoly fordulata, melyre könnyen forradalmi megmozdulások következhetnek." A visszatekintő Bánffy ítélete szerint azonban „annyira a vérében volt az akkori nemzedéknek az absztrakt jogászias gondolkodás, hogy forradalmat sem tudtak volna elképzelni jogi indokolás nélkül." Az Alkotmánypárt és a Néppárt választójogi alapra helyezkedett és azon az állásponton volt, „ha már mindenképpen meg kell csinálni azt az általánost, hát az ő kezükben biztosabb helyen lesz a nemzeti érdek. Így aztán hirtelen megváltozott minden. Kiderült az ég, és zavartalan örömmámorban úszott mindenki. – Minden megvan – harsogták –, győzelem! Végre győzelem! – Igaz, hogy sem külön hadsereg, sem vezényszó, sem kardbojt; a közös gazdasági kérdések is úgy maradnak, ahogy voltak, sem önálló bank, sem önálló vámterület, de ezek mind csak el vannak odázva ügyes formulával; jó, kitűnő formula jogfenntartóan bizonytalan fogalmazásban. A jog meg van mentve, ha nincs is elismerve."

Az idő azonban a következő években is látszattevékenységgel telt, és mert „Ausztriával való viszonyunkon nem tudunk változtatni, csupa formulákba fogják öltöztetni a tehetetlenségüket. – Így lesz a bank, a vámterület, a »kvóta« dolgában. Az osztrák pedig okos. A mi önállósági formuláinkat meg fogja fizettetni csengő pénzzel, mi pedig megadjuk csak azért, hogy ne vámuniónak hívják a vámközösséget, hanem vámszerződésnek. És így lesz mindenben, mert muszáj nekik az ő fokozottan nemzeti voltuk látszatát fönntartani. […]. Rendkívül káros, ha a kormányzati intézkedések nem az állami hasznosság szempontjából, hanem

túlzott nacionalizmusból születnek meg." Abády (Bánffy) kommentárja szerint „Van valami nirvánás lemondási hajlam mindenkiben, valami keleties nembánomság a hírnév és a siker iránt, amellyel eldobják maguktól mindazt, amiért évekig küzdöttek, és maguk lépnek le a Parnasszusról valami kis sértődöttség vagy csalódás ürügye alatt, néha anélkül is, hogy bár okot keresnének, vagy adnának. Tán a magyar virtusnak a másik oldala ez. Virtus megbizonyítani: ezt is tudnám én! – és ennyi elég is, több nem is kell és majdnem virtus odacsapni mindazt, amiért virtuskodott. Valóban nemzeti ősjellem Toldi Miklós, aki pár hónap alatt legyőz mindenkit rengeteg baj között, aztán fogja magát, hazamegy a kúriájába, és öreg koráig ki sem bújik onnan." Abády „Borús lélekkel utazott haza a karácsonyi ünnepekre. A középhatalmak körülkerítésének veszélye, az olasz háborús terv, mely legközelebb valóra válhat, a Dráván túli események, mindez reánehezedett, és mindez aláhúzta azt az öntudatlanságot, amiben a magyar politikai világ élt, azt a gondtalanságot, mellyel csupán egymással törődtek, egymás ellen agyarkodtak, mintha más sem volna fontos, mint a napi politika apró kérdései." Megdöbbent, amikor mind élesebben jelentek meg előtte „borzalmas lehetőségei egy nem is nagyon távoli jövőnek. Háború! Háború, nem távoli gyarmatokon, hanem itt Európában. Élethalálharc a létért. Háború, ami, ha elvész, széjjeltörné a kettős monarchiát, háború, melynek árát az ő hazája fizetné meg, és Erdély".

1907-ben Kristóffy pártjával Ferenc Ferdinánd táborában „összetalálkoztak mind, akik a magyar múlt ellenségei voltak, a klerikális Lueger, az abszolutista irányú katonák, a magyarországi nemzetiségek egy-egy vezérembere, és most Kristóffy radikális jelszavával a szabadkőművesség legszélsőbb szárnyát hozza oda. Nagyon különböző irányok. Mindeniknek más-más a távolabbi célja. Csak a közvetlen céljuk egy: a magyarság letörése. A Radikális Párt inkább csak papíron maradt. Puszta jelszó csupán. Az alakuló gyűlésen néhány budapesti tanáron, szociológus magántudóson és a hasonló nevű páholy által nemrég létesített »Galilei-kör« egyetemistáin kívül, akik világpolgárnak és »européer«-nek tartották magukat, más nem vett részt. Polgári alakulás. A szocialisták távol maradtak." A függetlenségpártiak nem törődtek sem a polgári radikalizmussal, sem a szocialistákkal, mert az egyik „afféle városi dolog, intellektuelek dolga", de a másik sem „magyar dolog". Az egyikre azt mondták, cuci, a másikra, hogy zsidó, és azzal el volt intézve. A falusi népszervezés, az más, az már aggasztó!" A boszniai annexió jelentőségét a közvélemény továbbra sem

fogta fel, „teljesen hiányzott a külpolitikai érzék. Úgy olvasták a külföldi híreket, mintha valami nem is nagyon érdekes film peregne le előttük; mindez úgyszólván valótlan, és csupán egy síkon játszódik, ahogy a mozivásznon. A Ferenc József trónbeszéde a delegációk előtt, Aehrenthal expozéja, a londoni, belgrádi és pétervári letompított sürgönyök alig érdekeltek valakit. […] Háborús veszélyben e hosszú békekorszak idején amúgy sem hitt senki. Különben is a mindennapi és személyes ügy, a közel fekvő az, ami elsősorban érdekli az embert. A közönség ebben a jogászkodó, állandó párttusák közt torzsalkodó világban élt sok évek óta, közvetlen figyelmét ez kötötte le. Az élet természete pedig az, hogy nagyon nagy kényszer vagy nagyon nagy veszély szükséges ahhoz, hogy a mindennapit, annak örömét, bánatát vagy bosszúságát eltörülje."

Bánffy szerint „Ama hosszú békekorszak, melyben Európa 1878 óta élt, 1911 nyarán ért véget. Az első félévben még semmi sem mutatja az elkövetkezendő változást. Néhány alig észlelhető apró tünet, melyek értelme csak sokkal később derült ki, kapcsolatuk egymással csak évek múlva világosodik meg, és csak azok számára, akik kutatnak utánuk, csupán pici szórványos események jelzik, hogy Európa nyugalma nem a régi. Olyanok ezek, mint mikor ragyogó estén a láthatár peremén halvány szürkeség fogadja a leáldozó napot, vagy az a halk ismeretlen morgás, ami a földrengést megelőzi." Ferenc József lemondásának szándéka 1912-ben még mindig készületlenül éri Ferenc Ferdinándot, akinek Slawatától tudott változatlan célja „széjjeltörni a meglevőt mentől erőszakosabban, hogy helyébe valami ködös és nagyon bizonytalan »Gesammtmonarchiá«-t tegyenek." A kastélypark Dénestornyán, csakúgy, mint Liszkán, és a temesvári városszéli kertek és puszták világa a háborús készülődés közben is álomittasan nyugalmas. „Mintha nem volna gyűlölség sehol, háború és öldöklés, mintha csak szépség volna mindenütt, és béke", de a szerbek már Durazzónál állnak, „a világháború réme ott tornyosul az Al-Dunán és a Kárpátok mentén". Pesten azonban „ellenzéki parlament" alakul, újabb biztatásként „arra, hogy megtámadjanak! Biztatás a balkániaknak, hogy lebecsüljék a Monarchia erejét, és fittyet hányjanak neki! Hogy odakünn Párizsban, Péterváron úgy lássák, mintha a Monarchia bomladozóban volna, és Magyarországon forradalom volna küszöbön!" Magyarország közönsége, melynek „évszázadokon át nem volt köze a világeseményekhez, nem vesz tudomást a balkáni fordulat komolyságáról, nem is érdekli, akárha minden,

ami nem belföldi esemény, nem is történne itt Európában, hanem valahol a holdban."

Küszöbön áll már a háború, amikor 1913 novemberében a magyar küldöttek Bécsben megértik, hogy a Monarchia „mindenütt lemaradt". 1914 elejének vihar előtti csendjéből a társadalom semmit érez. „A magyar parlament sem. Ott botrányokkal mulatnak, ahogy már megszokták. Egyedül Tisza az, aki megkísérli fölhasználni az időt. Csak ő látja be, hogy most az utolsó percben békét kéne teremteni a nemzetiségi kérdésben. Békét, mielőtt újabb háborús krízis tenné próbára az országot. Tárgyalásokat kezd Maniuval. Justh és a soviniszták azonban megtámadják emiatt, Pest megye viharosan tiltakozik. Hat hétig folynak a tárgyalások. Midőn pedig a román nemzeti komité elutasítja a miniszterelnök javaslatait, Tisza kijelenti, hogy az elutasítás dacára is meg fogja adni, amit beígért, maga akaratából és ellenszolgáltatás nélkül. Utolsó és elkésett kísérlet volt. A bukaresti béke által már fölfokozott igényekkel szemben talán kissé szegényes is, de Tisza, még ha akarta is, többet nem nyújthatott. Még ő sem bírt volna az akkori közvélemény miatt többet fölkínálni, annyira kevesen voltak, akik a helyzet komolyságát meg tudták látni." Nem csoda, hogy a szarajevói merénylet után sem gondolta senki, hogy háború lehet, bár a jelek aggasztóak. „Sötét kilátások. Minden harci megtorlás kirobbantja a háborút, ami már kétszer küszöbön állt, először Bosznia annexiójakor, 1908 őszén, tavaly pedig a balkáni kérdés miatt. […]. Mi lesz a hadra készületlen országgal, melyet politikusok megtöltöttek gyűlölettel minden iránt, ami hadsereg és honvédelem?" Miután Belgrád visszautasította a monarchia ultimátumát, Tisza vette magára a felelősséget „azért a háborúért, amit minden erejével megpróbált megakadályozni." Timisán a mozgósítást láttán furcsának mondta, hogy „a magyarok háborúba mennek, hogy megbosszulják annak a halálát, akit mindig utáltak".

Abády megrettent: „Lehet, hogy betörnek ide is az oroszok. Ide is eljön az ellenség, ide, Dénestornyára, és mindent elpusztít". Úgy érezte, „itt áll, itt áll egyedül, és alatta az a világ, ami most el fog pusztulni. Maga előtt látta azt a nemzedéket, melynek ifjabb szárnyához ő maga is tartozik, az a nemzedék ez, aki '67 óta nőtt fel, e hosszú békekorszak boldog nyugalmában. – Ők vették át a reformkor embereinek örökét. Azokét – Deák, Eötvös, Mikó, Andrássy –, akik a szabadságharc lázálmait átélték, és a reá következő elnyomatást; akik tanultak ezen, és bölcs mérséklettel tudtak nagy kérdéseket megoldani. Az ő nemzedéke mind-

jobban eltávolodik ettől az iránytól. Lassacskán csupa fikció kép a valóságok helyébe, önámítás és nagyzolás. Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege. Maga előtt látta a birtokos osztályt, aki uraskodásában leromolva gazdasági pályára nem megy, hanem csak hivatalnok akar lenni, vagy ügyvéd. A történelmi oktatás tanári karát is, aki csupán a kuruckodást dicsőíti, és lebecsüli azokat, akik a magyar múltban munkára és önismeretre intik a nemzetet. – Így töltődik meg az ifjúság csalóka ideálokkal és sovén jelszavakkal. – Ebből alakult ki az a jogászias és türelmetlen közvélemény, ami a századfordulótól már csak hízelgő frázist fogad el, és minden bírálatot hazafiatlannak tart. Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, hát sutba dobják európai látókörüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbje valóban nem is hisz, de ami az ő zsirójukkal mindjobban megmérgezi a politikai életet. Maga előtt látja, mintha már a síron túlról tekintene vissza. Most elpusztul az ország, és vele ez a nemzedék. Elpusztul ebben a háborúban, hol azok a szavak, amiket annyit használtak: harcolni, csatázni, többé nem szónoki harcot és szócsatát jelentenek utolsói kitartani nem azt, hogy az ülés végéig beszélni, hanem emberölő szörnyű valóságot. Most elpusztul az ország, és vele az a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságait el tudta felejteni, és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságában élt mindannak, ami a nemzetek talpköve: erő, önbírálat és összetartás. Egyetlen reménye maradt: a harci készsége. Ez is hiábavaló lesz."

Az ítélkezés könyve

A modern próza Proust utáni áramlatába tartozó Méliusz-regény az európai avantgárd és a magyar szociográfiai hagyomány talán legnívósabb szintézise a magyar irodalomban, mégsem prousti mű. Méliusz *Regény a* Város a ködben *kéziratának kalandjairól* című utóirata szerint „Nem hódítja vissza az »eltűnt időt«; megidézi, azért, hogy megtagadja és elpusztítsa. Ám, hogy eltaszíthassam osztályomat, ami annyi, mint osztályomat megfogalmazni: családom benső struktúráját kellett költőileg és dokumentárisan megragadnom. A családot a történelemben, konkrét társadalmi környezetében. A megidézettek tagadásával téptem el végleg

a köldökzsinórt, és szakítottam visszavonhatatlanul a réteggel, amelyből származom, egész tudati világával. Így taszítottam el a Monarchiát, a régi Magyarország polgári, nacionalista magyarságfogalmát, s téptem el véglegesen még egy mitikus köldökzsinórt. Apám világával a Monarchia »legmegbízhatóbb« fenntartó közege mállott szét. E folyamat leírása közben tisztázódott számomra is: a Monarchia területén élő egykori nemzetiségek egyesülésre törő aspirációi törvényszerűen tódultak a vákuumba, ami a magyar »államfenntartó« rétegek létképtelensége folytán a háborús állam összeomlásával keletkezett. Ez volt számukra az adott történelmi pillanat, amelyben megvalósíthatták nemzeti aspirációikat." A könyv nem a háború borzalmainak, hanem a hátország silány moráljának ábrázolása, a kiábrándulás és az ítélkezés regénye.

A háború első napján, 1914. július 28-án Temesvár belvárosának egyik kávéházából „magas, sasorrú osztrák tiszt lépett ki. Kezében lovaglóostor; vékony, szederjes ajka között félig szívott egyiptomi cigaretta. A tömeg tisztelettel nyitott neki utat. Mintha maga Ferenc Ferdinánd kísértete jelent volna meg. A feszültség, amit az újságok a szarajevói gyilkosság óta napról napra szítottak, a hadüzenettel a csúcspontjára ért és a hadviselés megindításával kirobbant. […] Éljen a háború! Éljen a hadsereg! Éljen a király!" Az elbeszélő családjának öreg szomszédja mégis azt mondja, „Sokkalta nagyobb baj ez, uram, mint ahogy általában önök, fiatalemberek hiszik. Igen. Háború. Csak a föntvaló tudhatja, hogyan végződik ez a roppant szerencsétlenség." Hamarosan megjelennek az utcán az első katonák; „akiket napos vasárnap délutánokon […] láttam, kifogástalan feszességgel hordták kék és szürke posztóból szabott mundérjukat, és szépek voltak, akárcsak ólomkatonáim, a legendák, a valószínűtlenség világából valók. A békeidők katonái voltak ők, osztrák–magyar katonák, K.u.K… amiről persze nem tehettek. Ezek pedig a háború katonái, a rejtelmesek és valóságosak." A háború „mintha feltépte volna házunk beragadt ablakait, a cifra rácsos kaput és a roggyanó deszkakerítést a kert körül, ami elkerített, világtól, valóságtól. Az ismeretlen férfiak, az első katonák, akik apám oldalán a városi háborús estből érkeztek, küszöbünket átlépve szigeti létében meghúzódó polgári házunkba egy ismeretlen, kegyetlen, másfajta élet sejtelmét hozták el, melyről e háznak a háború kitörésének napjáig senkinek fogalma sem volt."

A háború kitörése a főhős apjának gondolkodásában is „megzavarta a polgári rendről, pontosságról, szokásrendszerről kialakult fogalmakat,

s a mesterségesen fellobbantott hazafiúi érzelmek végeredményben benne is úgy dolgoztak, mint más magyarokban itt, a városban, felforgatták és módosították a polgári nemzeti tudat legkonzervatívabb zugait, mint ahogy a hirtelen támadt légvonat az ódon ház szellőzetlen szobáinak sötét sarkaiban felkavarja a felgyűlt szemetet és port." A mámor lett úrrá egész Temesváron; a főhős apja is úgy hitte, „a szerbeket végeredményben két hét alatt leverjük. Másrészt meg eszükbe sem jutott, hogy a háborúból maguk is kivegyék a részüket. Hiszen a Monarchiának megvan a maga rendes katonasága, és a július huszonötödikén este megjelent első behívófalragaszok még nem a kávéházakban hőbörgőket hívták, hanem a náluk sokkal fiatalabbakat vagy öregebbeket, kinek milyen szerencséje volt. de akit innen a kávéház tájáról hívtak be, az is bízvást reménykedhetett az összeköttetéseiben, a Klein doktor urak támogatásában. Ez a vigasz fölöslegessé tette számukra, hogy az esetleges lövészárki kalandokon töprengjenek." Amikor azonban Barna doktor szerint „Egy négyszögölet sem engedünk elvitatni a szent korona területéből", az apa azt mondta, „Ez a Barna doktor engem egészen hülyének néz. Az újságok világosan megírják, annektálni fogjuk a Karagyorgyevicsok Szerbiáját, ő pedig úgy beszél, mintha a Karagyorgyevicsok akarnák annektálni a Monarchiát. […] Barna doktor nem kedves ember, hanem marha és szociáldemokrata. Az ő elismerése Tisza Istvánt csak sértheti. Tisza, az egy szent."

A „véres szárnyú madár", a háború első napja „elhúzott fölöttünk, de itt maradt a szorongás: a háború kitörésének lidércnyomása. Elfeledtük, de igazán szabadulni tőle akkor sem tudtunk, amikor a háború a kivételezett réteg számára, amelyben éltünk, valóságos, soha el nem képzelt anyagi fellendülést hozott." Városszerte mindenfelé „nemzetiszínű lobogók! A spontán, helyeslő háborús népgyűlések a tereken, az utcákon, a gimnáziumokban és a kávéházakban! Szónokokkal, jelszavakkal, tapssal, éljenzéssel, a Himnusz és a Szózat legváratlanabb felzendüléséről nem is szólva! Kellett-e ennél nagyobb arányú színház, ennél szórakoztatóbb mutatvány, ennél változatosabb kabaré?" Az író gyermekemlékei szerint „Egy primitív, animális öröm ömlött végig a fellobogózott Belsővároson. Csak imitt-amott, egy-két lélekben fodrozta fel ezt a ködös, dögletes tömegmámort hűvös fuvallat, mint amilyen leheletkönnyű sejtelemként anyám eszméletén is átfutott ott a téren, a szerb templom ostromára készülő tömeg közepén, majd pedig a Belsővárosban: a félelem, a jövőtől. A kétely, hogy mindez rosszul végződhet. De már a halvány elbizonytalanodás is az

emberséget, az erkölcsöt élesztgette, a reményt: nem aludt ki teljesen az értelem." A háború első mámorító napjainak „ideglázába a cinikusok, a közönyösek, a nagyszájú, mindenáron okosak éppen úgy beleestek, mint az első delejes érintésre önkívületbe eső, minden tömeghisztériára fogékonyak. Végül is mindnyájan egy megnevezhetetlen érzésben egyesültek, s talán a gyilkolás barbár kéje derengett fel mindannyiukban, sok százezer éves ösztönök, amik mindenféle tömegindulatot gyanússá tesznek."

A békebeli Temesvár, „a híres garnizon egy-két nap alatt szabályos háborús katonavárossá változott, rugalmas lelkületű polgársága pedig ehhez a változáshoz alkalmazkodott. Még az aranyifjúság is egyik napról a másikra félretette bohóságait, hogy lelkes, komoly militaristává váljék, a magyar nemzeti és hazafiúi erények méltó és előkelő ápolójává." Bár a háború éveiben nem láttak vért a város lakói, „a kiömlő emberi vért ittuk vödörszámra, lerészegedtünk és híztunk tőle. A mi városunk volt a »Geschäfts-Etappe«, ahogy a derék Tischler úr két aranyszínű óbor között vidékünket gargarizáló nevetéssel egy víg vacsoránál elnevezte. […] A háború egyik legfontosabb üzleti területe itt körülöttünk terült el. Itt forgott meg első kézen a végeláthatatlan gabonarónaságok termése, búza, kukorica, takarmány, no meg egész ménesek, gulyák, nyájak, sör, bor, pálinka, konzervek, feldolgozott hús, zsír, minden, ami a fegyverek mellett még kell a háborúhoz. Mögöttünk pedig az örök szélben zúgó krassói rengetegek komorlottak, fenyő, tölgy- és bükkfa, s a hegyek gyomrában a kifogyhatatlan vasérc és szén. Városunkon haladt keresztül, a síneken és a csatornán görgött és úszott át minden tonna, minden vagon és minden hajórakomány búza, amit itt délen a háború alatt termeltek. Erre hajtották át az éhező német városok lakosságának szánt marhákat, a tiszti konyhák részére a sertéseket, a tüzérség számára a lovakat. A mi városunk vasúti állomásán gördült át minden vagon vas és érc, ami a közeli hegyek bányáiból a sziléziai fegyvergyárak felé indult […]. Itt csomagolták ládákba a tojást milliószámra, és itt rakták jéggel bélelt vagonokba a levágott hizlalt tyúkok, tömött kacsák és libák tízezreit […]. No meg az ember, mint háborús cikk! Ezer meg ezer vagon szállította az embereket a harcterekre. Városunk környékét még mindig keresztül-kasul erezik a sínpárak, amelyeket a háború esztendeiben az utászok a legképtelenebb helyeken raktak le. […] A háború valóságos iskolát, stílust alapított. Akkor lett ez a békebeli Elízium messze földön figyelemre méltó, híres kereskedő- és üzletváros." Az éjszaka azonban egyre nyomasztóbban, „újra és lassan

aláereszkedett a városra. És ez az éjszaka is, akár az előbbiek, minden gondtalanság, jó hangulat ellenére ugyanolyan nehéz volt és kísérteties, iszonyú jelektől terhes." A visszatekintő nem csodálkozik, hogy a rövidlátást „négyéves háború és az általános összeomlás követte. Mi is követhette volna ezt a közveszélyes nagyzási hóbortot? De akkoriban még azon is meglepődtünk, ha ismerőseink olyan híreket továbbítottak rémüldöző arccal, suttogva és kezüket a szájuk elé emelve, hogy nemcsak mi lőjük az ellenséget, hanem a mi katonáinkat is leterítik, és nemcsak mi ejtünk légiószámra, hanem a mi legközelebbi ismerőseink is egyre-másra kerülnek fogságba".

De mi áll az első regénymondat mögött, mit jelent, hogy „a háború családunk fölött szinte idillszerűen vonult el"? A családfő „elkapta a szerencse kisujját, megmenekült a harcterek borzalmaitól és veszélyeitől, de ez csakhamar kevésnek bizonyult. Nyitott szemű férfiú: belelátott a kártyákba, amelyeket a tiszt urak tartottak kezükben. A korlátlan üzletekbe és panamákba, melyek körülötte folytak, belelátott ő, a szürke beamter, a mégiscsak egyszerű segédszolgálatos baka, lógós, hivatalbeli kuli, egész nap ceruzát hegyező skribler a garnizon élelmezési és ellátó osztályán." Rég elmúlt az idő, amikor az élelmezési tisztikar még hitt „a háború szentségében és önmaga erkölcsében. A kezdet szónoklataiban kifejezésre jutott bődületes hülyeség csakhamar az általános korlátoltság hordozójává és kiszolgálójává s egyben haszonélvezőjévé is vált, a hadsereg és »a hadiállapotban levő nemzet« hű és igaz tükrévé, szemléletes magyarázattá, hogy »mire való a nemzet« és hogy a gyakorlatban mit kell nemzeten érteni. Egy mohó kaszt minősítette itt magát nemzetté – nemcsak a Garnisons Menage-ban, de az egész hadsereg és csatolt társadalmi területein, amelyeknek erkölcse és gyakorlata a tolvajlás és a rablás volt. Ezek és ilyenek voltunk mi »magyarok« és mi »hazafiak«, azok is, akik ezeréves ősökre, a hét vezér közül az egyikre hivatkozhattak, a fél- vagy negyedvérűek és a tisztára »idegenből« asszimiláltak is, nagy egyetértésben és még csak nem is gondolva arra, hogy egymás származását piszkálják. »A fontos a haszon!«".

A hadsereg élelmezési osztályának hatalmas raktáraiban „a kockacukor barna papírgöngyölegű ládákban roskadozott. A kristálycukrot jó szagú fenyőfadeszkákból készült ládákban tárolták, rajtuk nemcsak a gyári és pénzügyőrségi, de még ezerféle katonai pecséttel is. A süvegcukrok egész birodalmat alkottak, ahogyan kívül fekete, belül kép papírral beborított

aljukból, mint a bekormozott lábú jéghegyek csúcsai, megszámlálhatatlan sorokban és rendekben hegyesedtek a homályba. Száz meg száz cukorhegyű ágyúgolyó. És száz meg száz egymásra halmozott kívánatos cikk fölött végül is, mint az összes ízbéli örömök megkoronázója, akár egy óriásin terpeszkedő cseppkő csillár, száz meg száz szalámirúd lógott – szegedi és olasz szalámi – a mennyezetbe vert kampókról, fejedelmi pompát érzékeltetőn, ami mindenkit lenyűgözött, aki a szerencse egy rendkívüli véletlenje folytán a kinti rémséges háborús világból betévedt e dáriusi kincseskamrába, s eléje tárult mindaz, amit, ha egyáltalán ismerte az első pillantásra látható árunk ívül felhalmozottakat, csodálatot váltott ki, akárcsak az angol királyi kincsek a Tower múzeumában. Rég elfelejtett ízű portugál és francia szardínia, az éttermekből rég eltűnt carpis ringli, göngyölten és filé-formában, olívaolajban norvég pisztráng, tízfajta szárított gyümölcs, a legkülönbözőbb virágok választékos ízű méze, spanyol mustár és sztaniollal borított francia sajtok, elefánt látta ceyloni tea, déligyümölcsök és befőttek, angol keksz és rizses zsákok tucatja és svájci kakaó, vanília, szerecsendió, kókuszdió, liszt, citrom, szóval mindaz, ami nemcsak finom, rendkívüli, de általában még magas állású civilek számára is elképzelhetetlen volt a háborús világban. […] Ebben az Isten tudja, honnan összeszedett birodalomban élt, írt és számolgatott apám, egy jó szagú félhomályos zugban, nappal is villanylámpa alatt, miközben a fűszerkereskedésben cukor helyett már ragacsos nyers, barna, répaízű darás melaszt osztogattak drága pénzért, és azt is jegyre".

Időközben sem az osztrák, sem a német császár „nem vonult be Párizsba, csupán a háború terebélyesedett és nőtt és terjedt végzetesen, gyilkosan és olthatatlanul, s öntött el egyre tágabb térségeket." Hamarosan városok, falvak „dőltek semmivé a világban, de a nyugati állóharc, a kárpáti mozgó háború, a rémségek Olaszföldön semmit sem jelentettek számunkra, vagy még mindig csak valami értelmetlen ebéd utáni nyári képzelgést a »győzelemről«, aközben észre sem vettük, hogy Ausztriának, a császár- és királyságnak neveltjeiből győzelemmániánkat illetően poroszok lettünk magunk is, a katonai bűvölet vakká tett, elvette józan ítélőképességünket, s míg mások antimilitaristává váltak, mi militaristákká lettünk, és mintegy személyesen is »győzők«, holott közelebbről nézve a dolgokat, tudjuk, mást se tettünk, mint a »hazát« csaptuk be, mindenesetre olyan »hazát«, ami ennél jobbat nem érdemelt, azt a »hazát«, ami hazafiasságunk összeomlásra ítélt réveteg és hazug illúvióvilágában

élt csupán, abban a kísértetvilágban, melynek lidércei valójában élők és valóságosak voltak, sőt – anélkül, hogy erről tudomásunk lett volna – egyébben sem fáradoztunk, mint a saját eszményeinknek és az embernek megnyomorításán, elpusztításán. Mi magunk is megnyomorított lelkűek voltunk…" A románokkal való összecsapások első híreit az emberek „átlapozták az újságban, a háború színtereinek kiterjedése alig érdekelte őket", az Ezüstkecske kávéházban pedig a Jászi-hívő Zorkóczy hírlapíró úgy tudta: „Nyolc-tízezer románt csuktak le a pesti és a bécsi urak – közölte suttogva Zorkóczy. – Az urak a saját fejük fölött gyújtják föl a házat. A horvátok, a szerbek, a csehek, a tótok, az ukránok és a lengyelek után most már a románok is csak arra várnak, hogy darabokra tépjék a miniszterek és a generálisok Monarchiáját. […] Ez olyan, mintha nyolc-tízezer ágyúval lőnék Magyarországot, nem a fronton, nem a Kárpátokban, hanem itt bent az országban." A városháza kedélyes román főtisztviselője, csakúgy, mint Bánffy regényében a komor Timisán, ekkor még úgy vélte, „A románoknak nincs más útjuk, ezt, mint a Dragoneszku név büszke viselője, és mint büszke magyar és Ausztria–Magyarország állampolgára mondom neked. Jól jegyezd meg jóslataimat! De… – és itt az igazgató elgondolkozott – az is lehetséges, hogy a Monarchia úgy elsüllyed, mint a vízbe dobott rozsdás kulcs." Jóslata reménynél és sejtelemnél többnek bizonyult, az utolsó napokban a „Monarchia ketrece már csak amolyan látszattákolmány volt, rácsait egy valamire való, jól táplált stiglic is szétfeszítette volna csőrével".

A háború harmadik évében bevonuló rokon fiú nem értette, „mi változhatott az idők folyamán, vagy éppen a háború alatt, miért lenne más ma a szomszéd román falu népe, mint azelőtt volt, mért ez a mérhetetlen gyűlölködés és ez az egész látványos, robbanó izgalom? Józsi nem értett semmit apám hazafias oktatásából, de talán nem is akarta megérteni. Az igazi tanítást esztendők múltán kapta meg apám, amikor új csendőrök, új katonák és új tisztviselők jelentek meg, és összeomlottak illúziói; gyökerestül tévedésnek minősült minden, amit addig gondolt." Nemsokára kitört az első éhséglázadás, városszerte háborúellenes tüntetések követték egymást, miközben „Láthatatlan kéz permetezte ablakainkat, vagy inkább, mintha átláthatatlan függönyt borított volna eléjük, hogy még csak véletlenül se pillanthassunk ki a háborgó világba és a valóságba, amelynek a közepén úgy éltünk, mint valami elmegyógyintézet boldog, mert az életről már semmit sem sejtő réveteg lakói." A harmadik háborús évre

„Mivé lett a mámor, a tombolás, a hazafiasság, a boldogság, a »nem tart sokáig«, hová lettek a szerbek halálát követelő jelszavak, a Gotterhalte, a Himnusz, hová lett”? Még ha voltak is, akik úgy akarták hinni, „a háború ide, az ő paradicsomukba nem érhet el, azok most riadtan, értetlenül pillanthattak végig az emberi áradattól ellepett belvárosi utcákon és tereken; ez a rengés, amely átfutott a megnyílt felhők alatt rángó város bőrén, vérerein és szívén, azt jelentette: ide is elérkezett a háború. Más arccal, más ruhában, másfajta természettel. Visszájára fordult a háború. Ez a háború másik arca. A keskeny, bécsies levegőjű utcák zárt homlokzatú, megfeketedett és sárga falú épületei, a régi kapuk fölött porladtan ékeskedő barokk cirádák és a vár gótikus hajlatú ablakai egyaránt meglepetten, csodálkozva hallgatták az üvöltést, nézték a tolongó, nyugtalan tömeget.” A harmadik háborús évben „A flandriai lövészárkok vízében rothadó hullák, az összelőtt lengyelföldi utak mentén a kopasz platánfákon himbálózó akasztott parasztok, a halálra borzadt, de még élő embereket elhamvasztó és letipró lángszórók és mozgó francia erődítmények nem izgattak bennünket annyira, mint a Ferenc József halála. Csak érte búsultunk, királyunkért, a Monarchia drága jó császáráért. A nemzetiszínű zászlót – rajta a szentkorona képe – fekete flórral vontuk be”. A császár nevéhez egy bő fél évszázados korszak kötődött, „egy életfelfogás és egy életmód igazodott. A Monarchia polgári szelleme, a kedélyes katonai eszmény őbenne látta a haza városainak »lelkét«, s most íme, mindennek vége, és szerte két országban éreznie kellett a régi jó béke polgárságának, s épp a mind rettentőbb háború közepén, hogy a király, a császár halála vészes jel, egy óriási kimúlás kezdetét jelenti, egy világ estéjének hírnöke.”

A temesváriak nagy része azonban még mindig biztos volt benne, hogy a Monarchia megnyeri a háborút, hitt „a győzelemben, mely, ha késik is, ha még nem is érkezett el a sajtó jövendöléseihez igazodva, de nem maradhat el. Bizakodtunk, és így természetes is volt, hogy szabadjára bocsátottuk túltengő királyhű érzelmünket, gyászunkat, és szívvel-lélekkel kivettük részünket a valóban óriási rendezvényből, amit országos gyásznak neveztek, hogy még egyszer fellobbanhasson az az 1914-es hazafiság. De hová tűnt már a tavalyi hó? Azért gyászoltuk, s talán már azt a világot is elsirattuk benne, amely soha többé vissza nem tért, hiszen minden önáltatás, minden bánat és megrendültség ellenére, minden reményt szüntelenül kétségbevonóan mégiscsak befészkelte már magát a lelkekbe a bizonytalanság, a szorongás, hogy hátha mégiscsak balul üt ki

ez a hosszú háború." Koronázásán IV. Károly „megadóan tűrte az inkább komor, mint derűs ceremóniát, hogy ráaggassák az ezeréves jelképeket. […] A korona csekély térfogatú fején a fülére csúszott, mint az öklömnyi kobakú kereskedelmi utazóknak annak idején, ha »elegánsan« akartak megjelenni, s a keménykalap, ha a kereskedő tévedésből túl nagy számot nyomott fejükbe. Ám a királykarikatúrát csodálatosképpen senki se találta nevetségesnek, amikor megpillantottuk a nagy pillanatban készült fényképet a Tolnai Világlapjában. Tetejébe az új király egy külön erre a célra szelídített és beidomított fehér lovon fellépdelt a koronázási dombra, s az ezeréves karddal a négy égtáj felé csapott. Keletre a románok feje felé suhintott, délre a szerbek és horvátok felé, északra a szlovákoknak és nyugatra az európai kultúrának izent pallosával, mintegy jelképeként annak, hogy a nyugat hiába is dörömbölne a határokon, a mi síkságunkra és hegyeink közé csak fejvesztés terhe mellett juthat be." A Bega-csatorna partján a borbélyműhelyben azt beszélték, forradalom lesz, a családi bérházban az emeletig hallatszott „a lárma, mely a magyaroktól, románoktól, zsidóktól, szerbektől és sváboktól lakott pincelakásokból feltört, mint a harag, füstölve, zajosan és megijesztve az egész környék csendesebb hajlamú polgárait. Akárha csak érezték volna: »készül valami«."

Egy Pestről érkezett polgár arról számolt be, „»a kormány kiejtette kezéből a gyeplőt«, az állam pusztulás előtt áll, a király áruló különbékét akar az Entente-tal, de »az urak« áthúzták terveit.." Barna doktor kapcsolatba lépett Jászival és Károlyi Mihállyal, az emberek pedig „tanácstalanul, csoportokba verődve állongtak a szomorú utcákon a kapuk előtt, zavartan beszélgettek az utcasarkokon, de senki se tudta, mi igaz, mi nem igaz, mi készül, mit rejt méhében ez az álmos, szürke és nehéz csatakos ősz. Olyan rémhírek keltek szárnyra, hogy a szerbek városunk felé nyomulnak előre, ami persze nem volt igaz, egyelőre még nem. A gyárak dudái néha éjszaka váratlanul megszólaltak, és az emberek iszonyodva hallgatóztak: mi történik? […] Aztán megint halálos csend terpeszkedett el a városon, mintha a levegő zörgött és szárazon recsegett volna. Világos nappal élelmiszerboltokat fosztogattak. A betörésekről és bűntényekről szóló hírek az egyre rosszabb papíron megjelenő napilapokban feltűnően megszaporodtak." Csak a szerbek örvendeztek, „jártak-keltek, düllesztett mellel az ijedelemben és a zavarban. Biztatóan és titokzatosan néztek egymásra, és velünk csak mosolyuk, fölényes megjegyzéseik sejtették, hogy várnak valamire, tudnak valamiről, amit előlünk érthetetlenül rejtegetnek,

mi nem találhatjuk ki, nem is akarjuk kitalálni, mert amire gondolnak, számunkra nem elképzelhető." Mint később, az őszirózsás forradalom után kiderült, Barna doktor nem hitt Károlyiban, nem hitte, hogy „egy arisztokrata, hogy Magyarország egyik leggazdagabb főura, bármennyire demokrata, bármennyire hírhedt is a főrendiházban, megtarthatja a hatalmat, ha a nép nem ismeri. […] kiszimatolta, hogy nemcsak Károlyi, de egy másik gróf is, Bánffy Miklós, ugyanaz a Bánffy, aki Károly király koronázását rendezte meg Budán, ugyancsak az Entente felé tájékozódik, de nem a radikálisokkal és demokratákkal fogott össze, hanem az erdélyi katonatisztekkel, és biztos forrásból értesült Barna, hogy az erdélyi gróf egy tiszti összeesküvés megbízásából elhagyta Budapestet, és London felé vette útját, megbuktatni Károlyit." A balsejtelmek és a bizonytalanság fokozódó félelemmel töltötték el Temesvárt, és „Ha eddig özönvíz zúdult a világra, most lobogó feketeséggel a rettenet ereszkedett alá, néma, borzalmas, áthatolhatatlan és végtelen mélységű riadalom, az eszméletlenség, az őrület."

Az első katonák után megérkeztek az utolsók. „Míg az elgyötört, szétzüllött német és osztrák–magyar hadsereg szűnni nem akaró oszlopokban hömpölygött visszafelé, a város polgárai megrettenve húzódtak lakásaik komor falai közé, vacogva gubbasztottak odahaza. Se mulatság, se zabálás, se dalolás. Az utcák, a kávéházak elárvultak. Csak a csatakos vasárnap délelőttökön lepték el a templomokat, majdnem annyian, mint a háború mámoros első heteiben. Ez volt hát a vég előszele." Kiderült, „micsoda üvegházban éltünk. A frontról érkezőktől most tudtuk meg, hogy nemcsak a király, de a központi hatalmak is, amelyeknek erejében, ha kételkedve is, de még mindig hittünk, valóban már egy hónappal előbb, szeptember huszonnegyedikén, a boszniai összeomlást követő vezérkari pánikban, valóban békejegyzékkel fordultak az Entente-hoz. Városunkban a szabadságolt, de egységükhöz már vissza nem térő katonák a kávéházakban terpeszkedtek, kocsmákban mulattak, széttépték és köpettel a kávéházi tükörre ragasztották szabadságlevelüket, és a patruloknak kijelentették, hogy eszükbe sincs, nem mennek vissza többé a frontra." Általánossá lett a félelem a forradalomtól, amivel „Egy világ összeomlása vetette ránk sötét árnyékát, egy világé, melynek magyarázatát, jelentését és értelmét sohasem kutattuk, csak jól éreztük magunkat benne, mint a tudatlan csecsemő a ringató anyaméh harminchét fokos meleg vizében. Boldogok voltunk, mert csak hasznot húztunk ezekből az évekből. A há-

ború napos oldalán sütkéreztünk, gyarapodtunk és élveztük az életet, a zabát, a mulatságot, a gyarapodást, a veszélyenkívüliséget." 1918 őszén „végleg szerte is foszlott nyugodalmunk, mert mégiscsak kiderült, hogy a nyugalom csupán ábrándjainkban létezett, amit úgy nevezhettünk volna, ha élünk efféle szóhasználattal: a »polgári rend«, az valójában nincs is, soha nem is létezett… […] ezt az érzést még jobban összegabalyította a háború végi általános riadalom, melyben végül is nemcsak a pincebéli »hálátlanok« nyugtalansága riasztott, hanem még annál is inkább az a félelem, hogy ha továbbra is ilyen ütemben vonulnak vissza a városon át »seregeink«, végül tényleg magunkra hagy a katonaság, akárcsak valami hulladékot vagy dögöt az út szélén, és akkor itt maradunk kiszolgáltatottan a már leplezetlenül vicsorgó s a megszentelt templomi zászlairól elfeledkező tömegnek. […] Féltünk, hogy elragad bennünket is ez az eddig ötletszerűen csapkodó nyugtalanság, mely vad összevisszaságban, mintha elölről is, oldalról is, hátulról is, alulról is, felülről is fújna, mint a szélvész, féltünk, elröpít, iránytalanul, értelmetlenül, mint a városra telepedett őszi leveleket, a port, elsodor valami, ami ezt a nyugtalanságot kiváltotta, azzal fenyegetve a polgári zugolyokat, hogy felforgatja az egész rozoga építményt". Nőtt a kétségbeesés, „mégpedig olyan mértékben, ahogyan a város mögött elnyújtózó zord és sírástól, jajgatástól, majd meg átkozódásoktól visszhangzó területek hadászatilag kiürültek, és a szétzüllő hadsereg távozása előre nem látott eseményeknek nyitotta meg az útját, mert a magára hagyott és zűrzavarba fúló osztrák–magyar katonaság, akárcsak az egész Monarchia kincstári léte és ennek következtében klaszszikus biztonságérzetének illúziója, felbomlott; és tájainkon a különböző anyanyelvű népek valami friss, reményeiket felkeltő, ismeretlen széltől érintve magukhoz tértek."

A rettegés éjszakáit követő nappalok is „mozgalmassá váltak, akárcsak a háború felbolydult és sivalgó kezdetén […]. A déli frontról visszavonuló német csapatok haladtak át a városon, égig rakott társzekerekkel, se vége, se hossza vonatokon, harmonika- és énekszóval. Kétségtelenül örvendezve, hogy a vonatok végre a harctérrel ellentétes irányban zötyögtek, egyre azt kurjongták a bámész városiak felé: – Vége a háborúnak, vége a háborúnak…" Dragoneszku igazgató Zorkóczynak azt mondta, „én letettem a hivatali esküt. Én eleget tettem a főispán úr kérésének, amit a Bánffy Dezső-féle törvény szellemében tanácsolt, és magyar ortográfiával írom a nevemet. Tudom, ezért pecsovics és aulikus hírébe keveredtem. Különö-

sen a románok között. Szakember vagyok, és nem vittek lágerbe a pópákkal. Jó magyarnak számítottam. Magyar úrnak. – Elmosolyodott. – De ki törődik ma már ezzel? – Ismét elkomolyodott. – A főhatalom széthullt, és ami van, tovább bomlik. Gondolom, tisztességes dolog részemről, ha itt ülök az íróasztalomnál, és ezzel biztosítom a rendet, a rend szellemének folytonosságát egy zűrzavaros interregnumban. Mert, ami volt: nincs. És ami lesz, még nem született meg. Biztosítottam és biztosítom a rendet… […] De ha holnap a román királyságra esküszöm fel, mint főtisztviselő, ezt bizonyára nem fogod rossz néven venni. Bizonyára azt sem, hogy nevemet ismét a régi, román ortográfiával írom, úgy, ahogyan a karánsebesi görögkeleti templom lajstromába beírt a pópa, amikor megkeresztelt. […] Felesküszöm Romániára, akár köztársaság, akár királyság. Nekem édes mindegy. Csak Románia legyen."

Károlyit és a földosztást Kun Béla követte, Temesváron pedig „A Belváros fölött napokig fekete pernye kerengett, ereszkedett le a háztetőkre, az utcákra, édeskés, égett papírszag terjengett, de senki sem tudta, hogy mindez honnan ered. A németek csak a legfontosabb okmányokat csomagolták tűzálló páncélládákba, Mackensen személyi iratainak tárát és a kémiroda iratkötegeit, s ezek voltak a fontosabbak, mert akármilyen veszett háború után új politikai, új katonai koncepció kezdődik, de mire támaszkodjék az új, ha nem a régi, legtitkosabb irattárak legtitkosabb adataira, mire, ha nem a bűnös előzmény terhelő adataira, amik a régi állam, a régi barátok, a régi ellenségek legrejtettebb adatait tartalmazzák, s lehetővé teszik az újabb, az előzőt folytató kémkedés útján a tájékozódást a jelenben?" A jelen azonban még nem a számonkérés ideje, hanem a megszálló franciák bevonulása volt; ezredesük szerint „Ezek az osztrák–magyarok gyógyíthatatlan őrültek, még nem tudják, hogy végük van." A francia katonákat a szerbek követték, városszerte szerb diadalmámor. A szüleivel az utcákat járó visszatekintő gyermekszerelme, Miluca elutasító tekintetéből tudja meg: „Kisebbséggé váltunk. […] azokban a percekben váltunk mindhárman felnőtté; ők ketten, a gyerekesen hiszékenyek és én, a gyermek, mert velük én is belekóstoltam abba, hogy milyen az ember megaláztatása. Igen, ez történt velünk: kisebbséggé váltunk…"

A szerbeket a románok követték, ők nem mentek tovább. „A bizonytalan napok gyorsan röpültek, szálltak, elmaradtak mögöttünk, és a város, mely különösnél különösebb történések színhelyévé vált abban az időben, úgy tetszett, rohanvást hagyja el a jelene pillanatait, azt a meghökkent

hangulatot, a valóságnak azt a szélességi fokát, ahonnan csak tovább lehet hajózni, kikötni nincs hol. Egy nyári napon olyan hideg szelek fújtak, mintha az Északi-sark levegője tört volna ránk, és amikor a hideg szelek felkavarták a piaci árusok standjai közt a port, s ez a hideg a csatorna felső folyása felől érkezett a nádason, az erdőkön, a falvak és külvárosok roggyant háztetőin átkelve, nos, egy ilyen napon megtudtuk, hogy Párizs mellett döntöttek: valóban végleg és visszavonhatatlanul levegőbe röpült az Osztrák–Magyar Monarchia, Károly király és Zita királynő nem jön vissza, vége Tisza Istvánnak, tényleg vége minden illúziónak, megkaptuk a kegyelemdöfést. A hegyek felől apró lovaikon szapora dobogással tartottak városunk felé egy új hadsereg előőrsei. Még azon az éjszakán kivonultak a szerb csapatok. És reggel, lovaikat kötőféken vezetve, zörgő szekerekkel, elcsigázva és kimerülten megérkezett a keleti országutakon a Párizs melletti döntés megtestesítője: a román hadsereg."

Az új világ első napján eltüntették Mária Terézia „fejét vesztett és dús keblű szobrát, mintegy jelezve az új főhatalom szándékát, hogy a románság a Habsburg-világból itt semmit el nem ismer, nyomát is eltünteti […]. A múltban akárhogyan bűnöztünk vagy vétkeztünk, fájt, hogy mások hordják le szégyenünk tanújeleit, hiszen lassan-lassan mindnyájan rádöbbentünk: Ausztria, s a Habsburgok uralma csak szégyen volt nekünk." A bennfentes Zorkóczy megjósolta, „úgy is történt, hogy a főhatalom esküt fog követelni tisztviselőitől, és ezrével fognak innen Magyarországra menekülni urak, beamterek, a legtöbben persze oda térnek majd vissza, ahonnan ide helyezték őket, vagy helyeztették magukat, s a nemzet vértanúiként jelennek meg odaát, mártíromságuk díját fogják követelni, de a földre tepert Magyarországnak betevő falatja sem lesz, és ők, ezek a mártírok lesznek az új magyar nacionalizmus dinamitja, a magyarság újabb történelmi szerencsétlensége, a régi szerencsétlenségek folytatói." Nemcsak az író családja, mindenki tudta, „milyen szomorúság szállta meg a szerbeket és milyen örömmámorban lelkendeztek az utcákon a románok templomukból jövet. Ők a hírre az ortodox templomban gyűltek össze. Akik nem fértek be, a kezükben gyertyával állták körül a kivilágított templomot, és a bentről kiszűrődő énekkel tartottak, zuhogott, csurgott az eső, de ott álltak, vízben, sárban, kalappal és újságokkal védték a lángot, és énekelte, majd pedig ezekkel az égő gyertyákkal vonultak végig az esőbe burkolt városon, hogy végül szétszóródjanak a sötét utcákon, az imbolygó fényekkel hazatérjenek, és ikonjaik elé helyezzék a még pisláko-

ló csonkot, ahogyan a húsvéti feltámadás éjféli szertartása után cselekszik. Számukra, a románok számára ez valóságos húsvéti ünnepvolt, feltámadás. Számunkra: nagypéntek, a megpecsételt vég."

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ A TRIANONI HATÁRON TÚLRA, SZÜLŐVÁROSÁBA, SZABADKÁRA KÜLD INTERJÚT

INTERJÚ A BÁCSMEGYEI NAPLÓBAN (1926): SOMLYÓ ZOLTÁN KÉRDEZ, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ VÁLASZOL

„Jellegzetes kedves városunk…": az emlékidéző Szabadka

Kosztolányi Dezső karácsonyi ajándékozó szándékát követve, Somlyó Zoltán a trianoni határon túli bácskai olvasóközönség kedvében járt. Egy Kosztolányi Dezsővel készült hosszabb interjúból a *Bácsmegyei Napló*ban, 1926 karácsonyán részletet közölt a Szabadkához, szülővárosához kötődő Kosztolányi Dezső ünnepi ajándékaként. Somlyó Zoltán megtehette ezt a gesztust a szabadkai olvasók felé, hisz nemcsak Kosztolányinak, hanem neki is volt bácskai hátországa, mert Szabadkán 1911-ben januártól októberig a *Bácskai Hírlap* újságírójaként volt jelen. Ismeretségükről, barátságukról Kosztolányi Dezső így írt Somlyó Zoltán. (*Bevezető szavak szerzői délelőttjéhez*) című, a *Nyugat* folyóirat 1926. 1. számában megjelent cikkében: „Húszéves korunkban kerültünk össze, mikor fölkiáltásokkal, izgatott taglejtésekkel közöltük egymással gondolatainkat, abban a korban, melyről már beszélni sem érzem magam méltónak."

Trianon óriási törést jelentett, Kosztolányi Dezső *Vérző Magyarország* címmel többszerzős kötetet szerkesztett. Ez a könyv Budapesten, első kiadásban 1920-ban, második kiadásban1928-ban jelent meg. Erről a kötetről Szénási Zoltán *Veszteség, nagyság, egység. A textuális tér elfoglalása a Vérző Magyarország című antológiában című tanulmánya* részletes irodalomtörténeti és eszmetörténeti szempontú elemzést nyújt (Literaura, 2019. 4. sz. 382–391.) Arra vonatkozóan, hogy Trianon problémaköre

milyen szerepet töltött be Kosztolányi Dezső publicisztikájában és szépirodalmi életművében, széleskörű ismereteket szerezhetünk Csíky Balázs *Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében című tanulmányából* (Sic Itur Astra, 2003. 2–3. 271–292.).

A trianoni tragédia közepette a magyar nyelv megtartó szerepe érvényesül. A megváltozott viszonyokhoz való felzárkózás értelmében az író Szabadkán élő édesapja, Kosztolányi Árpád hatvankét éves korában tanult meg szerbül. 1926 december 3-án Kosztolányi Dezső édesapja, a Szabadkai Főgimnázium egykori igazgatója, matematika- és fizika tanár visszaadta lelkét a Teremtőnek. Kosztolányi Árpádról Kosztolányi Dezső egykori gimnáziumi osztálytársa, a lapszerkesztő Fenyves Ferenc írt nekrológot és ez a *Bácsmegyei Napló* 1926. december 5-i számában olvasható. A temetés december első vasárnapján volt.

A karácsonyra küldött interjú bevezető része Kosztolányi Dezső Tábor utcai otthonát idézi fel. A Taine-féle miliőelméletet a riporteri környezetfestésben hasznosító Somlyó Zoltán szinte filmszeren láttatja, csevegő hangnemben érzékelteti a budai lakóház és a dolgozószoba hangulatát, apró jellegzetességeit. A kulisszák mögé pillantás, a régi barátság és a Szabadkához kötődés említése fokozza az interjú iránti befogadói érdeklődést. A *Bácsmegyei Napló* olvasója Kosztolányi világának kivételes beavatottjává válik.

Kosztolányi felidézi, az *Aranysárkány* című regényének élményköre szabadkai diákkorából származik. Milyen érzés Nápolyból Szabadkára érkezni? A *Bácsmegyei Napló*ban közölt interjúban Kosztolányi elmondja. Hazatérés közben az emlékezés metaforái táguló, jelentésbővítő gondolkozási szerepet kaptak. „Hazafelé" mondott szavai és a lelki szemei előtt elvonuló emlékképek szimbólumokká válnak, de ugyanakkor kisvártatva, a hazaérkezéskor a valóságban is tárgyiasulnak, körvonalazódnak. Újra ráismer szülőföldjére: „…honi szőlők…", temető, régi utca. „Apám az ablakban vár rám…" – ez a mondat a szabadkai emlékeit feldolgozó regényei felé nyit távlatot. Az érettségi találkozó, a szabadkai barátok, osztálytársak emlegetése közben Kosztolányi az *Aranysárkány* keletkezéstörténetéről is beszél. Újraidézi az elmúlt időbe vesző bácskai ifjúkorát. Egy elfogult pillanatában az „Aranybárány" és a „Városi Kávéház" egykori törzsvendégeként láttatja magát, a múltban. Közben átsiklik a saját jelenére. A régi szabadkai patriarkális szellemet hiányolja és az újabb nemzedék megkésett futurista irányát bírálja. A Milkó Izidornál tett szabadkai

látogatás Kosztolányi számára felejthetetlen élmény volt és a méltányoló gesztusokon túl, érdemben is foglalkozott Milkó írásművészetével. (Milkó Izidor és Kosztolányi Dezső írói törekvéseiről Bíró-Balogh Tamás írt Regény helyett novella. Világ vége, kétszer: Kosztolányi és Milkó Izidor „ikernovellái" című tanulmányában (Beszélő, 2011. 3. sz. 67–73.)

A Somlyó Zoltánnak adott interjúban Kosztolányi Dezső elmondja még azt is, hogy Budapesten szinte minden nap olvassa a *Bácsmegyei Napló*t. Az 1925-1926 körüli években feltűnt szabadkai tehetséget, Tamás Istvánt lelkesedve említi. Volt osztálytársát, Fenyves Ferencet külön üdvözli. Az írói élményről szóló kérdésre rövid és célratörő választ ad. Az interjúszövegben Kosztolányi az emberszemlélet alapján mutatja be *Édes Anna* című regényét. *Nero, a véres költő* című regényének olasz és német kiadásaival, Párizsban franciául megjelenő szabad verseivel kapcsolatban említ még részleteket. A fiatalok eszményeiről, szórakozási-művelődési szokásairól, a rádióról és a moziról nyilatkozik. Az írói munka jellegéről és tizenegy éves fiáról, Ádámról is beszél.

Mi Kosztolányi Dezső véleménye az írói alkotómunkáról, a saját korszakáról, a háborúról, a tömegkultúráról? Más írásaiban is találunk erre vonatkozó szövegrészeket. A *Bácsmegyei Napló*ban megjelent Kosztolányi-interjú befejező részét is mérlegelhetjük e tekintetben. Kosztolányi hasonlóságot talál Nero császár korszaka és a saját időszaka között. Ebben az interjúban pontosan megfogalmazza, a *Nero, a véres költő* című regényének megírására ez a hasonlóság késztette. Somlyó Zoltán a *Bácsmegyei Napló*ban közölt interjú szövegét ott zárja le, ahol a Kosztolányi fölfogását érzékeltető távlatban a sokatmondó Pán-Európa – kifejezés elhangzik.

A Kosztolányi-interjú két szövegváltozatáról. A „szabadkai" első variáns

Somlyó Zoltán 1926-ban egy hosszabb interjút készített Kosztolányi Dezsővel. Az interjú kéziratát két részre osztotta. Külön megformálta a bácskai olvasóknak szóló, Kosztolányi Dezső szülőföldjére, Szabadkára küldendő szöveget. Ezt jelentette meg először a *Bácsmegyei Napló* karácsonyi számában, 1926-ban. A közlés időrendje, megjelenési helye és tartalma alapján az interjú első „szabadkai" és második „budapesti"

szövegváltozata különböztethető meg. Az egymás után közölt ikerszövegek néhány szerkezeti és tematikai vonatkozásban eltérnek egymástól. A *Négyszemközt Kosztolányi Dezsővel* címmel a *Literatura* című, havonta megjelenő budapesti folyóirat 1927. szeptemberi számában (307–309). közölt Kosztolányi – interjúszöveg ennél az elsőnél bővebb terjedelmű. A második, azaz „budapesti" változat szövegvizsgálata alapján elmondható, hogy az azonos tematikát érintő szövegrész alig harmincöt hasábsornyi átfedést tartalmaz, a „szabadkai" első szövegváltozatból csak néhány mondat köszön vissza a *Literatura* lapjain. A *Bácsmegyei Napló*ban megjelent „szabadkai" első interjú a Kosztolányi kutatástörténetben korábban az elfeledett minősítést kaphatta, de ez már nem így van, mert például Szegedy-Maszák Mihály, Arany Zsuzsanna, Bíró-Balogh Tamás, Bengi László, Fábián László és Veres András is bevonta ezt az interjút a szakirodalmi értelmezésbe. A Kosztolányi Dezső műveinek kritikai kiadását előkészítő, Arany Zsuzsanna által szerkesztett, 2009-ben kiadott bácskai sajtóval foglalkozó forrásfeltáró jegyzékben (1016/a tételjelzés) a szóban forgó „szabadkai" Kosztolányi-interjú adata betoldásként szerepel. Somlyó Zoltán *Négyszemközt Kosztolányi Dezsővel* című hosszabb interjúja a Kosztolányi nyilatkozataival, műveivel foglalkozó irodalomtörténészek számára már korábban ismertté vált. Különben, például, Kosztolányi két korábbi (1923, 1924) vajdasági interjúját is ismerjük, Pastyik László kutatása és publikációja alapján (Híd, 2012. 3. 74–83.)

Somlyó Zoltán Kosztolányi Dezsővel készített interjújának „szabadkai" szövegvariánsa az író szülővárosához való viszonyát közelről világítja meg. Ez a szöveg az 1926-os év adott félévének Kosztolányijára vonatkozó értékes értesüléseket és hivatkozásokat tartalmaz. A *Bácsmegyei Napló* 1926. december 25-i számának 40. oldalán megjelent két és fél hasábos interjú szövegét az egykorú helyesírás szerint, betűhíven közlöm.

Érezhetővé válik a Kosztolányi Dezső emlékezetében és álmaiban sokszor visszaidézett Szabadka egykori atmoszférája és az író szülőföld iránti szeretete.

Somlyó Zoltán: Kosztolányi Dezső házatájáról

A költő nyilatkozik regényeiről, otthoni dolgokról, Milkó Izidorról, Fenyves szerkesztőről, a mai fiatalságról, fiáról: Ádámról, a moziról és a rádióról.

Ezt a riport-cikket karácsonyi ajándéknak adom a Bácsmegyei Napló olvasóinak. Jellegzetes kedves városunk immár hiressé vált, messze külföldön és nemesnek fémjelzett talentumu szülöttét a látás figyelőlámpája alá helyezem. Senki sem lehet próféta a maga hazájában, a legprófétábbnak való néha a legkevésbbé. Akik a nagy költőt talán még nyurga fiu korában, hátán iskolatáskával, a gimnáziumból hazajövet, ólálkodni látták borzasan a cukrosbolt kirakata előtt, vagy később tovasuhanni a korzó homályában, babonás őszi estéken valamely tizenhárom éves démonnal, a kétes közelség lemindennapiasító szürkeségében a nagy szellem és a rendkívüli lélek árnyékát látták csupán. És a versontás huszéves özönében a sietős olvasás talán csak a Kosztolányi-versek mély esszenciájának parfőmgőzét közelítette a napi gondoktól terhes szívekhez…

A Bácsmegyei Napló olvasói jól ismerik azt a szinte könyvtárra menő munkát, amely Kosztolányi háta mögött van. A „Szegény kisgyermek panaszai" örökéletű zengésétől kezdve bizonyára figyelik ma is, amikor a legjellegzetesebb, legforróbb, legoldottabb lira édenkertjében keményen megférfiasodva, már szivesen nyul a regény bővebb, kiterjeszkedőbb, pazarabb közlési lehetőségei felé. A pesti németuccai és józsefköruti garzonlakás megejtő poézise bekanyarodott a budai táboruccai udvarház hatszobás filozófikus derüjébe, ha nem is uj étappe nyilik a költőnek, de mélyebb emberi élet, sulyosabb irói lehetőségek és mérhetetlen lelki perspektiva. Itt ül a költő, ma már szinte emberfeletti nyugalommal áldozza magát sokszor reggeltől hajnalig a munkának: a budai nyárspolgárok házain már régen a sötétség honol, a költő dolgozószobája két ablakából még finoman szürődik ki a villanyfény, ahol a rengeteg könyvespolcok között, egy sima, hatalmas barna iróasztalon rögződnek betükké, mondatokká a legmaibb magyar költő, a legnagyobb élő pesti költő gondolatai…

A régi barát és régi figyelő bekopogtatott a táboruccai udvarház vasajtaján, hogy körülnézzen és hirt vihessen. A friss kavicshomokkal beszórt

udvaron néma csönd. A nagy házőrző kutya némán bujik elő cementházából, hozzámdörgölődzik és némán visszamegy.

Pedig azt mondják, ugatós kutya. Megérezte, hogy engem nem kell megugatni… Meleg tónusú bidermayer-szobák labirintusán át egy kis benyilófélében ül a költő – a telefonnál. Éppen a kiadójával tárgyal, valami kefelevonatokat kérnek tőle sürgősen. Szemben egy barna pianino, fölötte egy olajportré a költőről: Karinthy Elsa festette. Elevenen csap meg a mult édes ragyogása: látom Kosztolányit a legszebb évekből, egy vigasztaló folt a ma vigasztalanságában…

Bemegyünk a nagy dolgozószobába. És a többit már csak jegyzem készentartott friss, erre az alkalomra hozott blokkom lapjaira:

– Nagy boldogság nékem, hogy hazafelé mondhatok néhány szót – kezdi Kosztolányi, egy mély bőrfotelbe teljesen belebujva és álmodozva lehunyja szemét – hol is kezdjem? …Egyszer hat éven át nem voltam otthon. Aztán Sziciliából, Nápolyból jövet, hazamentem. Karácsonykor volt. Ennél izgalmasabb utazásra nem emlékszem és ennél nagyobb élményre, pedig jártam már Párisban, Olaszországban, Németországban, Belgiumban… Egész idő alatt a perronon voltam, várom, hogy mikor tünnek föl az otthoni szőlők… Apám az ablakban vár rám… Ennek a viszontlátásnak köszönöm az „Aranysárkány" című regényem születését. Ezt a regényt diákkori emlékeimről írtam. A régi dolgok… a régi gázlámpa… ez jelenti nékem az otthont, az igazi életemet. A többi: csak játék. A temető… a régi uccák… ezek a fontosak: a szimbolumok, amelyek szentté válnak az emlékezésben.

– Az érettségi találkozó idejére esett ez a látogatásom otthon. A sok barát… Kisérteties megdermedése volt ez a multnak. Egy évig irtam a regényt, akkor rögtön elkezdtem a munkát. Ez a legvaskosabb regényem. Addig is sokat és folyton otthonról álmodtam és akkor láttam a külömbséget az álom és a valóság között…

– Sokat ültem az „Aranybárány"-ban, a Városi kávéházban. Valóságos zarándoklás volt ez. Csak ott vagyok én otthon… A régi otthoni patriarkális szellemet már nem találtam: orosz menekültek, a fiatalokban bizonyos futurista tendencia… Ez furcsa volt. Én ezen már rég tulvagyok…. Éreztem, hogy társtalanná lettem…

– Meglátogattam Milkó Izidort, akit rendkivül nagyra tartok és első sorba helyezek. Mindennap olvasom az irásait, elbámulok rajta, mily örökké friss szellem mily tisztán lát! Őt tartom a legfranciásabb tehet-

ségnek és pedig a legjobb értelemben, mert nem szellemeskedik, nem ötleteskedik, hanem megtalálja a dolgokat és folyton elemez, másokat és – önmagát. Kiapadhatatlan szellem!

– Van egyébként otthon egy uj tehetség: Tamás István. Nagyra tartom és nagy jövőt jósolok néki.

– Örömmel üdvözlöm Fenyvest. Osztálytársam volt, egymás mellett ültünk a negyedik padban, ő már akkor irodalommal foglalkozott, lapot szerkesztett. Már akkor bámultam rendkivül nagy stiluskészségét. A Bácsmegyei Napló mindennapi rendes olvasmányom, az egyetlen európai nivóju lap a vidéken.

– Élményt elmondani – nem tudok! Élményt kérni egy irótól a legfurcsább dolog. Mert az iró élményekben a legszegényebb. Mindent felhasznált munkáiban az írással mindent kioperált magából. Ez olyan: mintha egy koldustól kérünk pénzt…

– Látogatókat fogadni csak vasárnap érek rá. Egész nap dolgozom, főleg a Nyugatnak, amely most fejezte be Édes Anna c. regényem közlését. Ez a regény most karácsonyra könyvalakban is megjelenik a Géniusznál. Ezt is egy álló évig irtam, éjjel-nappal. Egy furcsa emberszemléletet akartam ebben megirni. Azt, hogy az emberek kiismerhetetlenek, egymás mellett élnek és sohasem láthatnak egymás igazi lelkébe. Regényem egy cselédleány megrázó tragédiája. Valahol a csöndes idilli Krisztinaváros egyik polgári házában szert tettek egy mindenesleányra, aki kötelességtudó, megbizható, szerény, szorgalmas, olyan tüneményesen jó és kifogástalan, hogy hamarosan hire fut mindenüvé. Ez a mintacseléd. Hogy mi zajlik lelkében, azt nem tudják, talán nem is akarják látni gazdái. A gép, az embergép végzi a maga munkáját napról-napra. Egy éjszaka aztán ez a leány, akit a legkisebb mulasztásra és botlásra sem gondoltak képesnek, konyhakéssel a kezében besurran gazdái hálószobájába s ott legyilkolja mindkettőjüket. Hogy miért történik ez, arra ád választ a regény, mely egy uj emberszemléletet, egy bátor s egyszersmind vigasztaló erkölcsöt hirdet, feltárva a huszadik századbeli ember mélységes meghasonlottságát…. Magam is szerepelek a regényben névszerint.

– A „Véres költő” c. regényem most karácsonykor jön ki olaszul, a „Delta” kiadásában Fiumében, Antonio Vidmar forditásában, „Poeta insangvinato” cimmel, ugyancsak a második kiadásban jelenik meg Frankfurtban „Iris Verlag”, mert az első kiadás egy év alatt elfogyott Konstanzban, Wöhrle kiadásában. Párisban pedig a szabad verseim jelennek

meg, Béla Pogány és egy francia költő: Leon Basalgette forditásában, a Les Ecrivains Reunis" kiadásában.

– Nagyon érdekel a mai fiatalság, a melynek tipusa nekem rokonszenves, bár idegen tőlem. Ezek sportolnak, táncolnak, nem cigarettáznak, nem feketéznek, korcsolyáznak, vivnak: józanok, van bennük valami szépség: az élet egészséges romantikája. Mibennünk egy egészen más romantika élt… Mi Páris felé tekintettünk, az volt a mi lelki fővárosunk. Ezeké pedig Hollywood… Ezt a mai rádiós és mozis kulturát teljesen idegenül nézem. A müvészet, ha elszakad a szavaktól, a beszédtől, bárgyuvá lesz. A mozi nivójának folytonos emeléséről beszélnek. De bárhogy is akarják, ezt a nivót emelni nem lehet! A rádió pedig – nagyszerü boszorkányság, de nagy külömbség, hogy valaki Párisban hegedül és én itt hallgatom, vagy itt hegedül és én hallom is, látom is hegedülni!... Ez puszta térbeli csuda, de engem csöppet se hat meg…

– Visszatérve a költői munkára: meggyőződésem, hogy az iró szerzetesi életet vállal. Én csak az iróasztalomnak élek, csak a betü érdekel és csak a munkában találok boldogságot. Az élményünk pedig az, hogy megszülettünk. Élmények után futni hiábavaló dolog, az élmény mélyen be van ágyazva a lélekbe.

– A kisfiamról is valamit: Ádám most tizenegyéves, jól beszél franciául, a matematika iránt érdeklődik, mint a nagyapja. Azt szeretném, hogy valamiféle tudós legyen, de fontosnak tartom, hogy jól érezze magát az élete keretei közt, hogy amit csinálni fog, azt szenvedéllyel csinálhassa…

– A mai kor tipikusan irodalomellenes. A háboruban, amelyet kitörésétől kezdve utáltam, láttam, hogy hova visz kivétel nélkül minden európai népet… Az első hősi halott: az *egyéniség* volt. Az ember figyelme elterelődött arról, hogy mit gondol és mit érez az *egy* ember! És igy van ez még ma is. Egy silány tömegkultura kezdődik, amelyhez nekünk semmi közünk sincs A mai kort hasonlónak tartom Néró korához és épp ez inspirált a „Véres költő" megirására.

– Ha még álmom van, az csak: Pán-európa!..."

MIKLÓS PÉTER

„ERDÉLYÉRT HARCOLUNK"

A TRANSZILVANIZMUS NYOMÁBAN

Miért beszélünk (egyáltalán beszélhetünk-e?) „önálló" erdélyi magyar irodalomról? Milyen okok miatt ejthetünk szót „sajátos" (s a mai magyarországitól „eltérő", de a történelmi magyar állam viszonyai között is „különálló") erdélyi művelődési, kulturális és tudományos entitásról? Vajon meghatározó eleme-e a trianoni határokon túli magyar irodalom / irodalmak történetének – és annak / azok napjainkban megfigyelhető jelenségvilágának – a két világháború közti transzilvanizmus? Ezek – s mindezeknek a trianoni traumához való viszonyulásai – esszém alapvető kérdései.

Az egy évszázada aláírt trianoni békediktátumnak, s Trianon szimbolikájának – amelynek évszázados történetét *A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés. 1920–2010* (2016) címmel önálló monográfiában foglalta össze Vizi László Tamás főiskolai tanár, a Magyarságkutató Intézet tudományos főigazgató-helyettese – egyik legfontosabb jelképe az „édes Erdély" elvesztése.

Egyrészt óriási kulturális, tudományos és oktatási dimenzióval is bíró tragikus folyamat volt a magyarság számára a történeti Erdély – de tágabban értelmezve is: a Romániához került partiumi és bánsági részek – elvesztése, amelybe Kolozsváron, Brassón, Gyulafehérváron, Nagyszebenen stb. kívül olyan kulturális centrumok is beletartoztak, mint például a partiumi Nagyvárad vagy a bánsági Temesvár. Másrészt, ha – az érzelmi és a lelki szempontokat is számba véve – a trianoni veszteségélményt nézzük, akkor annak egyik legnagyobb magyar traumájaként értelmezhetjük azt a 102 000 négyzetkilométernyi területét a történelmi Magyar Királyságnak, amely Romániához került a versailles-i békerendszer rendelkezései értelmében.

A transzilvanizmus – mint eszme-, politika- és művelődéstörténeti fogalom – leegyszerűsítve nem jelent mást, mint azt a szellemi alapállást,

hogy Erdélynek, az erdélyi magyarságnak és az „erdélyiségnek" sajátos küldetése, különleges missziója van a magyar nemzet történetében és a magyar kultúra, oktatás, tudomány világában.

A transzilvanizmus értelmezésének egyaránt van gazdasági, politikai, geopolitikai-stratégiai, etnikai és kulturális rétege.

A gazdasági dimenziót vizsgálva kiemelendő például Kolozsvár központi szerepe. A város ugyanis nemcsak közigazgatási központ, amelyet erősít, hogy gazdasági (kereskedelmi) áramlási utak mentén helyezkedik el, de oktatási, tudományos, közgyűjteményi centrum is egyben. Erdélynek – napjainkban is, Románián belül, Kolozsvárral, a Bukarest utáni második legnagyobb várossal a középpontjában – van önálló gazdasági vonzáskörzete, s centruma (Kolozsvár) és perifériája.

A transzilvanizmus politikai szempontú értelmezésében Erdélynek „külön küldetése" van, s Erdély önálló és független politikai tér. Ne felejtsük el, hogy már a tizenhatodik századi reformáció korában kialakult egy olyan elgondolkodás, amely szerint Erdély küldetése a magyarságnak, mint nemzetnek (noha az még a prenacionalizmus kora volt, amikor a nemzet a jogokkal és kiváltságokkal rendelkező emberek csoportját jelentette, nem pedig „beleszületett" tagokból álló közösséget) a fönntartása, s a magyar nemzet- és államesze, valamint a magyar kutúra, tudomány és oktatás értékeinek a „megőrzése".

A geopolitikai és stratégiai kontextust, a világtörténeti (pontosabban európai történelmi, vagy Kárpát–Balkán regionális történeti) környezetet nézve, azt látjuk, hogy a tizenhatodik században a három részre szakadt magyar államból a Buda központú Török Hódoltság területe egy az egyben (a maga vilajetjeivel és szandzsákjaival) része lett az Oszmán Birodalomnak, a Pozsony székhelyű királyi Magyarország lényegében integrálódott (sőt, ténylegesen perifériájává vált) a közép-európai Habsburg Birodalomnak, míg Erdély – látszólag – önálló maradt.

Ugyan a magyar történeti hagyományban és a historiográfiai tradícióban is nagyon szeretik / szeretjük a független Erdély létét hangsúlyozni, ne feledjük el, hogy valamennyi erdélyi fejedelem akkor csak számított hivatalosan is uralkodónak, ha megkapta a megerősítő, illetve kinevező hivatalos rendeletet (*fermán*t) a török szultántól.

A geopolitikai és stratégiai szempontok kapcsán érdemes megjegyezni azt a nézetet, amely az 1800-as évek közepe óta jelen van a köztes-európai (elsősorban a magyar) politikai gondolkodásban, s amely szerint Erdély

hídszerepet tölt be a nyugati és a keleti világ között. Ha Samuel P. Huntington amerikai politológus – *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (1996) című művében kifejtett – kilenc civilizációról szóló elmélete alapján vizsgáljuk a térséget, akkor Erdélyben a nyugati és az ortodox civilizáció (egyik) kontaktzónáját fedezhetjük föl: a kontaktzóna jelleg minden előnyével és hátrányával, kooperációs modelljeivel és konfliktushálóival együtt.

Etnikai tartalom (mégpedig: nyitottság) is van a transzilvanizmus értelmezési rétegei között. Már a tizenkilencedik század derekától a politikai gondolkodók, s Erdélynek a budapesti törvényhozásban ülő képviselői – akárcsak a két világháború között az erdélyi magyar közéleti szereplők – megfogalmazták azt, hogy a román, a magyar és a német (Erdélyben szász, a Bánságban sváb) nemzetnek Erdély (Trianon után tágabban értelmezve: a Romániához került egykori magyar területek) a közös hazája, s mindaz a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális érték és eredmény, amely Erdélynek a „sajátos közép-európai küldetését” megadja, az az „erdélyi három nemzet” közös munkájának és együttműködésének az eredménye. Itt meg kell jegyezni, hogy a modernkori román etnoregionalista – sőt, szinte „birodalmi” – törekvések ettől merőben eltérő alapálláson nyugodtak – derül ki Gulyás László szegedi történészprofesszor *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon. 1690–1914* (2012) című könyvéből.

Hangsúlyoznom kell tehát, hogy a „politikai és etnikai transzilvanizmus” nem a magyarság dominanciáját hirdette, hanem a magyarok mellett a szászokat (németeket) és a románokat egyaránt egyenértékű szereplőnek tekintette Erdély etnikai és politikai térképén.

Elsősorban azonban az irodalomban – s a kulturális, művelődési, oktatási törekvésekben – volt jelen a transzilvanizmus a posztrianoni időszakban. Mivel a politikai mozgástere és az érdekképviseleti lehetősége igencsak korlátozott volt 1920 után a romániai magyarságnak, az ottani magyar értelmiségnek a fő küldetésévé az erdélyi magyar kulturális örökség, s a magyar identitás megőrzése, illetve továbbadása vált.

Ennek a felelőssége pedig a transzilván eszmében, a transzilvanizmusban jelent meg: a gyakorlatban például folyóiratok alapításában, írói csoportok létrehozásában, s különböző kulturális és identitásőrző cselekvésformák megvalósításában.

Az „erdélyi gondolat" már a dualizmus korában és az első világháború idején jelentkezett. Kulturális civilszervezetek létrehozása mellett – ilyen volt például a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság (1876), az aradi Kölcsey Egyesület (1881), a kolozsvári Erdélyi Irodalmi Társaság (1888), a nagyváradi Szigligeti Társaság (1895), a temesvári Arany János Társaság (1906) – lapok alapításával: az *Erdélyi Figyelő* Bárd Oszkár (1914), az *Erdélyi Szemle* (egy ideig *Kolozsvári Szemle*) Sütő Nagy László (1915), az *Új Erdély* pedig Szentimrei Jenő (1918) bábáskodásával jött létre.

Dózsa Endre, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke a szervezet 1910. évi közgyűlésén használta először a „transzilvanizmus" szót, amely egyben előadásának címe is volt. Az imént említett Sütő Nagy László fogalmazta meg programadó cikkében, lapja első számában küldetésük lényegét: „Erdélyért harcolunk, Erdély kultúrájáért, ipari és gazdasági fejlődéséért".

Ekkor még Budapest „árnyékában" – 1918–1920 után pedig Bukaresttel „szemben".

A trianoni békediktátumot követően ugyanis teljesen más, s jóval bővebb tartalmat és értelmezési keretet nyert a transzilvanizmus. Egyrészt irodalmi irányzat és kultúrpolitikai cselekvésprogram volt egyben, másrészt céljául tűzte ki az önálló erdélyi magyar szellemi élet és annak intézményrendszerének a létrehozását, valamint a romániai föderalizmus és az erdélyi területi autonómia – egyébként a korszakban (is) irreális – követelése helyett kisebbségvédelmi és identitásőrző akciók, események, fórumok, közösségek szervezését.

A trianoni béke részleges revíziója és az 1940. évi második bécsi döntés értelmében Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdélyben sem szűnt meg a transzilvanizmus, s sajátos politikai megnyilvánulásának tekinthetjük a regionális Erdélyi Magyar Pártot, amelynek történetét nemrégiben Murádin János Kristóf kolozsvári történész dolgozta föl *„Mindent Erdélyért!" Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között* (2019) című könyvében.

Az interbellikus éra transzilvanizmusának eszmetörténeti jelentősége Pomogáts Béla irodalomtörténész – *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája* (1983) című monográfia szerzője – szerint nem más, mint hogy akkoriban „a transzilvanista ideológiának a legtöbb tétele szervesen beépült az erdélyi magyarság közösségi tudatába. Az erdélyi gondolat, a nemzetiségi önismeret a történelmi és kulturális hagyomány szerves része

lett, egyszersmind a közös cselekvés: a politikai akarat érvényesítését, a kulturális szervezőmunka megalapozását szolgálta. Mint ilyen, a huszadik századi magyar eszmetörténetnek igen fontos fejezetét képezi."

Ugyancsak Pomogáts Béla hívta föl a figyelmet a transzilván irodalmi törekvések „problémáira", vagyis arra, hogy az erdélyi magyar szellemi élet soha nem volt egységes. Műfaji és esztétikai (hiszen népies, nyugatos, avantgárd stb. irányzatok egyaránt jelen voltak) heterogenitás éppúgy jellemezte, mint ideológiai és politikai megosztottság (a Habsburg-legitimizmusnak ugyanis éppúgy voltak hívei köreikben, mint a marxizmusnak).

A „külön erdélyiséget" már 1912-ben, a *Kalotaszeg* című folyóirat azévi második számában megfogalmazta Kós Károly. A transzilvanista intenciók kapcsán hangsúlyozta, hogy „bizonyítani fogjuk azt is, hogy Erdély csak politikailag nincsen. De földrajzilag, históriailag, sőt jogilag s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is, amíg csak meg nem változik a magyarországi és különösen a pesti közvélemény rólunk. Ha pedig ez a közvélemény ilyen marad, akkor időtlen időkig élni fog bennünk a külön erdélyiség tudata."

Kiáltó szó (1921) című nemzet- és kisebbségpolitikai röpiratában ugyanő kifejezetten az „erdélyi gondolat" és Erdély „feltámadásáról" írt. „Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania vagy bármi nyelven nevezte és nevezi is a világ, feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük, mert akartuk hinni, hogy nincs és csak Magyarország van." Míg kilenc évvel később megjelent *Erdély* című munkájában Erdély „három népe és három kultúrája" együttélését hirdette: mégpedig oly módon, hogy egyik se veszítse el saját identitását. „Ezer esztendő alatt Erdély földjén megtörténik az a gyönyörű csuda, hogy három nép és három kultúra éli életét úgy egymás mellett, hogy mindhárom megőrzi – mert megőrizheti – a maga külön való egyéniségét, de amellett közös és minden környező néptől idegen és rokon néptől és kultúrától elütő karaktert is veszen fel."

Kuncz Aladár erdélyi író – a *Fekete kolostor* (1931) és a *Felleg a város felett* (1931) című regény szerzője – az „erdélyi szellem" lényegét a következő szavakkal jelölte meg *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmába*n című, a *Nyugat* 1928. novemberi számában megjelent írásában: „Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása."

Makkai Sándor író, református püspök, debreceni teológiaprofesszor Kós Károly ötvenedik születésnapján, az őt köszöntő *Erdélyi Helikon*-különszámban a transzilván mozgalom alapjaként a „harmónia és szeretet" programját jelölte meg. „Az erdélyiség tulajdonképpen egy hit. Az Írás szavaival: »reménylett dolgoknak valósága és nem látott dolgokról való meggyőződés«… A hit természete az, hogy ha a valóság ellene mond, akkor fölfokozódik és izzani kezd. Szenvedéllyé válik. Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik, s ennélfogva ebben az országrészben különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, az még csak erősebb és szenvedélyesebb izzással fog ebben hinni, ha időleg ez a hite önámításnak látszik."

A két háború közötti korszak Erdélyében természetesen transzilvanizmus-kritika is jelentkezett. Erre példa a marxista Gaál Gábor *Erdély egyénisége* című, a *Korunk* 1926-os évfolyamának első számában megjelent írása, amelyben a szerző – többek között – a transzilvanizmus fogalmának pontos meghatározását és annak tudományos megalapozottságát hiányolta. „Az kétségtelen, hogy az erdélyi embereknek – legyenek azok románok, magyarok vagy szászok – vannak jellegzetes sajátosságaik, amelyek mindegyik fajban felfedezhetők. Ezenkívül van egy közös múlt is. S ez az, ami egy külön erdélyi lelki beállítottságot hozhat létre az itt élő emberekben. Hogy azonban ez pontosan miben áll, annak kifejezésére mélyebben járó analízisre volna szükség, mint a szokványos eszmefuttatások az erdélyi lélekről."

A két világháború közötti erdélyi irodalmi és szellemi élet meghatározó fóruma volt a romániai magyar irodalmárokat tömörítő Helikoni Kör és annak folyóirata, az *Erdélyi Helikon*. A közösség és az orgánum jelentőségét Pomogáts Béla abban látta, hogy a marosvécsi (Kemény János báró kastélyában működött) Helikon „irányzatok, esztétikák és ideológiák gyűjtőmedencéje" volt, s az kör által képviselt „irodalompolitikai koalíció" volt maga a transzilvanizmus.

A Helikoni Kör alakulásakor Kemény János huszonnyolc írónak küldött meghívást, megszűnésekor, 1944 őszén ötvenöten vallották magukat helikonistának. Alapító tagok: Áprily Lajos, Bánffy Miklós, Bárd Oszkár, Bartalis János, Berde Mária, Endre Károly, Gulácsy Irén, Gyallay Domokos, Hunyady Sándor, Kacsó Sándor, Kádár Imre, Kemény János, Kós

Károly, Kovács Dezső, Kuncz Aladár, Ligeti Ernő, Makkai Sándor, Molter Károly, Nagy Dániel, Nyirő József, Olosz Lajos, Reményik Sándor, Sipos Domokos, Szabó Mária, Szentimrei Jenő, Szombati-Szabó István, Tabéry Géza, Tamási Áron, Tompa László.

A későbbiekben a helikoni közösség tagja lett Asztalos István, Balázs Ferenc, Császár Károly, Dsida Jenő, Finta Zoltán, Gagyi László, Járosi Andor, Jékely Zoltán, Karácsony Benő, Kiss Jenő, Kovács László, Lakatos Imre, Makkai László, Markovits Rodion, Maksay Albert, Moldován Pál, Ormos Iván, Pakots Károly, Szabédi László, Szántó György, Szemlér Ferenc, Szenczei László, Tavaszy Sándor, Vásárhelyi Z. Emil, Vita Zsigmond és Wass Albert.

Az Erdélyi Szépmíves Céh – mintegy civilszervezetként – volt a kör működésének jogi kerete, míg az *Erdélyi Helikon* című lap az orgánuma.

Az *Erdélyi Helikon* havonta megjelenő szépirodalmi és kritikai folyóirat volt, amelynek első száma 1928 májusában, az utolsó 1944 szeptemberében jelent meg Kolozsvárott. Felelős szerkesztője eredetileg Kós Károly, a főszerkesztő mindvégig Bánffy Miklós (Kisbán Miklós szerzői névvel) volt, indulásakor Áprily Lajos, 1929 júliusától Kuncz Aladár, 1931 októberétől Lakatos Imre, 1932 januárjától Kós Károly szerkesztette. Olyan magyarországi alkotók tartoztak rendszeres szerzői közé, mint például Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Németh László vagy József Attila.

Mind a kört, mind a lapot egyszerre jellemezte az egyetemes európaiság és az erdélyi regionalizmus fölvállalása. Mint Kuncz Aladár megfogalmazta: „Irodalmunk erdélyisége világfigyelő tető, nem szemhatárszűkítő provincializmus”. (*Erdélyi Helikon*, 1928. 1. sz.)

Babits Mihály *Európaiság és regionalizmus* című cikkében szintén a regionális értékekre alapozott kulturális egyetemesség mellett tette le a voksát, Kunczhoz hasonlóan rámutatva, hogy a kettő között nem feszül ellentét. „Európa – írta Babits – a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán a magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniük a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegező szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.” (*Erdélyi Helikon*, 1930. 1. sz.)

Örökérvényűek Kuncz Aladár szavai, aki úgy vélte, hogy „Erdélynek majdnem valamennyi szépírója, ha nem is egy irodalmi irányban, de egy

közös programban és szellemben egyesülni tudott a Helikon szabad keretei között."

A két világháború közötti transzilvanizmusra nagyban hatottak a magyar történelmi előképek, a magyar nemzeti hagyományok és a tradicionális magyar identitáselemek. Az erdélyi magyar írók tematikailag eltérően (hiszen az alkotásaik műfaja a történelmi regénytől a társadalmi drámán keresztül a hangulatfestő versekig ívelt), de sajátos erdélyi magyar tartalommal, formával és nyelven alkották meg egyéni szövegvilágukat.

A történelmi regény és történeti dráma szerepe föltértékelődött Trianon után az erdélyi magyar irodalomban, hiszen a jelen kérdéseiről és problémáiról szinte csak a múlt díszletei között lehetett beszélni. Ennek jegyében történelmi szcénán jelenítette meg kora magyar kisebbségi problémáit például Makkai Sándor (a IV. Béla és a tatárjárás korában játszódó *Táltoskirály* [1934], *Sárga vihar* [1934], *Magyarok csillaga* [1937] című regényével), Kós Károly (a Szent Istvánról szóló *Az országépítő* [1934], vagy a több újkori nemzedék sorskérdéseit is fölvető *Varjú-nemzetség* [1925] című munkájával), Áprily Lajos (A Báthory András idején játszódó *A bíboros* című drámai játékával [1969]) vagy éppen Páskándi Géza (a II. Rákóczi György udvarában zajló és Apáczai Csere Jánosról szóló *Tornyot választok* [1972] című színművével).

S hogy a transzilvanizmus eszméköre mennyire van jelen az 1945 utáni, illetve a kortárs romániai magyar irodalomban (így például Sütő András, Szilágyi István, Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domonkos, Sigmond István vagy Vida Gábor alkotói világában, illetve például Jancsó Elemér, Kántor Lajos vagy Cseke Péter irodalomtudósi munkásságában), az már egy másik írás témája.

KOVÁCS EMŐKE

„UTAZZ A BALATONRA!”

A BALATON FELFUTÁSA A TRIANONI BÉKEDIKTÁTUM UTÁN – GAZDASÁGI, TÁRSADALMI, TURISZTIKAI ÉS IRODALMI DIMENZIÓBÓL

Bevezetés

Az 1920. június 4-i trianoni békediktátumot követően – a történelmi Magyarország megszűntével együtt – hazák elveszítette népszerű fürdő- és üdülőhelyeinek nagy részét. Ezáltal a Balaton és vidékének gazdasági, társadalmi és kulturális jelentősége minden szempontból felértékelődött. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy miként változott meg a Balaton világa 1920 után, valamint hogy milyen részletei és eredményei voltak a két világháború közötti nagymértékű balatoni fejlesztéseknek, amelyeknek azonban 1945 után vége szakadt.

Balatoni kultúrnap – a nyitány

Az egykori kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno több hivatalos beszédében, írásában hangsúlyozta a Balaton fejlesztésének fontosságát, kiemelten Tihany modernizálását és a tavi sportélet, kulturális tevékenységek minden szintű bővítésének szükségességét. „A másik momentum a Balaton, amelyről mondtam, hogy néhány szót óhajtok szólani. Az igazi akció a Balaton partján csak lassan és nehezen indult meg. Ha van néhány szanatórium és turistahotel a Balatonnál, de egyetlen oly szálloda sincs, nyíltan meg kell mondani, amely az európai globetrotterek minimális igényeinek megfelelne. Amikor egyszer felvetettem a kérdést, hogy van-e fürdőszoba az emeleten, akkor azt mondták, hogy mi a bagolynak lenne fürdőszoba, amikor ott van a nagy tó. El kell kezdeni e téren dolgozni és Isten segítségével a nyáron

meg is kezdjük. A tihanyi félszigeten, éppen a Szent Benedek rendjénél, nagyobb területet vásároltam meg, hol cserkészeket, leventéket, főiskolásokat akarok táboroztatni és ezt a mozgalmat nagyobb méretekben akarom kiépíttetni." – foglalta össze Klebelsberg főbb gondolatait 1928 májusában a Dunántúli Közművelődési Egyesület díszközgyűlésén.

Klebelsberg Kuno az egyik élharcosává vált a tó fejlesztését sürgetőknek. Az 1920-as évek végén született írásainak, megnyilvánulásainak nagy része kitért a Balaton-kultusz fontosságára. Mindezek közül a legfontosabb a *Kultúra a Balatonon* című írása, amelyben részletesen kifejtette, hogy az első lépés a tudományos Balaton-kultusz megteremtése, **a** Lóczy Lajos által megkezdett feltáró Balaton-kutatás folytatása, majd Tihanyban egy kutatóintézet alapjainak lerakása, mindemellett pedig a vidék minden területen történő fejlesztése.

Klebelsberg európai hírű terveket is szőtt a Balatonnal kapcsolatban: cserkész- és sporttelepek létesítését, angol nyelvű internátusokat, külföldiek igényeit kiszolgáló szállodákat tervezett, több esetben anyagi támogatást, felajánlást nyújtva az elképzelések megvalósításához: „Az Alföld után a Balatonra fordult a kormány tekintete. Bár e részben, mint egészségügyi és így egyuttal fürdőügyi minisztérium, a népjóléti tárca áll homloktérben, mégis a kultúra eszközeit is szolgálatába akarom állítani a Balaton felvirágoztatásának. A kultusztárca első feladata tudományos volt: a Balaton-kultusz rendszeres megszervezése. Folytatni kellett azt a hatalmas művet, amelyet a Balatonra vonatkoztatva Lóczy Lajos kezdett meg. Ezt a célt szolgálja a tihanyi biológiai kutatóintézet, amelynek keretében működő külföldi tudósok beleviszik a Balaton jelentőségének tudatát az európai tudományos világba. A tihanyi biológiai kutatóintézet teljes garanciát nyújt abban a tekintetben, hogy a Balaton vize, annak természete, klímája, növény- és állatvilága, környékének geológiai viszonyai teljesen fel lesznek derítve. A kultusztárcához tartozik a testnevelés, a sport is. Most a tihanyi révnél részben már megszereztem, részben megszerzek egy hetvenholdas összefüggő sík területet, amelynek feltöltése és planírozása éppen most van folyamatban és sok kubikosnak ad kenyeret. Ezen a területen ifjúsági sporttelepet létesítek és ezenkívül a Bencés-rendtől folytatólagosan erdős területeket vásárolok a tihanyi félszigetnek a Badacsony-Keszthely-medence felé eső részén, hogy a táborozó cserkészeket és leventéket a jövőben már a kultusztárca saját terepén helyezhessük el. E sporttelep számára két vitorlást vásároltam, melyek közül az egyik most

kint van az amszterdami olimpiászon. [...] A Balaton mellett Tihanyban angolnyelvű internátust és középiskolát akarok létesíteni s mivel erre már évek óta készülök, több középiskolai tanárjelöltet küldtem ki évekkel ezelőtt angol egyetemekre, ahol négy év alatt diplomát szereznek az angol nyelvből és irodalomból, megismerkednek az angol nevelési szabályokkal és sportélettel, hogy azután itthon megalkossák az első olyan magyar középiskolát, amely oktatásának középpontjába az angol nyelvet és kultúrát állítja.” – összegezte elképzeléseit egyik hírlapi cikkében.

A fentebb vázolt fejlesztési tervek nyitánya az ún. Balatoni Kultúrnap lett, amely 1928. augusztus 5-én, egy vasárnapi napon zajlott le. Tószerte impozáns és látványos ünnepségeket szerveztek. A napilapok nagy része már napokkal korábban ekképpen harangozta be a nagy eseményt: „A magyar nép összességének ünnepe augusztus 5-e, mert valamennyi társadalmi réteg részt vesz a Balatoni Kultúrnapon, mintha ezzel is dokumentálni akarnák, hogy a Balaton közkincs, amely mindannyiunké. Harangzúgás és mozsarak dörgése vezeti be vasárnap virradatkor az ünnepséget és napkeltétől napszálltáig egymást érik a látványosságok. Az ünnepségek fő mozzanatai Tihanyban, Balatonfüreden, Balaton földváron és Balatonalmádiban játszódnak le. Ezekre a helyekre különvonatok szállítják az érdeklődők ezreit. Különvonatokra szóló jegyek valamennyi menetjegyirodában és színházjegyirodában kaphatók 9 pengő 60 fillérért. Vass József miniszterelnökhelyettes, az országos főbizottság elnöke, már szombaton este Balatonfüredre érkezik, ahol nagy szeretettel várják és fényes fogadtatásban részesítik.”

A program védnöke személyesen a kormányzó, Horthy Miklós lett. A Kultúrnap rendkívül ünnepélyes keretek közt zajlott. Különvonatok szállították a közönséget, Balatonfüred és Tihany között új országutat nyitottak, vitorlásversenyeket tartottak, vitorlásfelvonulást, leventeünnepséget rendeztek. Az eseményeken több reprezentatív személy részt vett: József főherceg, Pesthy Pál igazságügyminiszter, Ripka Ferenc főpolgármester, báró Wlassics Tibor, a Balatoni Szövetség elnöke, Jánky Kocsárd honvédségi főparancsnok, Darányi Kálmán államtitkár és Bánó Dezső kormányfőtanácsos. Az estét a Balaton rakétákkal történő kivilágítása zárta. A tudósítások egyöntetűen nyugtázták: „A Balaton mentén fekvő községekben mindenütt programszerűen tartották meg a balatoni kultúrnap érdekes ünnepségeit, amelyek valószínűleg jelentékenyen hozzá fognak járulni a Balaton népszerűsítéséhez.”

Balatoni Intéző Bizottság és a fürdőtörvény

A Balatonnal kapcsolatos ügyeket és problémákat az 1904. augusztus 11-én civil kezdeményezésként alakult Balatoni Szövetség kezelte a trianoni békediktátumot követően. A Szövetség igyekezett megoldásokat találni a tavi hajózás, vasút, villamosítás, műút, körút, elektromos erőmű tekintetében, lényegében szerepe egyfajta régiókat tömörítő, tanácsadói szerepkör volt. A meglehetősen nemes célokat magáénak valló és azt hellyel-közzel érvényesíteni tudó Balatoni Szövetség tevékenysége azonban 1920 után kezdett ebben a formájában kevésbé hatékonnyá válni. A Szövetség kezdeményezésére született meg 1916-ban a Balatoni Kormánybiztosság, melynek élére Balás Béla zalai főispánt jelölték. A Balatoni Szövetség mellett több más érdekképviseleti szerv tevékenykedett a tó ügyéért. Az 1920-as években már létezett a Balatoni Társaság, a Balatoni Gazdák Szövetsége, valamint a Balatoni Szállodások és Penziótulajdonosok Egyesülete. 1936-ban pedig megalakult a Balatoni Egyesületek Szövetsége is.

1929-ben az országgyűlés életre hívta a Parlamenti Idegenforgalmi Bizottságot, amely nem sokkal később megalkotta, a Vass József népjóléti miniszter által kezdeményezett, mérföldkőnek számító – 1929. május 4-i – fürdőtörvényt. A fürdőtörvény valóban nagy áttörést jelentett a hazai fürdőhelyek életében. Egyfelől a fürdő- és gyógyhelyeket közintézményként kezelte, másfelől – a miniszteri indoklás – külön hangsúlyozta a Balaton fontosságát, szerepét. A törvény értelmében ezt követően az üdülőhelyi adók egy részét a települések fejlesztésére (köztisztaság, útjavítás, egészségügyi helyzet) kellett fordítani. A fürdőtörvény szinte minden lényeges területét szabályozta a fürdőhelyeknek. Legfontosabb paragrafusai – közegészségügyre, közrendre, gyógyhelyi díjakra vonatkozók – jól szemléltetik az összehangolt szabályozást és az átgondolt koncepció lényegi elemeit:

„12. § A gyógyhelyen a közegészség, a közrend, a közcsend, a közerkölcsiség és a közbiztonság fenntartása felett a hatósági biztos őrködik. A hatósági biztos feladata továbbá állandóan felügyelni, hogy a gyógyhelyen a lakás, az élelmezés és egyéb szükségletek árai az indokolt mértéket nem haladják-e meg, hogy a gyógyhelylátogatókkal (15. §) való bánásmód minden tekintetben a jog és a méltányosság követelményeinek megfe-

lel-e; végül a hatósági biztos mint elsőfokú hatóság határoz - a bírói hatáskör érintetlenül hagyásával - a gyógyhelylátogatók lakásügyeiben.

13. § Minden gyógyhelyen gyógyhelyi orvosnak kell lenni, akit a gyógyhelyi bizottság (14. §) jelöl ki és a főispán erősít meg.

14. § Minden gyógyhelyen gyógyhelyi bizottságot kell alakítani. A gyógyhelyi bizottság elnöke a fürdőbiztos, tagjai között pedig helyet foglalnak: a hatósági orvos, a gyógyhelyi orvos, a gyógyfürdő (éghajlati gyógyintézet) tulajdonosa és bérlője, a törvényhatóság, a község (város) és a fürdőegyesület egy vagy több képviselője. A gyógyhelyi bizottság szedi be és kezeli a gyógyhely jövedelmét, veti ki a gyógyhelyi díjakat és határoz felhasználásuk felől. [...] Ha a fürdőegyesület a gyógyhely érdekeinek gondozását elhanyagolja vagy a közérdeket egyébként sérti, a m. kir. népjóléti és munkaügyi miniszter a törvényhatóság első tisztviselőjének megokolt előterjesztésére gyógyhelyi bizottság szervezését rendelheti el.

15. § A gyógyhelyen mérsékelt gyógyhelyi díjat lehet szedni azoktól, akik a fürdőévad tartama alatt a gyógyhelyen nem kereseti foglalkozás gyakorlása végett három napot meghaladó időt töltenek (gyógyhelylátogatók). A gyógyhelyi díj mértékét a törvényhatóság első tisztviselője a gyógyhelyi bizottság (fürdőegyesület választmánya) javaslatára évről-évre állapítja meg.

16. § A m. kir. belügyminiszter a gyógyhelyi bizottságnak (fürdőegyesület választmányának) indokolt előterjesztésére és a m. kir. népjóléti és munkaügyi és a m. kir. pénzügyminiszterrel egyetértve elrendelheti, hogy a község meghatározott részére korlátozott gyógyhelyen levő épületek házadója után befolyó községi pótadó 30-50 %-át a községi költségvetésben a gyógyhely közcélú (közegészségi, útépítési és fenntartási, világítási, köztisztasági, szépítési stb.) intézményei javára kiadásként tüntessék fel és évnegyedes utólagos részletekben a gyógyhelyi bizottságnak (fürdőegyesület választmányának) fizessék ki.

17. § A gyógyhely jövedelmét a gyógyhely fenntartására, közcélú, továbbá a gyógyhelylátogatók kényelmét és szórakozását célozó intézmények létesítésére, általában a gyógyhely emelésére és szépítésére kell fordítani. A költségvetést és a zárszámadást a törvényhatóság első tisztviselője hagyja jóvá.”

A fürdőtörvény nyomán – a kormánybiztosság helyett – a Magyar Királyi Balatoni Intézőbizottság (BIB) is megalakulhatott. A Bizottság székhelye a főváros lett, de kirendeltségei voltak Siófokon, Balatonfüreden és

Keszthelyen is. 1931-ben rendeleti úton szabták meg a BIB feladatát: a tavi üdülőhelyek és Hévíz ügyeinek egységes irányítása lett a feladata. A BIB tagjai voltak az említett törvényhatóságok főispánjai, alispánjai, azok a minisztériumok, melyek kapcsolódtak a turisztikai szakághoz is (kereskedelmi és közlekedésügyi, belügyi, földművelésügyi, pénzügyi, honvédelmi, valamint a vallás- és közoktatásügyi).

A BIB elnökét és elnökhelyettesét, belügyminiszteri előterjesztésre a Kormányzó nevezte ki, hat esztendőre. A BIB elég széles jogkört kapott: részesült az üdülőhelyi díjakból, építésügyi, közlekedéshez kapcsolódó hatásköröket kapott. A BIB hatósági jelleggel is működött, három megye feladatait tartotta szemmel, a part vonalától számított három kilométeres sávban. A BIB elsődleges feladata a problémák, lehetőségek felismerését követően a döntéshozók, a törvényhozás felé történő javaslattétel volt. Ettől az időszaktól kezdve a Balatoni Szövetség és a Balatoni Intéző Bizottság szorosan együttműködve, összehangolt tervek és eszmecsere alapján működött. Fő céljuk egységesen a hazai közönség Balatonra csábítása – mind nyaralás, mind nyaralóépítés szempontjából – és a vidék infrastrukturális, gazdasági, kulturális fejlesztése lett. Nagy szerep jutott elképzeléseik népszerűsítésében, programjaik közreadásában a Balaton (A Balatoni Szövetség hivatalos értesítője), a *Balatoni Kurír* **és a** *Balatoni Szemle* című lapoknak.

Ebben az időszakban, tehát az 1920-as évek közepére, végére több fontos tényező is megfogalmazódott a Balatonnál kapcsolatban: a tavat minden szempontból fejleszteni kell, hangsúlyt kell helyezni a belföldi és a külföldi turisták idecsalogatására, valamint ki kell építeni azt az imázst, amellyel a Balaton – részben – betöltheti a Trianon okozta területi és turisztikai „sebeket", veszteségeket. A következőkben a kitűzött célok megvalósulását tekintem végig.

Propaganda – Nyaraljunk itthon!

„»Nyaraljunk itthon!« – lesz a mottója annak a propagandának, mely az idei Budapesti Nemzetközi Vásáron arra fog törekedni, hogy az ország lakosságát leszoktassa a külföldi nyaralásról és megbecsültesse vele a hazai üdülő és fürdőhelyeket. Közismert tény, hogy a magyar idegenforgalmi mérleg több mint 30 millió pengővel passzív, azaz, hogy a múltban ezzel

a horribilis összeggel többet költöttek el a magyarok külföldön, mint a külföldiek Magyarországon. Erre való tekintettel úgy a hazai üdülőtelepek, mint az idegenforgalmi iparok s a magyar fizetési mérleg javítása érdekében, hazafias kötelesség, hogy a magyar nyaralók az üdülésre szánt pengőket idehaza költsék el. Úgy értesülünk, hogy a Nemzetközi Vásáron nagyszabású fürdőügyi és turista csoportot rendeznek, melynek keretében a Turista Szövetség is hathatósan kíván közreműködni az itthon-nyaralás gondolatának népszerűsítése és elősegítése érdekében! A devizakorlátozási rendelet folytán amúgyis bizonytalan, hogy lehetséges-e a nyáron külföldre utazni, tehát elsősorban az illetékes hatóságoknak kell a hazai nyaralóhelyeket arra a nívóra emelni, hogy azok a külföldre vágyó, kényesebb igényű közönséget is kielégítsék.” – írta a *Turisták Lapja* 1932-ben. Az idézet elején rögtön feltűnhet a Nyaraljon itthon! szlogen, amely az 1930-as évek elejének az egyik legfontosabb jelmondata lett. Ugyanis megkezdődött a Balatont népszerűsítő propaganda, amelyből kivette a részét a MÁV, a rádió és a filmipar is. Mindezek mellett kiállításokat szerveztek, kiadványok jelentek meg a Nyaraljon itthon! szlogennel. A MÁV időközben megjelentette Az Utas könyve című kiadványát, amelyben sok információt olvashattak az utasok a Balatonról, az aktuális menetrendekről. Mindezzel párhuzamosan a MÁV elindította az Utazgassunk hazánk földjén! feliratú plakátjaninak széleskörű terjesztését. 1931-ben meg is jelent a szlogen címét viselő programfüzet is.

Filléres vonatok, balatoni körút és repülőjárat

Az első lépés, a propaganda felerősítése és a kormányzati támogatása mellett az infrastrukturális fejlesztés volt a tó környékén. Sok korabeli levelezőlapon nemcsak a rendezett fürdőtelepek, hanem hidroplánok is feltűnnek. A tehetősebbek igénybe vehették a Siófok–Almádi–Füred–Földvár–Siófok közt közlekedő hidroplán járatokat. A Junkersek reggelente a Szabadság – egykori Ferenc József – híd mellett lévő pontonról indultak, s esténként oda is tértek vissza.

Fontos állomásnak számított az autóút kiépítése is, amelynek eredményeként 1928-ra megépülhetett a balatoni körút. 1925-ben kezdődtek meg a munkálatok Forster Gyula kereskedelmi minisztériumi államtitkár irányításával. A munkálatok megkezdéséig autóúton csak Siófokig és Ba-

latonfüredig juthattak el a látogatók. A Balatoni Körút építési kirendeltségét Balatonarácson működtették és nagyfokú összehangoltság jellemezte a munkálatokat: „Épült a cca 200 km hosszú útvonalon 1.5 milló m^3 földmunka, bedolgoztatott 150.000 m^3 alapkő, 90.000 m^3 zúzott kavics és 18.000 m^3 zúzalék, összesen cca 160.000 m^3 kőanyag a balatonmenti, nevezetesen a polgárdi, almádi, füredi, tihanyi, révfülöpi, badacsonyi és edericsi kőbányákból. A tihanyi félszigeten, a tihany-füredi szakasz Balatonba épített kőtöltései és partfalai számára egy külön kőbányát nyitottunk az apátsági területen, amelyből mintegy 75.000 m^3 követ hoztunk le. Az egész építkezés 4 évre terjedő tartama alatt állandóan kb. 250-300 munkásnak adott foglalkozást. Ezek nem mindannyian a balatonmenti községekből kerültek ki, mert a kubikos és kordélvos munkára alföldi kubikos, illetőleg kordélyos csapatokat kellett alkalmaznunk. Még így is nagy közgazdasági jelentősége volt azonban a munkálatoknak a balaton-menti lakosság számára. Nem feledkeztünk meg az úttal kapcsolatosan utászházak építéséről sem. Fűzfőn, Siófokon, hellén, Fonyódon és Szentgyörgyön, összesen 5 utászházat létesítettünk, mérnöki és útmesteri lakószobával és mellékhelyiségekkel." – összegzett egy 1932-es tudósítás. A 220 km-es úthálózat – egyes részein betonozva – 1928-ra készült el. Ezzel egyidejűleg a kompközlekdést is fejlesztették: Szántód és Tihany között 1928-től már egy motoros komp üzemelhetett. Ekkor készült el a KOMP I. motoros hajó, amely kb. 8 személyautót tudott egyszerre, menetrendszerűen szállítani.

A balatoni körutat hamar birtokba vették az automobillal rendelkezők, ezért rövidesen szankciókat vezettek be a gyorshajtók megfékezésére. 1933 nyarán a Magyar Automobil Club egy összetört autó maradványát is elhelyezte Lepsénynél, elrettentés gyanánt. Az esemény országos hírre tett szert, több okból is: „Holnap avatják fel az autós mementót, amelyet Andrássy gróf a balatoni országúton, a lepsényi útkereszteződésnél állított fel. A Királyi Magyar Automobil Club társaskirándulást szervezett a leleplezésre, amelynek résztvevői fél 9 órakor indulnak a klub Apponyi-téri helyiségei elől. A Magyarországon egyedülálló »emlékmű« egy összetört autó, amelyet magas póznákon helyeztek el, hogy intsék az autósokat a gyorshajtás veszedelmeire. A KMAC kirándulásán részt vesz Almásy László Ede, az Afrikából éppen most visszatért magyar kutató is expedíciós kocsijával." – tudósított egy 1933-as újsághír.

Időközben a MÁV is több változtatást eszközölt az 1930-as évek elejétől. Új motorkocsik és sínautóbuszok álltak szolgálatba. Majd elindultak

vasár- és ünnepnapokon az ún. fürdővonatok vagy más néven filléres vonatok. A fürdővonatok június végétől szeptember elejéig általában hétvégi napokon, különböző napszakokban indultak Balatonfüredre, Siófokra, valamint Keszthelyre, átszállás nélkül szállítva az utasokat. A *Zalai Közlöny* korabeli tudósítása jól szemlélteti a filléres vonatok nyújtotta balatoni hangulatot: „A vonat Balatonszentgyörgytől Fonyódig minden állomáson és megállóhelyen megállt. Válogathattunk és gazdagnak éreztük magunkat, hiszen minden vasárnap más helyen fürödhettünk. Akkoriban a berényi strand talaja nagyon kagylós volt, akik itt fürödtek, legtöbben sebes lábbal tértek haza estére. Előnye viszont az volt, hogy a legtovább fürödhetett az, aki Berényt választotta. Balatonmárián közel volt strand a vasútállomáshoz, és sok volt az árnyat adó fa. A balatonfenyvesi strand óriási volt, és a finom homokos parton úgy éreztük magunkat, mintha a tengerparton napoznánk. Alsóbélatelepen gyorsan mélyült a víz és nem kellett sokat gyalogolni, ha úszni akartunk, Fonyód volt a csúcs! A hajóállomást és a strandot csak a móló választotta el, így egész nap láthattuk az érkező és induló hajókat, hallhattuk a hajók dudálását és az indulásjelző kisharang jellegzetes hangját. Sőt, ha valakinek volt pénze, még át is hajózhatott Badacsonyba. A nap legnagyobb részét a vízben töltöttük, így kellően le is égtünk már délutánra. Szüleink vizes zsebkendőt kötöttek a fejünkre, nehogy napszúrást kapjunk. A »filléres vonat« 19 órakor indult vissza Fonyódról. A lesült és strandolástól elfáradt kanizsaiak testét a nyitott ablakokon keresztül beáramló hűvös szellő simogatta, némelyikük álomba is szenderült. Gyermekként a vonatablakból nézve úgy tűnt, hogy a vonat kerekeinek zajára, ütemére szaladnak a fák. Érdekes volt! Már sötét volt mire a derék 424-es húzta szerelvény befutott az ismerős kanizsai állomásra. Mint egy körmenet, megindult a sok száz ember az Ady úton végig, már lassabb tempóban, mint reggel, otthonai felé. Másnap, ha az utcán, vagy üzletben láttunk napsütötte arcokat, szemünk összenevetett, mert tudtuk, hogy előző nap a Balatonnál együtt nyaraltunk. Egész nyáron izgatottan vártuk már a csütörtöki napokat, hogy ismét megvehessük vonatjegyünket a »filléres vonatra«, és újabb nyaralásnak és élményeknek lehessünk részesei.”

Az 1930-as évek közepére a Balatont, elsősorban a főváros irányából, mind autóúton vagy vasúton, de légiforgalmi eszközzel is megközelíthették a látogatók, ezt egészítette még ki a MÁVAUT szolgáltatása, azaz az autóbuszos utazások megjelenése is. Mindezen újításoknak egyik szorgal-

mazója és szószólója Fabinyi Tihamér kereskedelemügyi miniszter volt – egyes tudósításokban a Balaton miniszterének is nevezték –, aki a balatoni fejlesztések egyik úttörője lett.

Építészet, közművek, gigantikus tervek és turistaházak a Balatonnál

Az 1930-as években a Balaton környékén megtörténtek a közműmodernizációk, vízvezeték, csatornahálózat épült, kiterjedt a villamoshálózat is. A tónál az 1930-as évek közepére nagyfokú építési láz bontakozott ki, a balatoni villák mellett megjelentek a kisebb balatoni nyaralók is. Emellett sorra épültek a hotelek, szállók, vendéglők, kisebb panziók. Ebben az időszakban a megszaporodó építkezések miatt szankciókat is szabtak a telkek beépítésére, a Balaton part védelmére vonatkozóan. Időközben a Balaton felfutása egyre inkább érzékelhető volt, így olykor gigantikus tervek is napvilágot láttak.

A gigantikus tervek közt szerepel például egy balatoni stadion felállítása is. „Legalkalmasabb erre a Balaton legjobb helye, Kenese, ahol legelőször Balatoni Stadiont kell létrehozni és utána – esetleg vele egyidőben – repülőteret is." – olvashatjuk az *Ország-Világ* 1936. áprilisi számában. A Stadion terve helyi szinten vetődött fel – de illeszkedett a korszak koncepcionális felvetéseihez – és elsősorban a különféle sportesemények (atlétika, vívás, labdarúgás, tenisz, boksz) lebonyolítására lett volna alkalmas. A korszakban Kenese – vitorlásélete, a fővárosi üdülőtelep miatt – egyre látogatottabb üdülőhellyé vált, ezáltal igyekezett bekapcsolódni a fősodratú elképzelésekbe. A balatoni stadion tervének felvetésénél említést tettek arról, hogy stadion a téli időszakban is alkalmas lehetne sportesemények-re, ezáltal a korszakban oly sokat említett szezonhosszabbításra is lehetőséget adhatott volna. De e terv is csak elvi szinten maradt meg az utókor számára és további folytatása nem ismert.

De kevésbé elrugaszkodott tervek is napvilágot láttak a tónál, melyek meg is valósulhattak. Valóban a pihenni vágyók igényeit szolgálták a Balatonnál az ekkoriban megnyíló turistaházak. Közel 100 menedékház működött ezidő tájt az országban. A menedékházak a Magyar Turista Szövetség egyesületeinek tulajdonában álltak. A Balatonnál ebben az

időszakban nyílt meg az első menedékház a Szent György-hegyen, 1934 pünkösdjén. A Darányi Ignác nevét viselő menedékházat József királyi főherceg jelenlétében avatták fel. 1936. július 5-én ehhez a házhoz közel, Badacsonyban nyitottak turistaházat. A Rodostó menedékháznál, amely nevét az 1935-ös Rákóczi-év emlékére kapta, Cholnoky Jenő neves földrajztudós mondott beszédet. A *Turisták lapja* így tudósított e jeles napról: „Emlékezetes és kegyeletes ünnepe volt július 5-én a Badacsony-hegynek, mert akkor avattuk fel az újonnan épült vendégházat s a hegytetőre felvezető »Bujdosók-lépcsőjét« és ugyanakkor lepleztük le a turistaház falában II. Rákóczi Ferenc és bújdosó társainak emlékére elhelyezett márványtáblát. [...] A Himnusz eléneklése után dr. Cholnoky Jenő hatalmas beszédben vázolta a turistaság testet és lelket edző, egészséget ápoló jelentőségét. Szólt a magyar turistaság testet és lelket edző, egészséget ápoló jelentőségét. Szólt a magyar turistaság nemes hivatásáról, mely a haza megmaradt, de még csonkaságában is bőségesen gazdag szépségeinek felkutatásában és a nagy világ elé tárásában nyilvánul meg. Bejárta a nagyvilágot, de meggyőződéssel és büszkén hirdeti, hogy Magyarország a világ legszebb országa, annak pedig egyik leggyönyörűbb tája a pompás hegyekkel övezett Balatonvidék.”

Kutatóintézet, íróhét, művésztelep, múzeum

Trianon után a Balatonnál a kulturális, művészeti és tudományos élet nagy felfutását tapasztalhatjuk. A gazdasági stabilizáció mellett a két háború között bontakozott ki a klebelsbergi kultúrpolitika, milliós összegeket fordítottak kulturális–tudományos–kutatási célokra. Így született meg a döntés, közvetlenül Klebelsberg Kunotól, hogy Tihanyban egy Országos Magyar Biológiai Kutatóintézetet létesítsenek.

A Tihanyi Magyar Biológiai Kutató Intézet az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kötelékében jött létre. 1925-től már működött egy biológiai állomás a révfülöpi kikötőben, majd 1926 augusztusában megtörtént a Kutatóintézet alapkőletétele. 1927. szeptember 5-én sor került a megnyitóra: létrejött Magyarország első rendszeres természettudományi központja, amelyben laboratóriumi épület, a tudósok szállódája, korszerű berendezések, felszerelések kaptak helyet. A Kotsis István tervei alapján készült impozáns épületben működő tudományos intézetben neves tu-

dósok dolgoztak: dr. Entz Géza, Sebestyén Olga a balatoni hidrobiológia úttörői lettek, de a később Nobel-díjjal elismert Szent-Györgyi Albert szintén rendszeres tagja, látogatója volt az intézetnek. A neves intézmény immáron lassan 100 esztendeje végzi a balatoni limnológia alapkutatásait, fontos szerepet betöltve a nemzetközi tudományos életben is. S hogy miért éppen Tihanyra esett a választás – amellett, hogy Klebelsberg egyik kedvelt helyszíne volt – arra az 1928–1929. évi intézeti jelentés ad választ: „Az intézet létesítésénél nemcsak a jó megközelíthetőséget tartották szem előtt, hanem azt a nagyfontosságú körülményt is, mely különösen balatoni hydrobiológiai szempontból nagy fontosságú, hogy a tihanyi félsziget a két nagy balatoni medence találkozásánál fekszik. E hely különösen alkalmas sekély és mély vizek összehasonlító tanulmányozására. Azonkívül a tihanyi félsziget a Balaton környékének legérintetlenebb területe, mely belső tavával, hegyeivel, vulkánikus képződményeivel egyébként is sok érdekességet nyújt. Tihany egyúttal a Balatonnak egyik legszebb helye is, ahol a munkához szükséges nyugalom is megtalálható." A tihanyi Limnológiai Intézet a hazai tudományos kutatás egyik alappillére és fontos centruma.

A kutatóintézet felállítása és a tudományos élet ösztönzése mellett a művészek és a Balaton viszonyát is előtérbe helyezte a hivatalos kultúrpolitika. 1932 májusában alakult meg az IGE, azaz az Írók Gazdasági Egyesülete, amelynek „első parlamentje", Pakots József országgyűlési képviselő elnöklésével Balatoni Íróhét formájában szervezett több tavi településen találkozót. Az 1932. szeptember 4. és 11. között zajló eseményt Karafiáth Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter köszöntette a *Balatoni Íróhét Ünneprendje* című kiadványban: „A Balatoni Íróhét. amelyet az Írók Gazdasági Egyesülete rendez, szerencsés találkozó helye lesz a magyar írói lelkek sok vágyának, sóhajának és panaszának. Magyar íróparlament a Balaton mellett. Tanúságtétel a magyar író rendíthetetlen élniakarásáról!" A Balatoni Íróhét fő témája az írók anyagi és szellemi érdekvédelme volt. A megnyitót – irodalmi bemutatót – szeptember 4-én Veszprémben tartották. Szabó Lőrinc Siófokon vezetett estet és vendégül látták a Felvidék és Délvidék magyar alkotóit is. A záróesemények Keszthelyen és Hévízen zajlottak, összekapcsolva a helikoni eredményhirdetéssel. A MÁV filléres, kedvezményes vonatokat indított az eseményre, de az érdeklődők ellátási kedvezményeket is kaptak. A keszthelyi záróestre Habsburg Albrecht főherceg is ellátogatott. A főhercegi látogatást Királyi herceg című no-

vellájában Tamási Áron is megörökítette. Az első íróhét után a következő három állomása: Lillafüred (1933), Margitsziget (1934), Miskolc (1936) lett.

A fentebbiek mellett a Balaton ihlette művészeti alkotások készítését is felkarolta és támogatta a hivatalos kultúrpolitika. 1938-tól a Balatoni Intéző Bizottság és a Kultuszminisztérium ún. balatoni ösztöndíjat hirdetett meg, elsősorban a festők számára. Lényege abban állt: „hogy nyaranta 12–1 5 festőművész részben pénzbeli, részben természetbeni támogatást élvez, amivel művésztelephez s műteremhez nem kötve, szabadon járhatja a Balaton egész vidékét, a Bakonyt, s Göcsej népi szokásokban és hagyományokban gazdag tájait. A művészek ott telepedhetnek meg két-három hónapra, „ahol éppen lelkükhöz szól a táj szava”. A művészek kiválasztására az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács tett javaslatot. Az adott év nyarán születő alkotásokat a következő év tavaszán a Nemzeti Szalonban mutatták be. Az ösztöndíj lehetőségével a későbbiekben – a szolnoki, a nagybányai mintájára – egy balatoni művésztelepet szerettek volna életre hívni, de sajnos ez végül nem valósult meg.

A két háború közti időszakban a Balaton tudományos népszerűsítését, vizsgálatát szolgálva új folyóiratok is születtek. A már működő *Balaton* című lap mellett 1933-tól elindult a *Balatoni Kurír* és 1942-ben elindult a *Balatoni Szemle* is. Az első két lap napi hírekkel, a Balatont érintő érdekességekkel, írásokkal foglalkozott, a *Balatoni Szemle* tudományos szaklap besorolást kapott. Ez utóbbi Cholnoky Jenő világhírű földrajztudós főszerkesztésében látott napvilágot, mint a Balatoni Tudományos Bizottság hivatalos folyóirata. A szerkesztőbizottság elnöki pozícióját a BIB elnöke, Pöltzel Jenő miniszteri tanácsos töltötte be, akinek köszöntőjéből idézünk: „Nem a napi események krónikása lesz, hanem a tudósokat, kutatókat és szakértőket akarja hasábjain megszólaltatni. A természet és szellemi tudományok legkülönfélébb ágainak művelőit közös munkára hívja: a Balatonkörnyék és ezzel a honismeret terjesztésének magasztos szolgálatára.”

A balatoni tudományos, kulturális élet egyik fontos helyszíne lett a két háború közti időszakban az 1930-as években megnyíló keszthelyi Balatoni Múzeum is. A múzeum terve már a millennium évében megszületett, amikor létrejött a Balatoni Múzeum-Egyesület (1898-ban), de az épület csak 1928-ra készülhetett el, Györgyi Dénes tervei alapján. A belső terek kialakítása még az 1930-as években is zajlott, a gyűjtemények 1935-re

kerültek helyükre. 1935. augusztus 25-én nyitotta meg kapuit. Ekkorra értékes gyűjteményanyag gyűlt össze a múzeumban, legfőképpen természettudományi és régészeti leletekből, Darnay Kálmán sümegi muzeológus gyűjteménye alapján. A megnyíló tárlat meglehetősen sokrétűnek bizonyult, egy 1935. októberi laphír már a kiállítótermek látnivalóiról számolt be: „Nem kevésbé érdekes a halászati terem, ahol régi halászok által használt, már csak múzeumban található eszközöket látunk. Érdekes egy körülbelül másfélméter hosszú, korhadt, csónakformájú faalkotmány, a mintegy 100 év előtti »halászbödöny«. Itt látjuk preparálva a különféle balatoni halfajtákat, kezdve a 2-3 cm-es apró halaktól, kígyókon (nem mérgesek), békákon át az 55 kg-os harcsáig, mely utóbbinak azonban csak a papírmaséba öntött mását szemlélhetjük itt. Az eredetijét, amelyet 1897. március 25-én fogtak ki a Balatonból, bizonyára jóízűen elfogyasztották. Vannak aztán még Keszthelyen és környékén talált őskori kőleletek; római korbeli Krisztus-monogram, (égetett tégla), római edények, római falfestménytöredékek, amelyek a Keszthely közelében lévő Fenék-pusztán kerültek felszínre, az 1898-99-ben megejtett ásatások során. Külön Festetics-teremben vannak a Festetics-relikviák s itt vannak összegyűjtve egykori diákládájában Keszthely nagy szülöttének, Vaszary Kolosnak a ruhái. Vaszary Kolosnak a ruhái. A keszthelyi múzeum amúgy is gazdag anyagán kívül rövidesen itt helyezik el a sümegi Darnai-múzeum gyűjteményét is, amely csak növelni fogja ennek a múzeumnak páratlan értékét és érdekességét."

A Balatoni Múzeum mellett kisebb, muzeális jellegű emlékhelyeket is nyitottak a korszakban. Szintén 1935-től várta az érdeklődőket a badacsonyi Kisfaludy Sándor-házban egy, a költő életművét bemutató emlékszoba. A vidék népművészetének propagálására 1936. szeptemberében tették le Tihanyban a népművészeti ház alapkövét, amely 1937-től már megnyithatott és kiemelt turistalátványossággá vált, bemutatva a régió népi hagyományait, kulturális tájértékeit.

Filmek a Balatonról

„Ami a legszebb a filmben: a Balaton. A csendes, szelíd, majd háborgó, haragvó, tajtékzó Balaton... A magyar tengert ilyen technikával még nem vették fel, mint ebben a filmben. Ha tetszettek is a szereplők, a táj-

képek, a szüret, a halászat, a kísérő zene, a kísérő karének – a legnagyobb sikert azonban a Balaton aratta. Megérdemelten." – ez az idézet 1933-ból származik és az *Ítél a Balaton* című korabeli filmről tudósít. Ugyanis a két háború időszak Balaton-népszerűsítő propagandájának fontos részét képezték a Balatonnál játszódó filmek. Bár némafilmek is szóltak a Pannon tengerről – *A Balaton* (1909), *A Balaton leánya* (1921) –, de az igazi sikereket a *Meseautó* mintájára elkészített filmalkotások hozták meg. Ezeket előzte meg az *Ítél a Balaton* című mű, amelyet 1933-ban mutattak be. Fejős Pál neves rendező fekete-fehér „beszélőfilmje" több nyelven is (különféle cselekménymódosításokkal) elkészült. A Balaton melletti halászfaluban játszódó szomorú, szerelmi történetben neves szereplők játszottak: Páger Antal, Csortos Gyula, Palotai Erzsi formálta a szerepeket.

S hogy a milyen fontos eszköznek bizonyult a film, a Balaton népszerűsítésénél, mi sem mutatja jobban, mint az *Újság* című lap országos balatoni telekpályázata. A pályázaton az alábbi kérdésekre keresték a választ: Milyen balatoni tájakat ismernek fel az ítél a Balaton című filmben?, Csortos Gyula melyik jelenetben tetszett a legjobban? és A film meséjével vagy a Balatonnal kapcsolatban milyen történetet tud vagy milyen saját élménye volt, amely alkalmas volna filmre? A nyeremény – neves zsűri (Márai Sándor, Náray-Szabó Gyula) döntése alapján – pedig nem más volt, mint egy 150 és 100 négyszögöles telek a Balaton Lidón. Érdekes összekapcsolása volt ez a filmnek, a telekparcellázásnak és kevésbé ismert tavi üdülőterületek reklámozásának.

A balatoni filmek sora tovább folytatódott. 1935-ben már az alábbiakról tudósított az *Esti Kurír*: „Siófokon táblás ház van, megtelt minden, a strandon, a bárban, a kaszinóban. Természetesen lehetőleg mindenki egész napját a vízben tölti – hárman vannak csak talán egész Siófokon a fürdővendégek közül, akik egész nap dolgoznak, és a Sió-szálló egyik Balatonra néző hatalmas erkélyén pusztítják a kéziratpapiros tömegét. Két író és egy rendező: Vitéz Miklós, Békeffi István és Marton Endre." Ebből a közös erőfeszítésből született meg az *Elnökkisasszony* (1935) című alkotás, amely valóban Siófokon játszódik, ahol a filmkockákon többször feltűnik a siófoki kaszinó és maga a tó. A filmben a sok bonyodalom után, a főszereplőnő, Muráti Lili a Balaton habjaiban vallja be Jávor Pálnak, hogy szereti őt. A másik Balaton mellett is játszódó film, a Gaál Béla rendezte *Címzett ismeretlen* (1935) már Balatonföldvárra kalauzol bennünket. A fekete-fehér, romantikus magyar filmvígjáték Ágay

Irén, Ráday Imre és Kabos Gyula főszereplésével a szegénysorsú balatonföldvári postáskisasszony és egy gazdag fiú fordulatokkal tarkított kedves szerelmi története.

Nagy valószínűséggel a korszakban több filmet készíthettek a Balatonnál és a Balatonról. Az egyik ilyen érdekesség lehetett az *Weekend* című – egy siófoki kirándulás komikus viszontagságait bemutató – alkotás, melyet maga Karinthy Frigyes jegyzett és a főszerepben is őt, valamint Kosztolányi Dezsőt és Simon Böske szépségkirálynőt láthatták volna a nézők. S hogy miképpen is zajlott egy filmforgatás a Balatonnál, arról a *Magyar Hírlap* közölt részletes leírást 1929-ben: „A legérdekesebb jelenetet kezdik forgatni Karinthy, mint matróz! Egy vitorlást vezet, amelyet a hullámzó Balaton táncoltat a hátán és bár a hullámzó Balaton egyelőre nem akar hullámzani, a vitorlást kötelekkel rángatják a környező csónakokból. Hiába, az illúzió fontos a közönségnek! A jelenettel sok baj van. A víz rosszul hullámzik, a segédszemélyzet rosszul rángatja a vitorlást, amely mindig kiszalad a lencse fotografáló távlatából. Egy fiatalember, akiről senki sem hitte volna, hogy ő a rendező, erélyesen vezényel: – Újra az egészet!... Vigyázz! Felvételhez készen, rajta. A felvétel most sem sikerül. Karinthy a vitorlásról kétségbeesetten könyörög Tamás István rendező felé: – Tamáskám, az Istenért, csináljátok már, tengeri betegséget kapok, ha ez sokáig így megy! A parton békésen horgászó nyaralók dühösen rázzák öklüket a csetlő-botló vitorlás felé, amely az összes halakat elijesztgeti a környékről. Karinthy ugyanis a szcenárium szerint most a békebeli halászlegény felkutatására indul a tavon, aki a hullámzó Balaton tetején csónakázik és »hálóját a szerencse, őt magát a kedvese elhagyta«. A halászlegény a filmen, sajnos, nem szerepel, legenda az egész és a szcenárium szerint az igazság csupán annyi, hogy egy fürdővendég ezelőtt negyven évvel elindult csónakázni és azóta bolyong a tavon, nem mer kikötni, mert nincs pénze kifizetni a csónakbért. Így keletkezett a híres legenda a szerelmes halászlegényről. Sok finom, kedves jelenet van a filmben, amely egészen újszerű ötletekkel dolgozik. A Balaton mellett nyaraló közönségnek most ez a szenzációja. Budapesten bizonyára sokezer ember fogja megnézni ezt a filmet, ha másért nem, hát azért, mert láthatja saját magát mint film-sztárt szerepelni a vásznon." Érdekes adalék lehetne e korszakhoz, ha ezek a kópiák valaha előkerülnének.

Sportélet – „Balatoni kisolimpiász”

A két háború közti Balaton-politika lényeges elemét képezte a tavi sportélet felvirágoztatása. Nemcsak a lehetőségek tárháza nőtt a tónál – sporthorgászat, autómobilversenyek, számos vitorlásverseny –, hanem megszületett, a BIB jóvoltából a Balatoni Nemzetközi Sporthét terve is, amelyet először 1935-ben rendeztek meg. A fő cél a sportos életvitel népszerűsítése mellett a szezon hosszabbításának lehetősége is volt, hiszen a sporthetet általában szeptember első hetében tartották, éves rendszerességgel. Prominens védnöke lett a neves eseménynek: Habsburg Albrecht királyi herceg töltötte be e posztot, a rendezőbizottság elnökévé Tormay Géza kereskedelmi és közlekedésügyi államtitkár nevezték ki. A rendezvénnyel egyidőben általában borhetet tartottak.

A sporthetet szeptember első felében rendezték, 1935-ben szeptember 6-án kezdődött és szeptember 15-ig tartott. A siófoki megnyitón a korszak neves politikusai és sportegyletei mind képviseltették magukat és a sportesemények a nemzetköziség jegyében zajlottak: „A tábori mise után a MAC vitorlás- és motoros sporttelepén tizenkét ágyúlövés dördült el és tizenkét 16 méter magas árbocra felhúzták a balatoni sporthét különféle versenyein résztvevő 12 nemzetnek lobogóját. A Magyar Himnusz hangjai mellett egyszerre szállt a magasba az angol, belga, cseh, francia, holland, jugoszláv, lengyel, német, olasz, osztrák, svájci és a magyar lobogó. Ezután 200 postagalambot bocsátottak fel.” – jegyezte fel a tudósító. Sok versenyszámban mérethették meg magukat a versenyzők, szerveztek vitorlás Európa-bajnokságot, nemzetközi motorcsónakversenyt, autócsillagtúrát, repülő csillagtúrát, galamblövő versenyt, teniszmérkőzéseket, lóversenyeket, Balaton-átúszást, vízipóló versenyt, pentatlont. Különösen érdekesnek bizonyult a mintegy 1500 km-es repülőcsillagtúra, amelyet a Budapest-Bécs-Graz-Budapest-Nyíregyháza-Szeged-Kaposvár-Szombathely-Siófok útvonalon tettek meg. A motorcsónakverseny pedig a Budapest-Baja-Sió-csatorna-Siófok közti vízi távon zajlott. A főversenyeken kívül volt automobilszépségverseny, ügyességi vetélkedő és vitorlásverseny egyaránt. Az események fontosságáról tanúskodik az alábbi újsághír is: „A kormányzó meglátogatta Siófokot a Nemzetközi Sporthéten. Vásárnap délelőtt tíz órakor Horthy Miklós kormányzó és felesége autón Siófokra érkezett. A kormányzó megtekintette a lovas-sportpályákat és a kikötőt.”

Ezek a napok nem csupán a sportról, hanem a szórakozásról is szóltak: estélyeket, pikniket, bálokat, kirándulásokat szerveztek. A versenyiroda Budapesten, a Gerbaud palotában volt, a MÁV 50 %-os kedvezményt biztosított a rendezvényre látogatóknak, de indítottak külön sportvonatot, a szállásokat pedig az utóidény árszabásában vehették igénybe a látogatók.

Az 1935-ös első sporthét javarészt Siófokon zajlott, kiegészítő programként Füreden és Badacsonyban borheteket rendeztek. A sporthét keretében nyitották meg a siófoki Kaszinóban a nemzetközi sportbált is. A sporthét záróünnepsége Balatonfüreden, szintén ünnepélyes keretek közt zajlott. Az első, 1935-ös sporthetet követően a szervezést a Balatoni Intéző Bizottság mellett a Balatoni Sport Intéző Bizottság folytatta, együttműködve az Országos Testnevelési Tanáccsal és az Idegenforgalmi Hivatallal. Siófokon és Füreden kívül bekapcsolták a sporthelyszínekbe Balatonföldvárt, Almádit, Kenesét és Tihanyt. Siófokon a nemzetközi lovasmérkőzéseket, galamblövő versenyeket, repülő csillagtúrát, vitorlázó- és műrepülés bemutatót és az úszó-, valamint a vízipóló versenyeket rendezték meg, Almádiban a tenisz, asztali-tenisz, a vívóversenyeket és az evezősversenyeket vezették le. Füred adott otthont a vitorlásversenyeknek és a dunántúli teniszversenyeknek, valamint a motorcsónakfutamnak. Földváron pedig az automobilok versengtek. 1937-ben már a Sporthét cigarettát is piacra dobták, de megjelent a sportheti postabélyeg és a külön útlevél, valamint a Balaton sporttündérét is megválasztották. A Sporttündér választás igen érdekesnek bizonyult és a következőket lehetett tudni róla: „Nagy izgalommal folyt le az első »Balaton Sporttündérének« megválasztása, végül is a zsűri Iklódy Szabó Évát találta a legszebbnek. Udvarhölgyei: Brunschweilerné báró Harkányi Éva és Popp Márta. A győztes Iklódy Szabó Éva a »Balaton Sporttündére«, nemcsak kitűnően teniszezik, hanem úszik és sízik is. Egyébként: 158 cm magas, 59 kg, 22 éves és titkárnő." – írta a Képes Sport 1941 szeptemberében. Folytatódtak az estélyek, bálok, garden-partyk. Egy 1938-as újsághír szerint rendkívül sok kiegészítő rendezvényt tartottak a Sporthéttel egyidejűleg: „A Sporthét eseményeit bálok, díjkiosztó vacsorák, estélyek, garden partyk és nívós művészi előadások egészítik ki. Lesz még Siófokon nemzetközi bélyegkiállítás, Balatonföldváron kutyakiállítás, Balatonfüreden pedig megrendezik a már hagyományos Balatoni Borhetet."

A Sporthéthez a későbbiek során további neves eseményeket csatoltak. Ezek egyike egy szomorú apropóból fakadó szoborállítás volt. Amikor

Horthy Miklós fia a keleti fronton 1942. augusztus 20-án repülőbalesetet szenvedett, a kormányzó Kisfaludi Stróbl Zsigmondot kérte fel, hogy készítsen méltó emlékművet gyermeke emlékére. A szobor 1943 őszére már készen állt, ahogy azt az egyik korabeli filmhíradó felvétele alátámasztja. Az Ad astra, azaz Csillagok felé című munkát a siófoki jachtklub parkjában állították fel: egy földgömbön álló, szívére szorított kézzel az ég felé forduló, atletikus ifjú alakját ábrázolta. 1943-ban, a kilencedik nemzetközi balatoni sporthét utolsó napján, délben leplezték le a MAC balatonújhelyi klubháza kertjében. Horthy István ugyanis számtalanszor vendége volt siófoki sport- és közéleti eseményeknek, A korabeli Film, Színház, Irodalom 1943. szeptember 10-én számolt be képes és írásos tudósításában az – egy nappal korábbi – avatásról: „Az áttetsző fátyolhoz hat ágaskodó, fehér léggömböt erősítenek. Felrian a harsona, s adott jelre pillanatok alatt elszabadul a hat léggömb, magával viszi a fátyolt, s ott áll előttünk az emlékmű. A lepel nem hullott le, a felhők közé repült. Ágyú dörren, a vitorlások árbocaira felszalad a trikolor.” A bombázások hatására egy 1945-ös kép tanúsága szerint a Horthy-szobor torzóvá vált, csak a test maradt meg, majd a legenda arról szól: a szovjet hadsereg a művet ledöntötte és helyben elásta. A szobor nem került elő, de 2013-ban a siófoki önkormányzat rekonstruáltatta és felavatta az emblematikus alkotást.

A Balatoni Sportheteket, melyet gyakran neveztek a korszakban „kis balatoni olimpiásznak”, 1943-ig minden évben megrendezték. 1939-től a rendezvény kiegészült – a háborús helyzetre tekintettel – a leventeversenyekkel. 1944-ben már nem indult el a rendezvénysorozat. A Balatoni Nemzetközi Sporthét igen értékes kezdeményezésnek számított a tó partján: több ezres látogatottsága mellett nemcsak a tavat, hanem a sportos életvitelt is népszerűsítette.

Kevésbé ismert tény, hogy 1937-ben a sporthéttel egyidőben, nemzetközi horgásztanyát is avattak Tihanyban. Az 1937 nyarán, a BIB kezelésében működő horgászcentrumot a félsziget délnyugati oldalán alakították ki, az előtte elterülő területet horgászvízzé minősítve. „A tanyán móló-épületet és kikötőt is létesítettek: A horgásztanya kőépítményű magyaros stylusu, náddal fedett kunyhóból, csónakkikötőből és hét horgászállásból áll. 8 fekvőhellyel van felszerelve, melyek éjjelenként és személyenként 1.50 P -ért igénybe vehetők. A tanya körüli tisztáson ezenkívül a sporthorgászok sátrat is verhetnek. A csónakkikötő mintegy 100 méternyire nyúlik be a Balatonba és rendes vízállás idején 1.30 m merülésű mo-

torcsónakok kikötésére alkalmas. A csónakkikötőn és a 7 horgászálláson mintegy 14 sporthorgász horgászhat." – adta hírül a *Vadászat-Halászat-Weekend-Turisztika* nevű lap 1939-ben.

Trianon után a kulturális élet mellett a sportélet is fellendült, valóban eredményes kezdeményezésnek számított a nemzetközi hírű Balatoni Sporthét, amely szintén a Balaton szépségét, turisztikai értékeit hirdette.

Gyermek- és munkásüdültetés, üdülőtelepek a Balatonnál

Már a háború előtti időszakban megkezdődött a gyermekek szociális alapon történő üdültetése, gyógyítása a tónál: 1912 óta működött Almádiban a Zsófia gyermekszanatórium, 1917-től pedig Balatonszabadiban nyílt meg gyermeknyaraló. Létezett még Lellén a Gyermekvédő Liga telepe is. Az 1920-as évek kiadványai, hirdetései mind-mind kitértek a Balaton egészségre gyakorolt nagy hatására, melyet a gyermekek esetében különösen fontosnak tartottak: „A nyaraló gyermekeket a falusi gyermek minden jogával, sok, korlátlan szabadsággal kell felruházni. Legyen övék a nekik juttatott kis világ. Hangos, vidám játszadozással verjék fel a vidék csendjét. Sokat tanyázzanak a Balaton partján. Játsszanak a part fövenyében. Építsenek homokvárakat. Ássanak árkokat, gödröket és kutakat. Csináljanak kerteket, azokba babáiknak csodás otthonokat. A sekély vízben parti vízműveket, kikötőket, melyekben ki-, befussanak kis hajóik; szép kis vitorlásaikat parányi motoros hajók kísérjék, meg játékállatkák és vízi szörnyek csapata." – olvasható a korabeli, BIB által kiadott, *A Balaton melletti gyermeknyaralás* című füzetben.

Nemcsak magánházakhoz utazhattak gyermekek – fizetség fejében – ellátást, oktatást is kapva, hanem állami vagy megyei támogatással is létesültek újabb és újabb gyermeküdülőhelyek. Így jött létre 1925-ben a szántódi gyermeküdülő (200 férőhellyel), majd Fonyódon a Horthy Miklós Gyermek Üdülőtelep, elsősorban fővárosi árvák számára. A sorhoz csatlakozott Szárszó (Protestáns Árvaházak Üdülőtelepe), majd Zamárdi (Budapesti Római Katolikus egyházközségek gyermeküdülője, későbbi nevei: Horthy Miklós gyermeküdülő, Horthy Miklósné Állami gyermeküdülő) is. További üdülők működtek még Kenesén, Lellén és Balatonberényben. A gyerekek ezeken a kikapcsolódást nyújtó helyeken megfelelő ellátást kaptak, szakképzett gondozók felügyeltek rájuk és ter-

mészetesen első helyen szerepelt a balatoni fürdőzés, mint fő elfoglaltság. A tudósítások nagy része megörökítette napirendjüket, nyilatkozataikat, de talán az egyik legszórakoztatóbb hír az alábbi volt 1938-ból: „Homokvárversenyt rendeztek a Balatonszabadiban nyaraló pesti és az ország különböző részeiből, sőt még a külföldről is idekerült sápadt, ványadt városi magyar gyerekek. A fővárosból egyenesen az ő tiszteletükre leutazott bizottságot várják. Most dől el, kétnapos szurkolás után: melyik csoportnak sikerült a legszebb várat építeni, kié a győzelem! A zsűri komoly arccal, gondosan elrejtett mosollyal járja körül a dús gyermekfantáziával és sokszor meglepő tervezőkészséggel épült templomokat, bástyákat és lovagvárakat. Dél felé végre megtörtént a döntés. Két csoportra osztották a versenyzőket. Az első csoport első díját a diósgyőri vasgyár munkásainak fiai nyerték a lillafüredi Palota-szálló remekbe készült homokmásával. A második helyet a modern építészei elvek szerint épített dóm kapta. A másik csoport elsőségét a közvetlenül a Balaton partján épült soktornyos lovagvár szerezte meg, mely mellé a történelmet áthidaló gyermekfantázia modern, hangáros repülőteret épített, de azért nem feledkezett meg a hullámokba nyúló földnyelv végén a középkori őrtoronyról sem. A második díjat a Szabadiban nyaraló franciaországi magyar gyerekek Bastille-je nyerte.”

A szociális alapon történő gyermeküdültetés mellett a korszakban a munkásüdültetés szintén megkezdődött. 1928-tól Kenesén – országos mintára, az OTI kezelésében – nyílt meg a dr. Dréhr Imre munkásszanatórium. Emellett több munkás üdülőház működött: Balatonlellén, Balatonvilágoson, Máriafürdőn, Fonyódon. S hogy milyen volt a korszakban egy munkásüdülő, arról a Munkáslányok és tanoncok kétheti boldog élete című 1939-es cikkrészlet tudósít: „Utunk második stációjára, Balatonlellére, a fenyves parkban emelkedő »Horthy Miklós« üdülőházban éppen az első nyaraltatott turnus távozása és az új csoport bevonulása előtt érkeztünk. Százötven ágyas, teljes komforttal és a higiénia minden követelményének szemmel tartásával épült modern, háromemeletes szálloda ez. A napsugár széles, szabad utat talál itt minden helyiségben. Társalgók, olvasó- és éttermek, az orvosi rendelő, a növényekkel díszített hall mind mintaszerűek. Az egészségügyi felügyelet sokrétű munkáját dr. Ruda István végzi a legteljesebb odaadással és hivatástudattal. Kisebb sérülések elsősegélynyújtására a vezető tisztviselőket oktatják ki és ezek szintén példaadóan végzik feladatukat. Balatoni kőrútunk legemlékezetesebb

élménye Balatonmáriafürdőn várt bennünket. Száznégy nyaraló tanonc készült fel a számukra ünnepi alkalomra. A feldíszített táborkapunál, amely a gyerekek megkapó kézügyességét dicséri, sorakoztak fel a fiúk, élükön a táborparancsnokkal. [...] Kettős sorokban, döngő, keményen kivágott lépésekkel vonultak el ezután előttünk a gyerekek, majd futballmeccset rögtönöztek, melyen a sajtó fiatalabb tagjai voltak az ellenfeleik. Keményen küzdöttek a fiúk, de ezúttal a fránya hírlapírók szereztek góltöbbséget. [...] Vacsora előtt megtekintettük a tanonctábor falra függesztett tábori újságját, amelyet azok a legénykék szerkesztettek, akikben hírlapíró készség nyugtalankodik. Tréfás tábori tudósításaik, torzképekkel illusztrált verseik sok friss csipkelődő ötletről tanúskodnak."

Ugyancsak ebben az időszakban vált gyakorlattá, hogy intézmények üdülőket létesítettek, amelyekben csak a költségek egy részét kellett a nyaralóknak megtéríteniük. Így működött, többek között a székesfőváros kenesei telepe, a balatonfüredi honvédtiszti üdülő, de ugyanitt épült szálló az izraelita tanítók számára is. Nagy számban jelentek meg a diákszállók és ifjúsági táborhelyek. Közülük a legnevezetesebb a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségének szárszói telepe volt, ahol évente országos jelentőségű társadalmi kérdésekről rendeztek konferenciákat.

A tihanyi levendula – sikertörténet Trianon után

Ugyan nem a hivatalos Balaton-politikának köszönhető, de nem hagyható ki a korszak bemutatásából egy nagyon lényeges fejezet, a tihanyi levendula sikertörténete. Az egyedülálló vállalkozás atyja Bittera Gyula illóolajszakértő és vegyészmérnök volt. Bittera nagy tudással és külföldi tapasztalatokkal, ismeretekkel rendelkezett, s így esett – tudatosan – a választása a tihanyi területre. Korábban Kaposváron működtetett, felvásárolt alapanyagokat feldolgozva illóolajgyárat, de a gyógynövények közül leginkább a levendula és annak termesztése felé fordult. 1926-ban vette bérbe azt a tihanyi legelőt, amely akkortájt egy kövekkel borított, bozótos, elvadult résznek számított. Tudatosan alakíttatta ki a területet: lépcsős teraszokat hozott létre és megkezdte Franciaországból származó orvosi levendulatövek telepítését a tihanyi Belső-tó partján, valamint a Csúcs- és Nyereg-hegyen. Néhány év alatt már beérett a nehéz fizikai

munka gyümölcse, a helyiek – a kezdeti hitetlenség ellenére – szívesen dolgoztak a levendulásban. 1931-ben, az első aratást követően megkezdődött a lepárlás a szintén egyedinek számító három réz lepárlóban. Bittera idővel az ország több pontján is illóolaj (borsmenta, kapor, lestyán, zsálya, kamilla, angelika, édeskömény) termőterületeket tartott fenn. Az 1930-es évek végére 100.000 dollár értékű kivitele volt az USA-ba és ekkortájt már 1800 kataszteri hold földterületen gazdálkodott. Az egyik amerikai szaklap (*The American Perfumer*) pedig egy tíz részes sorozatot készített a magyar illóolajnövény termesztésről és Bittera módszeréről. Egy 1938-as cikkrészlet bemutatta a helyszínt is: „Végül a balatoni régió Tihanyi-félszigetére esett a választás, többek között azért, mert a félsziget északi oldala védett a Bakony hegységtől, a Balaton nagy kiterjedése biztosítja a megfelelő hőmérsékletet és páratartalmat, ugyanakkor a választott terület dél felől nyitott. A talaj megfelelő a levendulatermesztésnek. A felső rétegek agyagot és homokot tartalmaznak, és jelen van a mállást elősegítő tufa tartalmú bazalt és a folyami mészkő.”

Akadt olyan időszak, amikor a tihanyi levendulaolaj jobb minősítést kapott, mint a provence-i. Ekkoriban az egyik legnagyobb kozmetikumcég, a Coty szintén vásárolt belőle, valamint a tőzsdén is jegyezték. Bittera és munkatársai hatalmas munkát végeztek, melyet a nemrégiben Tihanyban megnyílt Illatok házában, Bittera Gyula életművét bemutató állandó kiállítás részletesen elénk tár. A levendulatermesztés nehézségeiről, a betakarításról az alábbiakat olvashatjuk az alapos részletességgel összeállított tablókon: „A talaj előkészítéséhez, a telepítéshez elsőként a hatalmas köveket kellett a földből kiemelni, kifejteni, majd pedig tróggal (hordágyszerű munkaeszköz) cipelték és rakták a sáncokhoz. A területen lévő bozótost is ki kellett vágni, amit szintén kézi erővel távolítottak el. Ez a hosszadalmas munkafolyamat mára már szinte elképzelhetetlennek tűnik! A kövekből kb. egy méter magas falszerű bástyákat hoztak létre, néhol pedig lépcsős teraszokká képezték ki a területet. Rengeteg tihanyi lakos és fiatal volt segítségére Bitterának, akik napszámosként dolgoztak a levendulásban. Az ültetvény szélét feketeribiszkével vették körül, és mivel az Apátság nem fűzött reményt ahhoz, hogy a levendula termővé válik, kötelezték, hogy a tövek közé mandulacsemetéket ültessen. Így ha a levendula nem termett volna, akkor legalább mandulát tudott volna beszolgáltatni az Apátság részére… [...] A szaporítóanyagokat Bittera Franciaországból hozatta egy párizsi magkereskedőtől, Vilmorin-től. A

palánták előnevelése Budakalászon történt a Gyógynövénykutató Intézetben. A levendulatelepítés kiválóan sikerült, a növények bokrosodtak, és erősödtek. A kopár, köves terület pár év alatt virágzó, jövedelmező gazdasággá vált... A bokrok folyamatos törődést igényeltek és az egész területet kézi erővel művelték, kapálták. A kezdeti időben maga Bittera Gyula is ekézte a levendulást és gyakran végzett maga is fizikai munkát. A levendula-betakarítást közönséges sarlóval végezték, nagy zsákokba és füles vesszőkosárba gyűjtve a virágot. A gyakorlottabb szedők két-három metszéssel formálták a bokrot szép gömbölyűvé. A virágot át kellett fogni sarlóval, aztán kézzel átnyalábolni, majd vágni – ezért az aratók általában párban dolgoztak."

Bittera Gyula sikerre vitte tihanyi elképzelését, a balatoni levendula illóolaját a tengerentúlon is elismerték. Sajnos Bittera gyárát 1945 után elvették és a tihanyi levendulást is felszámolták, csak a huszadik század végétől éledt újra a finomillatú, testet–lelket nyugtató gyógynövény termesztése.

Összegzés

A fentebbi összeállításból is kitűnik, hogy az 1930-as évek közepére, az 1940-es évek elejére a Balaton valóban az egyik legkedveltebb hazai turisztikai célponttá vált. Ezáltal a Balaton, mint márkanév is több esetben megjelent. *Balatoni ünnep* címmel már 1929-ben tematikus műsort sugárzott a rádió, népszerűsítve a tóhoz kapcsolódó zenei, irodalmi és tudományos alkotásokat. 1938-tól lehetett kapni a Balaton cigarettát, 1941-ben pedig arról szóltak a divathírek, hogy egy neves magyar divattervező cég hölgyek számára balatoni egyenruhák tervezésébe kezd. A Balaton neve az élet minden színterén ismert hívószóvá vált, nemcsak igen modern, színes plakátok hirdették a táj szépségét és a programokat, hanem rendszeresen megrendezték az ún. Balatoni Bált is, amelynek Budapesten – Habsburg József főherceg és Anna főhercegnő védnökségével – a Hungária Szálló adott otthon. Színdarabok és dalok szóltak már ekkor a Balatonról és a hazai művészvilág, közéleti személyek java a tóhoz járt nyaralni vagy villát, nyaralót vásárolt partjánál.

A tavi idegenforgalom a fejlesztések hatására egyértelműen pozitív mérleget és folyamatosan emelkedő vendégszámot mutatott, amelynek csak a második világháború pusztítása vetett véget.

Zárásként álljon itt egy hangulatos helyzetkép 1942 júliusából, a *Film Színház Irodalom*ból. Ilyen volt egykoron az élet a magyar tengernél, egy meghatározó korszak utolsó éveiben: „Vágtató iramban végigrazziáztuk tündérszép tengerünknek, a Balatonnak napfényben fürdő déli partját. Jártunk Siófokon, Földváron, Lellén, Fonyódon, Aligán és Világoson. Siófokon egyetlen talpalatnyi hely sem volt ezen a hétvégen, minden szálló, minden penzió roskadásig megtelt. [...] Felvillant egy pillanatra a nagy tömegben Hainiss Elemérnek, a tudós orvosprofesszornak római arcéle és szembe találkoztunk a Royal Revüszínház különítményével, amely nagy dérrel-durral vonult be Siófokra, a Kaszinó-kertben való esti fellépés céljából. Beszéltünk a fürdőigazgatósággal, »minden rendben, a szezon szépen kibontakozott« – mondották, Földváron egy csomó filmesre bukkantunk. [...] A Holovits étteremben szombat este nem kevesebb, mint tizenkét pesti filmest számoltunk meg. Földvár nagy vendége egyébként Bajor Gizi, akinek villája külön látványosság. Nagy sikerrel rendezték még Földváron az idei lovasversenyeket, amelyet vitéz báró Kacskovics Zoltán nyert meg. Fulmináns sikere volt a versenyen kívül indult Keresztes Erzsébetnek. Földvár is teljesen zsúfolt, szobát aranyért se lehet kapni. A kisebb helyeken is viharzik az élet, mindenhol kielégítőnek tartják az ellátást, a penziókban augusztusig már minden szoba előjegyzésben van. A víkendezők sem maradnak el, legfeljebb nem autón, de vonaton, vagy biciklin sietnek a Balatonhoz.”

OLASZ LAJOS

CUM IRA ET STUDIO…

A „NAGY HÁBORÚ" ÉS A TRIANONI BÉKE AZ 1920 ÉS 1944 KÖZÖTTI TÖRTÉNELEMOKTATÁSBAN

A huszadik század első felében a történelemoktatás meghatározó szerepet játszott az ifjúság történelemszemléletének, identitástudatának alakulásában. Bár egyre szélesebb lehetőségek kínálkoztak a nemzeti múltról vagy a világ eseményeiről való tájékozódáshoz az iskolán kívül is, a tananyag volt a legfontosabb információ és élményforrás volt a felnövekvő generációk életében. A Horthy-korszakban az ideológiai nevelésének, szemléletformálásnak a korábbinál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. A kulturális kormányzat a közoktatás közvetlen feladatának tekintette a keresztény–nemzeti világnézet, a konzervatív értékrend átadását, hogy az ifjúságot távol tartsák a liberális és demokrata nézetektől, társadalmi törekvésektől. A tankönyv szemléletformáló szerepét érzékelve 1925-ben állami Tankönyvügyi Bizottságot állítottak fel, mely az oktatási anyagok engedélyezésekor nemcsak a pedagógiai szempontok, hanem a kormányzat által meghatározott állampolgári és vallás-erkölcsi nevelési célok érvényesülését is szigorúan ellenőrizte, Az egyházi iskolák oktatási anyagait a protestánsoknál kezdettől, a katolikusoknál 1936-tól saját egyházi főhatóságuk hagyta jóvá.[1]

A korszak közgondolkodására nagy hatást gyakorolt Szekfű Gyula munkássága, aki a történelem mozgatórugójaként nem elsősorban az anyagi, társadalmi, politikai törekvéseket, hanem az uralkodó eszmék, a gondolkodásmód és az erkölcsi értékrend alakulását határozta meg. Álláspontja szerint a tradíció és a fennálló intézményrendszer gyors és radikális megváltoztatásának szándéka, még ha jobbító törekvés áll is mögötte,

1 Szabolcs Ottó: A közgondolkodás alakítása az iskolai történelemtanításban. In: Vass Henrik (szerk.): Történelem és közgondolkodás. Budapest, 1982. (228–238.). 232–236.; Mészáros István: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Budapest, 1989. 118–119.; Szebenyi Péter: Fejezetek a tankönyvjóváhagyás történetéből. Educatio, 3. évf. (1994) 4. sz. (599–622.). 620–621.

alapvetően elhibázott, magatartás, mert csak a hagyományokra építő, rendszerazonos evolúciós folyamatnak lehet létjogosultsága. A népi értelmiség fellépése nyomán a korszak második felében nagyobb teret kapott a „kurucos történelemfelfogás", a szabadságharcos eszme is. A kormányzat ezt is felhasználta, részben a revízió (az elnyomott magyarok felszabadítása) támogatására, részben az ország függetlenségét és életformáját fenyegető szovjet veszély elleni mozgósításra.[2]

A háborút követő első évek tankönyvei még alig tértek ki a világégés átfogó bemutatására, a forradalmak és a trianoni béke ismertetésére. Mindössze néhány kiadvány (köztük Takáts György 1921-es munkája) tárgyalta röviden a történteket, de nem elsősorban az események szempontjából, hanem inkább a következményeket értékelve, és a békeszerződés kritikáját adva. Az 1924-ben kiadott új középiskolai tanterv már nagyobb hangsúlyt helyezett az 1914–1920-as időszak tárgyalására, a háború okainak, menetének és utóhatásának áttekintésére, a forradalmak értékelésére, a trianoni béke megszületésének és hatásának ismertetésére.[3]

Az 1927-ben megjelent általános tantervi utasítás kiemelte, hogy a történelem nem eszmék harca, hanem anyagi és társadalmi érdekek küzdelme. A történelemoktatás célja természetesen az erkölcsi eszmék közvetítése is, ezt azonban nemzetek és társadalmi csoportok konfrontatív viszonyrendszerének bemutatásával tervezték megvalósítani. A 3. osztályban a magyar történelem alapozó áttekintésére törekedtek, nem érvelő, fejtegető módszerrel, hanem főként az érzelmekre ható elbeszélő formában. A felsőbb osztályokban már nagyobb szerepet kapott a tudományos megalapozottság, és kitértek az állami élet, az intézményrendszer működésére, illetve a modern világ egyes gazdasági és szociális problémáira. A 4–7. osztályban döntően egyetemes történelmet oktattak, röviden ismertették azonban a párhuzamos magyar vonatkozású eseményeket is. A 8. évben a korábbi anyagra építő ténybeli és szemléletbeli szintézisre került sor az új- és jelenkori magyar történelem átfogó bemutatásával.[4]

2 Unger Mátyás (1979): A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben, a századfordulótól a felszabadulásig. Budapest, 1979. 168.; Albert B. Gábor: Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban. Pápa, 2006. 25.

3 Tanterv a középiskolák (gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák) számára. Budapest, 1924. 28.; Katona András: Szarajevótól Trianonig. Az első világháború és következményei a Horthy-korszak középiskolás történelemtankönyveiben. Könyv és Nevelés, 16. évf. (2014) 4. sz. (33–53.). 35.

4 Szabolcs: A közgondolkodás alakulása, 236.; Utasítások a középiskolák (gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák) tantervéhez. Budapest, 1927. 13., 176–179.

1934-ben új törvény jelent meg (1934:XI. tc.) a középfokú iskolarendszer és az ott folyó oktatómunka szabályozására. A korábbi differenciált szisztémát homogenizációs szándék váltotta fel. Hóman Bálint miniszter külön hangsúlyozta, hogy az egységes középiskolának egységes nemzeti világnézet kialakítására kell törekednie. A természettudományos és humán ismeretekkel szemben megnőtt az ún. nemzeti tárgyak (köztük a történelem) szerepe, melyek direktebb módon járultak hozzá, a hazafias, állampolgári és szociális neveléshez. A történelemoktatásban hangsúlyváltozásra került sor, az egyetemes helyett nagyobb teret kapott a magyar történelem, amely mellett világtörténelmi események felvázolása inkább csak a háttérösszefüggések, a nemzetközi kontextus bemutatását szolgálta.[5]

A történelemoktatás alapvető céljaként nem széleskörű szakismeretek nyújtását határozták meg, hanem a hungarocentrikus műveltség, a hazafias szemlélet, a fegyelmezett állampolgári mentalitás kialakítását. Az új tanterv leszögezte, hogy a gyermekek „nemzeti érzületre való hajlammal" születnek, amit az iskolának kell kibontakoztatnia. A közoktatással szembeni elsődleges elvárás, a kellő nemzeti öntudattal rendelkező, tekintélytisztelő és kötelességeit minden helyzetben teljesítő, engedelmes állampolgár nevelése volt.[6]

A közoktatás kiemelt figyelmet szentelt a revíziós gondolat továbbadására, részben a tananyagon keresztül, részben az iskolai élet egyéb területein. Az 1939-ben kiadott tantervi utasítás szintén hangsúlyozta a történelemoktatás számára a hazafias szemléletet erősítését. Ennek egyik eszközeként a nagy eszmék, a közös küzdelmek (a háború, az elcsatolt területek visszaszerzése) bemutatását határozta meg, melyek összekovácsolhatják a nemzetet, és erősítik az egyes társadalmi rétegek közötti kölcsönös megbecsülést, ami a belső osztálybéke alapjául szolgálhat. Az új világháború kirobbanásának árnyékában és az első revíziós sikerek nyomán a tanterv különösen fontosnak ítélte a magyar katonaerények hangsúlyozását, mellyel közvetve igyekeztek felkészíteni a fiatalokat egy esetleges újabb háborús részvételre.[7]

5 Általános utasítások a gimnáziumok és leánygimnáziumok tantervéhez. Budapest, 1939. 36.; Magyar Törvénytár. Az 1934. évi törvénycikkek. Budapest, 1935. 83–84.

6 Albert: Súlypontok, 46–51.; Katona: Szarajevótól Trianonig, 41.; Általános utasítások, 42.

7 Unger: A történelmi tudat, 95–97.; Albert: Súlypontok, 24–25.; Általános utasítások, 37., 42., 50., 73–74.

Egy csaknem megnyert világháború

A középiskolai történelem anyag Magyarország háborúba keveredésének alapvető okaként az etnikai problémák kiéleződését nevezte meg. A dualizmus oktatása során külön témakört képezett a nemzetiségi viszonyok bemutatása. Az 1868-as nemzetiségi törvény ellenére, amelyet a tankönyvek általában előzékenynek, nagyvonalúnak neveztek, a 20. század elejére megerősödtek a szeparatista törekvések. Mindezt nem elsősorban hazai, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia problémájaként írták le. Ennek kapcsán említették a nemzetiségi emigrációk és az őket felkaroló antant körök Monarchia-ellenes propagandakampányát.[8]

Felvetették azonban Bécs felelősségét is, mert támogatta a nemzetiségek megerősödését. A föderációs tervek lebegtetése ösztönözte a cseh nacionalizmust, Ferenc Ferdinánd trónörökös körének trialista elképzelései bíztatást jelentettek a horvát különállás hívei számára, az 1892-es erdélyi román memorandum ügyében tanúsított bécsi magatartás, illetve a trónörökös Erdély románoknak való átengedését fontolgató elképzelései pedig a magyarországi románság szeparatista törekvéseit ösztönözte. A tankönyvek többsége elhibázottnak nevezte Bosznia 1908-as annektálását is. A Monarchia ellenőrzése alatt álló terület hivatalos bekebelezése balkáni terjeszkedő szándékról tanúskodott, ami jelentősen rontotta a kapcsolatokat Oroszországgal és Nagy-Britanniával, és agresszív fellépést váltott ki a régióban komoly aspirációkkal rendelkező Szerbia részéről.[9]

A háború kirobbanásáért a magyar történelemoktatás egyoldalúan Szerbiára hárította a felelősséget. A tankönyvek tanúsága szerint Belgrád már 1908-ban háborút fontolgatott, ezt követően pedig tervszerű aknamunkát indított a szerbek lakta magyar területek elszakítása érdekében. A szerb kormány ügynökökkel árasztotta el Magyarország déli területeit, féktelen nemzetiségi izgatást és magyarellenes propagandát folytatott. A

8 Szabó Dezső: Magyarország története: a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola III. osztálya számára. Budapest, 1926. 135.; Domanovszky Sándor: Világtörténelem. A francia forradalom kitörésétől napjainkig, a középiskolák VII. osztálya számára. Budapest, 1930. 176.; Jászai Rezső – Balanyi György: Magyarország története: a fiúközépiskolák VIII. oszt. számára. Budapest, 1933. 197.

9 Rákosy Zoltán: A magyar nemzet története, világtörténeti fejezetekkel: a polgári fiúiskola IV. osztálya számára. Budapest, 1933. 162–163.; Marczinkó Ferenc: A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig – a gimnázium és leánygimnázium VI. osztálya számára. Budapest, 1940. 130.; Varga Zoltán: A magyar nemzet története, a szatmári békétől: gimnáziumok és leánygimnáziumok VIII. osztálya számára. Debrecen, 1942. 90.

háború közvetlen kiváltó okát, Ferenc Ferdinánd szarajevói meggyilkolását a tankönyvek szintén Belgrád felbujtó magatartásának tulajdonították. Néhány kiadvány óvatosabban fogalmazott, és csak annyit állított, hogy a szerb hatóságok elnézték a merénylők szervezkedését, a könyvek többsége azonban tényként kezelte, hogy a belgrádi kormány is érintett volt az összeesküvésben. Magyarázatként azzal érveltek, hogy a trónörökös a Monarchián belül akarta egyesíteni a balkáni délszláv népeket és ezzel szembekerült a nagyszerb nacionalizmus törekvéseivel.[10]

A merénylet után a Monarchia jogos követeléseit Belgrád elutasította, és mozgósította a haderejét. A tankönyvek kiemelték, hogy mindez orosz bíztatásra történt, mert a cári kormány számára kedvező alkalmat látott a konfliktusban, hogy egy kisnemzet védelmére hivatkozva lépjen fel kelet-európai befolyása kiterjesztése érdekében. Az elutasító szerb válasz után, a Monarchia katonai és diplomáciai vezető körei nem láttak más megoldást, minthogy fegyveres erővel fékezzék meg az agresszív szerb politikát. Az eseményeket meglehetősen egyoldalúan tárgyaló tananyag itt ismét célzott a Monarchia vezetésének felelősségére is, hogy Leopold von Berchtold külügyminiszter és Franz Conrad von Hötzendorf, a vezérkar főnöke nem számolt a helyi konfliktus világháborúvá szélesedésének lehetőségével.[11]

A magyar közoktatás nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a téves bécsi helyzetértékeléssel szemben Tisza István miniszterelnök volt az egyetlen, aki jól látta a következményeket, és ezért mindent elkövetett a fegyveres összecsapás megelőzésére. Amikor már látta, hogy a háború elkerülhetetlen, akkor maga is, összes energiáját a győzelem kivívására fordította. Ahhoz azonban ragaszkodott, hogy a katonai fellépés ne hódító szándékkal történjen, hanem csak a szerb fenyegetés elhárítását, a merénylőket támogató belgrádi kormány számonkérését célozza. Ez a kritikátlanul pozitív, heroikus Tisza-kép, melyet tudományos szinten főként Gratz Gusztáv történeti munkái alapoztak meg, egyrészt a világháború kirobbanásában való magyar felelősség elhárítását, másrészt, Tisza örökségének beállítva, a

10 Lóránd Lajos: A magyar nemzet története, a mohácsi vésztől napjainkig, világtörténeti kapcsolatokkal: a polgári fiúiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1922.142.; Balogh Albin: Magyarország történelme a gimnázium, reálgimnázium, reáliskola és a leány-középiskolák III. osztálya, a leánykollégiumok IV. osztálya számára. Budapest 1931. 135.; Mesterházy Jenő: A magyar nemzet története a XVIII. sz. végétől napjainkig, a mai állami szervezet ismertetésével. A líceumok és leánylíceumok IV. osztálya számára. Budapest,1941. 77.

11 Ujházy László: A magyar nemzet oknyomozó történelme: a középiskolák VIII. osztálya számára. Budapest, 1927. 299.; Koch István – Németh József: Világtörténet, IV. A legújabb kor története a középiskolák VII. osztálya számára. Budapest, 1931. 131.; Jánossy István – Varga Zoltán: A legújabb kor története: a középiskolák VI. osztálya számára. Debrecen, 1941. 150.

világháború után kiépülő korlátozott parlamentáris berendezkedés történelmi igazolását szolgálta.[12]

Az iskolai oktatás során azt a következtetést vonták le, hogy Magyarország csak, mint a Monarchia része, kényszerhelyzetben, területi épsége védelmében sodródott bele a háborúba, és területi épségének védelme érdekében, a dinasztikus hűség és a német fegyverbarátság jegyében folytatta a küzdelmet. A magyar magatartás helyességének alátámasztására azt is hangsúlyozták, hogy a hazai társadalom egységesen felsorakozott a kormány mögé, a szerbek kivételével, még a nemzeti lakosság is. Ez a kijelentés azonban nyilvánvaló ellentmondásban állt a tankönyvek horvát, román vagy szlovák szeparatizmust emlegető kitételeivel.[13]

A történelem órákon kiemelték, hogy az világháború kirobbanása elkerülhetetlen volt, mert a magyar–szerb konfliktustól függetlenül, a nagyhatalmak között kibékíthetetlen ellentétek feszültek. A nemzetközi helyzet kiéleződése mögött „imperialista célok", gazdasági és katonai érdekek álltak. Az egyetemes történeti témákat tárgyaló tananyag általában jól vázolta fel a nemzetközi viszonyok alakulását, a háború kirobbanásának felelősségét azonban egyoldalúan az antantra hárította. Ezt összekapcsolta azzal az ideológiai tétellel is, hogy az imperialista célok fegyveres érvényesítése a nyugati liberalizmus egyenes következménye.[14]

A tankönyvek hangsúlyozták, hogy a nyugati hatalmak már régóta készültek a háborúra, csak a megfelelő alkalomra vártak. Ennek egyik okaként a Németország, illetve Anglia és Franciaország közötti gyarmati vetélkedést nevezték meg. Nagy-Britanniát emellett a német flotta erősödése, a franciákat pedig Elzász-Lotaringia visszaszerzésének vágya hajtotta. A Monarchia elleni orosz fellépés magyarázataként pedig a pánszláv törekvéseket, a cár balkáni aspirációit, a tengerszorosok feletti ellenőrzés megszerzésének szándékát említették. Néhány kiadvány azt is kiemelte, hogy az antant, szövetségesi rendszere kiépítése során tudatosan törekedett Németország és a Monarchia „bekerítésére", igyekezett korlátozni

12 Katona: Szarajevótól Trianonig, 43.; Ember István: A magyar nemzet története: a gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák VIII. osztálya számára. Budapest, 1931. 166.; Barthos Kálmán – Koch István: Magyarország történelme: a középiskolák VIII. osztálya számára. Budapest, 1936. 188.

13 Unger: A történelmi tudat, 118–119.; Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet – Dékány István: Magyarország története a szatmári békétől napjainkig: a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára. Budapest, 1943. 76.

14 Unger: A történelmi tudat, 106–107., 118–119.; Lóránd Lajos – Deák Gyula: A magyar nemzet története, a mohácsi vésztől napjainkig, világtörténeti kapcsolatokkal: a polgári fiúiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1924. 143.

azok gazdasági és diplomáciai mozgásterét. A háború kirobbanásakor pedig a Nyugat mindent elkövetett, hogy a Központi Hatalmakat tüntethesse fel támadóként.[15]

A háborúban elszenvedett kudarcok az 1920-as évek tankönyveiben alig kerültek említésre. A korszak második felében azonban, ha csak néhány mondat erejéig, ez a kérdés is szóba került. Nehéz volt megkerülni, hogy a Szerbia elleni hadjárat két évig húzódott és súlyos veszteségekkel járt. A magyarázatok között elsősorban a kellő előkészítés és a szükséges utánpótlás hiánya szerepelt. Több kiadvány felvetette a Monarchia vezetésének felelősségét is, hogy a vezérkar komoly hibákat követett el, nem számolt a több frontos háborúval, ezért ide-oda vezényelte a csapatokat, hol Galíciát, hol Erdélyt hagyva védtelenül. Rosszul szervezték meg a háborús gazdálkodást is. Néhány tankönyv megemlítette, hogy a német szövetséges sem nyújtott kellő segítséget a Balkánon zajló harcok lezárásához. Mindez hozzájárult a kezdeti „gyászos kudarcokhoz".[16]

A néhány kritikus mondattal szemben, a tankönyvek gyakran több oldalon át tárgyalták a magyar katonák hősiességét, az oroszok galíciai betörésének, a Kárpátok át való támadási kísérletének elhárítását, amelyet a világtörténelem legnagyobb téli hadjárataként emlegettek, valamint a Przemysl, Limanova, Gorlice, illetve az Isonzó térségében zajló hadműveletek. Több kiadvány is megemlítette példaképként Szurmay Sándor és Tamássy Árpád tábornok, illetve Muhr Ottmár huszár ezredes nevét. A Monarchia hadiflottájának tevékenysége az 1920-as évek tankönyveiben csak elvétve szerepelt. Az 1930-as évektől kezdve azonban mind gyakoribbá vált Horthy Miklós háborús tevékenységének említése, és a II. világháború idején pedig terjedelmében is megnőtt az oktatási anyagokban a flotta méltatása. A tankönyvek szerint a csekély számú hajóhad Horthy közreműködésével, az albán partok lövésével, az antant szállítóhajók elsüllyesztésével, az Otrantói tengerzár áttörésével jelentős sikereket ért el, és dicsőséget szerzett a magyarságnak.[17]

15 Katona: Szarajevótól Trianonig, 36.; Avar Gyula – Gyulai István: Magyarország története. A mohácsi vésztől napjainkig: a polgári leányiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1924. 107.; Madai Pál: Magyarország történelme: gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára. Budapest, 1937. 145.

16 Csóka Lajos: Magyarország történelme, a mohácsi vésztől napjainkig, tekintettel a világtörténelmi kapcsolatokra: a katolikus polgári fiúiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1931. 145.; Marczell Ágoston – Szegedi Tasziló: Magyarország története. A szatmári békétől napjainkig: a gimnáziumok és leánygimnáziumok VIII. osztálya. számára. Budapest, 1940. 97.

17 Katona: Szarajevótól Trianonig, 36., 45–46.; Barthos – Koch: Magyarország történelme, 188–189.; Mesterházy: A magyar nemzet története, 80.

A tankönyvek hangsúlyozták, hogy a magyar csapatok mindenütt erejüket felülmúló „páratlan vitézséggel" harcoltak. Jelen voltak az európai háború összes frontján. Példásan küzdöttek Ausztriáért, de a németek is, ha szükségük volt a Monarchia katonai támogatására, magas harcértékük miatt magyar alakulatokat kértek. Bátorságuk és megbízhatóságuk miatt rendszerint a legveszélyesebb szakaszokon vetették be őket. A magyar katonák vitézségét még az antant hatalmak is elismerték. Ez a hőskultusz nemcsak a fájó világháborús veszteségek ellensúlyozását, illetve a nemzeti összetartás és önbizalom erősítését szolgálta, hanem egyben megnemesítette, romantikussá tette a diákok szemében a háború nyers valóságát, és ezzel elfogadhatóbbá tette a háborús részvételt. A túlerővel szembeni hősies küzdelem és a szövetségesi hűség hangsúlyozása az 1940-es években már az új konfliktusban való részvételre vonatkozó konkrét utalásokat hordozott.[18]

A háborús tehervállalás kapcsán, a fegyveres harc mellett az oktatás során felhívták a figyelmet a gazdasági áldozatokra, hogy gyakorlatilag Magyarország látta el mezőgazdasági nyersanyagokkal a Monarchia hadiiparát, élelmezte a közös haderőt és a térségben harcoló német csapatokat, illetve ellátást biztosított az oroszok elől menekülő galíciai és bukovinai lakosok tízezreinek. Mindez óriási erőfeszítést igényelt a magyar társadalomtól. Mivel a haderő a 18 éves fiataloktól az idős népfelkelőkig szinte a teljes férfilakosságra igényt tartott, a termelésben, a gyárakban nőknek kellett átvenniük a munkát. Ez a nemzeti összetartás tette lehetővé a jelentős sikereket és a több mint 4 éves küzdelem végigharcolását.[19]

A háború menetében jelentős változást hozott Olaszország 1915-ös hadba lépése, az antant oldalán. Az olasz magatartást, a semlegesség feladását az 1920-as évek tankönyveinek egy része mélyen elítélte. A későbbiekben azonban Róma fontos gazdasági partnerré és a magyar revíziós törekvések legfontosabb külső támogatójává vált, ezért a történelemoktatásban is kerülték az olasz politika éles kritizálását. Románia 1916-os hadba lépését és Erdélybe való betörését viszont kezdettől hitszegésnek, orvtámadásnak minősítették a tankönyvek. Számos kiadvány úgy fogalmazott, hogy a román csapatok „lényegében" hadüzenet nélkül törtek be Magyarországra, csak néhány munka pontosította az állítást, hogy a

18 Unger: A történelmi tudat, 118–119.; Katona: Szarajevótól Trianonig, 36., 53.; Ember – Dékány: A magyar nemzet története, 140.; Marczinkó: A legújabb kor története, 131.

19 Avar – Gyulai: Magyarország történelme, 108.; Marczinkó Ferenc – Pálfi János: Magyarország története: különös tekintettel a társadalmi életre és intézményekre: a fiúközépiskolák VIII. és a leányközépiskolák VII–VIII. osztálya számára. Budapest, 1938. 194.

románok a hadüzenet átadását követően azonnal megkezdték az előrenyomulást. A könyvek nagy elégtétellel állapították meg, hogy mindezért a román kormány megkapta a méltó büntetését, a Monarchia erői, német közreműködéssel kiverték a támadókat Erdélyből és elfoglalták Bukarestet is.[20]

A háborús szerepvállalásra vonatkozóan azzal is igyekeztek fenntartani a jogos önvédelem mítoszát, hogy felhívták a diákok figyelmét a Központi Hatalmak békekezdeményezéseire, hogy a katonai sikerek ellenére Bécs és Berlin már 1916 végén békeajánlattal fordult az antanthoz, a nyugati államok azonban hódító céljaik elérése érdekében folytatták a vérontást. Arról, hogy békeajánlatban, feltételként az elfoglalt területek jelentős részének megtartása is szerepelt, a tankönyvek nem tettek említést. A Ferenc Józsefet követő új uralkodó, IV. Károly 1917-ben újabb kísérletet tett (Sixtus-levél), majd 1918-ban Andrássy Gyula külügyminiszter kezdeményezett egyeztetést a különbékéről, az antant azonban nem akart tárgyalni.[21]

Az 1918 elején Woodrow Wilson amerikai elnök által meghirdetett békeelveket a magyar közoktatásban kritikusan ítélték meg. Egyes tankönyvek méltányolták a törekvést, hogy Wilson igazságos békét szeretett volna, de hangsúlyozták, hogy ezt a győztesek a gyakorlatban nem tartották be. Más kiadványok már úgy fogalmaztak, hogy a kiadott nyilatkozat csak propagandacélokat szolgált, hogy elősegítse a pacifista nézetek terjedését, és elbizonytalanítsa a katonákat. Több könyv azonban elvi szinten is támadta a nemzetiségek autonómiájának bővítését sürgető wilsoni elképzeléseket, mert abban a Monarchia és a történelmi Magyarország szétdarabolásának veszélyét látták.[22]

Miután a tantervek a történelemoktatás feladatává tették, hogy emelje ki az ország minden várakozást meghaladó háborús erőfeszítéseit és a magyar csapatok példa nélküli vitézségét, meg kellett válaszolni azt a kérdés, hogy akkor a Monarchia miért veszítette el a háborút. A tankönyvek válaszai részleteiben a valós tényezőket emeltek ki, következtetéseikben azonban igyekeztek fenntartani a csaknem megnyert háború mítoszát. A kiadványok utaltak az OMM és Németország anyagi kimerülésére, a sze-

20 Lóránd: A magyar nemzet története, 149.; Domanovszky: Világtörténelem, 159.; Marczell – Szegedi: Magyarország története, 98.

21 Szabó: Magyarország története, 137.; Ember: A magyar nemzet története, 167.; Marczinkó – Pálfi: Magyarország története, 194.

22 Ujházy: A magyar nemzet oknyomozó történelme, 315.; Bartos – Koch: Magyarország történelme, 190.

mélyi utánpótlás és a háborús nyersanyag hiányára, a katonák elfásulására és lappangó békevágyára. Mindezt szembeállították azzal, hogy az USA 1917-es belépése nyomán az antant kimeríthetetlen erőtartalékokhoz, friss csapatokhoz jelentős hadianyag-utánpótláshoz jutott, aminek döntő szerepe volt a későbbi győzelemben.[23]

Kiemelték azonban, hogy az antant jelentős túlereje és technikai fölénye ellenére a Központi Hatalmak csapatai még 1918-ban is ellenőrzésük alatt tartották a fronthelyzetet. Az osztrák–magyar és német erők legyőzték Szerbiát, Romániát, megszállták a Balkán nagy részét, a nyugati és a déli fronton is az ellenség területén állak. A háborút tehát nem a haderő – hanem a hátország veszítette el. Az elhúzódó küzdelem komoly élelmiszer- és iparcikkhiányt, súlyos megélhetési gondokat okozott Központi Hatalmak országaiban, amit az elharapózó üzérkedés és uzsora tett még súlyosabbá. A nagy veszteségek okozta kiábrándultság, az ellátatlanság miatti elégedetlenség, a földosztás utáni vágy és a politikai reformok követelése a magyar társadalom egy jelentős részét is eltávolította a hazafias céloktól.[24]

A háborús morál lerombolása terén jelentős szerepet játszott a nyugati liberális eszmék terjedése, az ellenzéki pártok háborúellenes, pacifista propagandája, illetve az orosz fogságból hazatérő, forradalmi nézeteket terjesztő bolsevikok megjelenése. Egyre aktívabb politikai aknamunkát végeztek a nemzetiségek is. A magyar társadalom összetartását és elszántságát nagyban gyengítette a választójog kiterjesztése körül kialakult politikai küzdelem. Tisza következetesen elutasította az ellenzék által szorgalmazott általános választójog bevezetését. A király azonban a háborús erőfeszítésekre tekintettel maga is szükségesnek látta a jogkör bővítését. Tiszának ezért távoznia kellett a kormány éléről, a hatalomra kerülő ellenzéki erők viszont nem tudtak úrrá lenni a kialakuló krízishelyzeten.[25]

A tankönyvek elismerték, hogy az antant növekvő nyomása folytán 1918 októberében a fronthelyzet már tarthatatlanná vált. A Szaloniki térségében lezajló francia partraszállás után a bolgárok arcvonala összeomlott. Nyugaton, a németek már nem tudták feltartóztatni a jelentős technikai fölényben harcoló antant csapatokat. A Monarchia hadvezetése pedig, miután a Piavénél indított támadás összeomlott, kénytelen volt

23 Csóka: Magyarország történelme, 149., Jászai – Balanyi: Magyarország történelme, 1933. 200.; Madai: Magyarország történelme, 147.

24 Katona: Szarajevóról Trianonig, 36.; Jánossy – Varga: A legújabb kor története, 169.

25 Ujházy: A magyar nemzet oknyomozó történelme, 318–319.; Marczell – Szegedi: Magyarország története, 103.

fegyverszünetet kérni. Az oktatás során azonban mindennek fő okaként a hátországi állapotokat nevezték meg. A tankönyvekben felsorolt tényezők kétségtelenül komoly befolyást gyakoroltak a helyzet alakulására, de mindez egyben a felelősök kijelölésére is szolgált. A kiadványok azt sugallták, hogy a háborús vereség a hitét vesztő lakosság, a terjedő liberális és demokrata eszmék, az ellenzéki pártok, a nemzetiségek és bizonyos zsidó kereskedelmi és pénzügyi körök számlájára írható.[26]

Országvesztő forradalmak

Az 1920-as években kiadott tankönyvek még jórészt az elvesztett háború természetes következményének tekintették a polgári demokratikus forradalom kirobbanását. Az 1930-as években megjelent kiadványok már inkább tervszerű hatalomátvételről beszéltek, melyet Károlyi Mihály liberális pártja, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták hajtottak végre, és amely a belső rend felbomlásával, a közigazgatás széthullásával járt együtt. A II. világháború idején még elítélőbb hangot használtak. Összemosva a liberális, a radikális demokrata, a szocialista és kommunista erőket, az új hatalom szereplőit nemzetellenes, felforgató elemek gyülekezetének minősítették, melynek legfőbb célja az alkotmányos intézményrendszer és a polgári értékrend elpusztítása. Ezzel egyértelműen arra utaltak, hogy az aktuális viszonyok között a fennálló hatalom kiket tekint a rendszer ellenségének.[27]

Károlyi befolyásának erősödését a tankönyvek a társadalom békevágyával magyarázták. Egyes kiadványok szerint Károlyi maga is azt hitte, hogy külföldi kapcsolatai és közismert pacifizmusa révén van esélye az antanttal való megegyezésre, és következetes békepolitikával meg tudja védeni az országot. Más munkák a békeígéretet üres politikai demagógiának tekintették, állítva, hogy a forradalmi erők valódi célja a történelmi állam, a keresztény egyház és tekintély lerombolása volt. Ennek alternatívájaként jelent meg az oktatásban Tisza István alakja. Számos tankönyvben szerepelt, hogy a keménykezű politikus helyreállíthatta volna a belső rendet, és megmenthette volna az országot, ezért tartottak tőle a forradalmárok.

26 Ember – Dékány: A magyar nemzet története, 141.; Marczinkó – Pálfi: Magyarország története, 194.

27 Unger: A történelmi tudat, 120–121., Katona: Szarajevóról Trianonig, 50.; Szabó: Magyarország története, 138.; Marczinkó: A legújabb kor története, 132.

Tisza megölése alapul szolgált az egész polgári demokratikus átalakulás elítélésére.[28]

Az új hatalom legnagyobb bűneként a tankönyvek a haderő lefegyverzését nevezték meg. Nagy hangsúllyal tárgyalták, hogy a forradalmi kormány nem tett kísérletet a fegyveres önvédelemre. A legtöbb kiadvány úgy fogalmazott, hogy feloszlatták a haderőt, ami nem felelt meg a valóságnak, hiszen az új kormány az 5 legfiatalabb évfolyamot, a hivatásos tiszteket és altiszteket fegyverben kívánta tartani. Tény viszont, hogy nem történtek hatékony lépések a határok védelmére, és utasítást adtak ki, hogy az antant haderőkkel szemben senki se fejtsen ki ellenállást. A tankönyvek többsége Károlyit okolta a leszerelésért, míg egyes kiadványok ezt Linder Béla hadügyminiszter számlájára írták. Az egyetlen munkában sem szerepelt, hogy az 1918. november 7-i leszerelési rendeletet Friedrich István államtitkár adta ki, aki későbbi szerepe révén a tankönyvekben pozitív megítéléssel került említésre.[29]

Ugyancsak kevés helyen, csupán az 1920-as évek néhány kiadványában említették, hogy a frontkatonák egy része rend és fegyelem nélkül özönlött haza, ezek lefegyverzése tehát indokolt volt. A későbbiekben ez a differenciált megközelítés elmaradt, és az oktatás során azt sugallták, hogy a haderő, megfelelő vezetés mellett képes lett volna megvédeni a történelmi határokat, amit csak a kormány „hazaárulással felérő pacifizmusa" akadályozott meg. Hasonlóképpen elítélték a Károlyi által Belgrádban megkötött katonai konvenciót, amely a padovai fegyverszüneti egyezménynél sokkal súlyosabb feltételeket tartalmazott, és jelentős területek átengedését írta elő. Sok helyen ezt a forradalmi erők bűnének minősítik, csak néhány tankönyv említette meg, hogy a magyar kormány kényszerhelyzetben volt.[30]

Károlyi személyét egyes tankönyvek éles kritikával illették, tehetségtelen, alkalmatlan, de nagy ambíciókkal rendelkező politikusként jellemezték. A kiadványok többsége azonban inkább csak erélytelen, tehetetlen, tekintély nélküli figuraként mutatta be, aki csupán úszott az árral, mert a körülötte polgári liberális és radikális csoportok teljesen súlytalanok voltak a közéletben. Az irányítást a szocialista és kommunista erők, a mun-

28 Katona: Szarajevóról Trianonig, 37.; Unger: A történelmi tudat, 106–107.; Takáts György: A magyar nemzet története. Budapest, 1921. 191.; Madai: Magyarország történelme, 147.

29 Révész Tamás: Nem akartak katonát látni? Budapest, 2019. 102–103.; Koch – Németh: Világtörténet, 148.; Marczinkó – Pálfi: Magyarország története, 194.

30 Takáts: A magyar nemzet története, 191.; Marczinkó – Pálfi – Várady – Dékány: Magyarország története, 80.

kás- és katonatanácsok ragadták magukhoz. Károlyi bukásához a végső lökést az antant újabb területi követelése adta meg, aminek teljesítését az államfő már nem vállalta, és formálisan is átadta a hatalmat a szociáldemokratáknak. Néhány helyen az szerepelt, hogy Kun Bélára testálta a hatalmat, amivel a szerzők a két forradalom közötti szoros kapcsolatot próbálták bizonyítani.[31]

A Tanácsköztársaság vörös posztónak számított a Horthy-korszak közoktatásában, és a legélesebb elítélésben részesült. Az 1920-as évek tankönyveiben főként a hatalomgyakorlás során alkalmazott terrort hangsúlyozták. A korszak második felében már a szocialista forradalom rendszerszintű elítélése is megfogalmazódott. Az oktatás során kiemelték a magyar államfejlődéstől idegen, szovjet-orosz mintájú politikai rendszer bevezetését, amely lerombolt minden korábban elfogadott értéket, normát, szokást. Néhány kiadvány utalt a tanácskormány magántulajdon-ellenes gazdaságpolitikájára is, ami a magyar társadalom többségét súlyosan érintette és szembefordította a diktatúrával. Mindez összefüggésben állt a fennálló rendszer antikommunista felfogásával és szovjetellenességével.[32]

A Vörös Hadsereg tevékenységét általában elismeréssel említették. A tankönyvek többsége kiemelte, hogy a proletár haderőben „csak a vezetők és a zászlók vörösek" a katonákat nemzeti érzés, a haza, a szülőföld védelme motiválta. A csehek elleni siker kovácsaként több kiadványban szerepelt Stromfeld Aurél neve, aki azon kevés, a Vörös Hadseregben szolgáló magas rangú tisztek közé tartozott, aki ellen később eljárást indítottak, börtönbüntetésre és rangvesztésre ítéltek. A háborús vereség árnyékában azonban a szerzők még Stromfeld sikereit is alkalmasnak látták a hazaszeretet és a katonaerények hangsúlyozására. A sikeresen induló felvidéki hadjárat kudarcát a tankönyvek az antant beavatkozásának tulajdonították, hogy Kun Béla a párizsi Legfelsőbb Tanács fellépése nyomán hívta vissza a csapatokat. Azt már nem említették, hogy Georges Clemenceau a tanácskormány elismerését és a békekonferenciára való meghívását kínálta cserébe.[33]

A tanácskormány bukása utáni román megszállást a tankönyvek többsége a tatárjáráshoz hasonlította. Ezzel kapcsolatban ellentmondásosan

31 Ujházy: A magyar nemzet oknyomozó történelme, 318–322.; Jánossy – Varga: A legújabb kor történelme, 170.

32 Unger: A történelmi tudat, 248–249.; Takáts György – Koczogh András: Egyetemes történelem, III. Az újkor története a westfáliai békekötéstől napjainkig. A gimnáziumok és reáliskolák VII. osztálya számára. Budapest, 1924. 205.; Marczell – Szegedi: Magyarország története, 104.

33 Katona: Szarajevótól Trianonig, 30.; Bartos – Koch: Magyarország történelme, 192–193.; Jászai Rezső: Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig: a középiskolák IV. osztálya. számára. Budapest, 1924. 128.

jelent meg az antant hatalmak szerepe is. Egyes kiadványok megállapították, hogy a diktatúra felszámolása és a Vörös Hadsereg lefegyverzése érdekében a Nyugat tudomásul vette az ország nagy részének románok által történő elfoglalását és kirablását. Más munkák inkább arra helyezték a hangsúlyt, hogy a megszállók távozását az antant kényszerítette ki, hosszabb huzavona után.[34]

Az 1920-as években csak egyes kiadványok szóltak a forradalmak ellen szervezkedő nemzeti erőkről. Elszórtan bukkant fel Bethlen István, Teleki Pál, Gömbös Gyula neve, a bécsi ABC vagy a MOVE említése. Ritkán jelent meg a tankönyvekben a tanácskormánnyal szembeni megmozdulások és a fővárosi ellenforradalmi kísérletek említése, bár akik kitértek erre, általában eltúlozva értékelték azokat. Néhány mondatot áldoztak csupán a könyvek Károlyi Gyula Aradon, majd Szegeden működő ellenforradalmi kormányra és arra, hogy ennek hadügyminiszteréként kezdte meg Horthy Miklós a Nemzeti Hadsereg felállítását. A korszak második felében az ellenforradalmi fellépés lényegesen nagyobb hangsúlyt kapott a közoktatásban, azt igazolva, hogy a keresztény, nemzeti erők nem külső tényezőknek köszönhetik, hogy hatalomra kerültek, hanem azt legalább részben maguk szerezték meg.[35]

Horthy és a Nemzeti Hadsereg legfőbb érdemeként a tankönyvek azt említették, hogy a magyar csapatok állították meg a románok terjeszkedését, megakadályozva, hogy az egész Dunántúlt elfoglalják. Néhány kiadvány, dramatizálva a helyzetet úgy fogalmazott, hogy Horthy, Lehár Antal és a székely hadosztály katonái a Rábánál elállták a megszállók útját. Ez a beállítás egyszerre teremtett hősi nimbuszt a Horthy mögött felsorakozó erőknek, a Lehár által képviselt legitimista tényezőknek és az Erdély elcsatolása nyomán magára maradt székelységnek. A II. világháború idején megjelent oktatási anyagokban jelentősen megnőtt Horthy szerepe, akit gyakran „Otranto hőse"-ként említettek. A tankönyvek szerint Horthy eredetileg a Tanácsköztársaság megdöntésére készült, a francia katonai hatóságok azonban megakadályozták, hogy támadást indítson a főváros ellen. Az érintett kiadványok azt nem említették, hogy a Nemzeti Hadsereg 1919 júliusában is csak 2–3000 fővel rendelkezett, így semmilyen eredményt nem tudott volna elérni a Vörös Hadsereggel szemben.[36]

34 Takáts: A magyar nemzet története, 191.; Koch – Németh: Világtörténet, 148.; Madai: Magyarország történelme, 147.

35 Katona: Szarajevótól Trianonig, 39.; Váradi: A magyar nemzet története, 119.; Varga: A magyar nemzet története, 95–97.

36 Domanovszky: Világtörténelem, 178.; Mesterházy: A magyar nemzet története, 85–86.

A Tanácsköztársaság bukása utáni hónapok történései alig kaptak helyet a tankönyvekben, legfeljebb néhány mondat utalt a politikai konszolidáció lépéseire. Habsburg József a Friedrich-kormány a kiadványok 15–20%-ában szerepel. József főherceg ugyan tekintélyes közéleti tényező volt a Horthy korszakban, 1919-es kormányzói működése és Friedrich tevékenysége azonban nem tartozott a rendszer által fontosnak tartott történeti momentumok közé. Az 1920-as évek kiadványai Horthy budapesti bevonulásáról is csak szűkszavúan beszéltek, és legfeljebb annyit állapítottak meg, hogy a fővezér rendet teremtett a fővárosban és ezzel szilárd alapot biztosított egy új politikai rendszer kiépítéséhez. Ehhez képest, a korszak második felében megjelenő tankönyvek jelentős része sokkal nagyobb hangsúlyt adott az eseménynek, nem egy szerző azt állította, hogy Horthy szabadította fel a fővárost a kommunisták és a románok elnyomása alól.[37]

Az alkotmányosság helyreállítása és az új politikai berendezkedés kiépítése kapcsán a tankönyvek csak néhány kiragadott tényezőt említettek, inkább csak elvek szintjén, konkrét adatok ismertetése nélkül. Hangsúlyozták, hogy az új legitim hatalom megsemmisítette a forradalmak idején hozott jogszabályokat, és a köztársaság államforma néhány hónapos fennállása után ismét visszaállította a királyságot.[38] A Tanácsköztársaság alatti tevékenység miatti számonkérésről, az elkövetett bűnök „törvényes úton való megtorlásáról", csak néhány, a II. világháború időszakában megjelenő tankönyv tett említést. A legtöbb kiadvány kiemelte viszont az alkotmányos kibontakozás elemeként, az általános és titkos, a nőkre is kiterjedő választójog bevezetését – holott a tankönyvek kiadásának idején, ebből már komoly visszalépés történt, a választásra jogosultak köre a korszak folyamán jelentősen leszűkült.[39]

Nem kapott nagy teret az 1920-as kormányzóválasztás sem. Egyrészt, mert ez óhatatlanul felvetette volna a király-kérdést, ami a korszak politikai elitjét élesen megosztotta. Másrészt, Horthy szerepét a tankönyvek a kortárs Magyarországról szóló zárófejezetben külön is méltatták. Egyes, főként katolikus iskolai tankönyvek a kormányzó-választással kapcsolatban kiemelték, hogy Horthy ideiglenesen, a király helyetteseként látja el

37 Sebestyén Júlia: A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig: a polgári leányiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1929. 116.; Mesterházy: A magyar nemzet története, 86.

38 Az 1918–1919-es forradalmak korának alkotmánytörténeti áttekintését lásd: Miklós Péter: A forradalmak korának állama. 1918–1919. In: Szabó Pál Csaba (szerk.): A magyar állam története. 1711–2006. Szeged, 2010. 153–162.

39 Takáts: A magyar nemzet története, 191.; Marczinkó – Pálfi – Várady – Dékány: Magyarország története, 82.

az államfői feladatokat, Más kiadványok viszont teljes jogkörű, szuverén államfőként mutatták be a kormányzót. A korszak második felében, különösen a II. világháború időszakában, már jelentősebb hangsúllyal beszéltek Horthyról. A Szent István-i államesze hordozójaként, az 1000 éves magyar állam helytartójaként, az történelmi alkotmány és a nemzeti hagyomány legfőbb őreként említették. Ez a beállítás nemcsak a kiépülő Horthy-kultuszt erősítette, hanem egyben a modern fasiszta diktatúráktól való elhatárolódást is jelezte.[40]

A trianoni béke – a második Mohács

A trianoni békeszerződés kiemelt figyelmet kapott a történelemoktatásban. A tankönyvek több oldalon tárgyalták a béke megszületésének körülményeit, és az elszenvedett gazdasági, területi és népességveszteséget. Minden kiadvány leszögezte, hogy a trianoni szerződés igazságtalan, erővel kikényszerített béke („békeparancs") volt. A döntés a magyar kormány megkérdezése nélkül, a valós néprajzi, gazdasági viszonyok ismeretének hiányában született. Az antant a vele együttműködő kis nemzeteket kívánta jutalmazni, melyek ezt kihasználva hamis adatokkal félrevezették a béketeremtőket. A II. világháború alatt kiadott tankönyvek különbséget tettek a nyugati hatalmak magatartása között. Míg a francia törekvéseket nyíltan magyarellenesnek minősítették, a brit és amerikai álláspontot mérsékeltebbnek, megértőbbnek értékelték, amiben a magyar külpolitika aktuális szempontjai is szerepet játszottak.[41]

A békekötés kapcsán a történelemoktatás elsősorban Apponyi Albert személyét emelte ki, akit több kiadvány a „nemzet legnagyobb fia"-ként aposztrofált.[42] A békekonferencián elmondott beszédéről szinte minden tankönyv megemlékezett. Hangsúlyozták, hogy Apponyi a magyar állam sok évszázados történelmi szerepére, az Európa és a nyugati kultúra védelmében tett magyar erőfeszítésekre hivatkozva kért igazságos döntést

40 Unger: A történelmi tudat, 251.; Szabó: Magyarország története, 138.; Marczell – Szegedi: Magyarország története, 105., 161.

41 Lóránd: A magyar nemzet története, 152–155.; Kontraszty Dezső – Tihanyi Béla: Egyetemes történelem gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák VII. osztálya számára. Budapest, 1930. 105–106.; Varga: A magyar nemzet története, 99.

42 Apponyi Albert kultuszának első (hivatalos, állami) megnyilvánulásai már közvetlenük 1933. évi halála után jelentkeztek. Vö. Miklós Péter: Gróf Apponyi Albert halála és temetése. Belvedere Meridionale, 20. évf. (2008) 3–4. sz. 4–16.

a határok kijelölése kérdésében, és a wilsoni elvek alapján népszavazást sürgetett a vegyes lakosságú területek hovatartozása ügyében. Egyes kiadványok szerint Apponyi felszólalása nagy hatást gyakorolt az antant képviselőire, a döntésen azonban már nem akartak változtatni.[43]

A békeszerződés aláírását említve a tankönyvek egyrészt azt emelték ki, hogy a döntés igazságtalansága és súlyos következményei ellenére a magyar kormány előtt nem volt alternatíva, a diktátumot el kellett fogadni.[44] Másrészt, számos kiadvány jelezte, hogy Magyarország kinyilvánította az egyet nem értését, a nemzetgyűlés hivatalos állásfoglalásban tiltakozott, és alig akadt kormánytag, aki vállalta, hogy aláírja a dokumentumot.[45]

A kiadványok egy része bővebb terjedelemben (2–4 oldal), részletesen is beszámolt a békeszerződés előírásairól, a területi, gazdasági, kulturális és a népességveszteségről, a jóvátételről, a katonai korlátozásokról. Utaltak az ezzel összefüggő következményekre, a gazdasági válságra, az inflációra, a munkanélküliségre, a megélhetési nehézségekre. Kiemelték, hogy több mint 3 millió magyar került idegen uralom alá, ahol diszkriminatív módon bánnak velük. Számos tankönyv kiemelte, hogy a korábbi gazdasági egységek ötletszerű szétdarabolása az egész régió növekedését akadályozta, és hogy a legfontosabb békeelv, a nemzetek önrendelkezési joga nem valósult meg, így éles etnikai konfliktusok jelentkeztek, melyek az egész térség békéjét és stabilitását fenyegetik.[46]

Trianon racionális érvekkel való elutasítása mellett a legtöbb tankönyv (a tantervi előírásnak megfelelően) erős érzelmi ráhatást igyekezett gyakorolni. A közoktatás Trianont sokkal nagyobb katasztrófaként kezelte, mint a világháború elvesztését és annak személyi áldozatait. A háborús vereséget, a súlyos veszteségeket a dolgok logikus következményeként állították be, melyet a hősmítosz bizonyos mértékben ellensúlyozott, a békeszerződést példátlan igazságtalanságként mutatták be. A diktátumot az 1000 éves magyar történelem legsúlyosabb csapásának nevezték, amely pusztítóbb volt, mint a tatárjárás, vagy a mohácsi katasztrófa és a másfél évszázados török

43 Unger: A történelmi tudat, 120–121.; Jászai: Magyarország története, 128.; Marczinkó – Pálfi: Magyarország története, 197.

44 A trianoni béke recepciótörténetének legutóbbi, monografikus igényű összefoglalása: Vizi László Tamás: A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig: Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés. 1920–2010. Budapest, 2016.

45 Ujházy: A magyar nemzet oknyomozó történelme, 328.; Mesterházy: A magyar nemzet története, 88.

46 Szabó: Magyarország története, 138.; Marczinkó: A legújabb kor története, 133.

dúlás.[47]

Az ország szétdarabolásának részbeni ellensúlyozásaként említették egyes kiadványok Sopron visszaszerzését, részben azzal a tanulsággal, hogy a fegyveres ellenállás alkalmas volt a népszavazás kikényszerítésére, a szavazáson pedig még a nemzetiségi lakosság is a magyar államot választotta. Ez a megközelítés azt a következtetést sugallta, hogy hasonló módon más elcsatolt területek megtartására is lehetőség nyílt volna – ez azonban távolt állt a realitásoktól. Másrészt, a korszak második felében több szerző is kiemelte, hogy Sopron ügyében a győztes hatalmak közül Olaszország a magyar álláspontot támogatta, ami elsősorban a két világháború közötti olasz orientációval állt összefüggésben.[48]

A békediktátummal szembeni kritika legfőbb érveként számos tankönyv kifejtette, hogy néhány évvel az esemény után már a nyugati hatalmak is belátták, hogy a döntés elhibázott volt. A revízió jogosságát világszerte elismerték és a nemzetközi sajtó is indokoltnak nevezte a békeszerződés felülvizsgálatát. Az 1920-as évek végén az olasz diplomácia néhány ilyen megnyilvánulása, vagy Lord Rothermere „Igazságot Magyarországnak" sajtókampánya ugyan alátámasztani látszott ezeket a kijelentéseket, mindez azonban korántsem jelentette a magyar revíziós törekvések széles körű elfogadását vagy támogatását.[49]

A világháborút, a forradalmakat és a trianoni békét bemutató tananyag zárása mindenütt a magyar nemzet előtt álló feladatok felvázolásával történt. Ennek kapcsán nem történelmi tanulságokat vagy aktuális tennivalókat fogalmaztak meg, hanem csak a fennálló rendszer társadalmi elvárásait sorolták. A tankönyvek szerint az istenfélelem, a régi hagyományokra való építkezés, a lelkes hazafiság, a társadalmi összetartás, a kitartó munka és a fegyelmezett kötelességteljesítés biztosíthatja az ország és a nemzet felemelkedését. Néhány kiadvány ennél konkrétabban fogalmazott. Említette az ország nemzetközi megítélésének javítását, a gazdasági és szociális reform végrehajtásának, illetve a nemzetiségi kérdés átértékelésének szükségességét. A témakört lezáró mondatok azonban nem a szembenézést célozták, hanem a fennálló rendszertől remélt felemelkedés ígéretével igyekeztek lelkesíteni a diákokat.[50]

47 Katona: Szarajevótól Trianonig, 53.; Ujházy: A magyar nemzet oknyomozó történelme, 328.; Rákosi: A magyar nemzet története, 164–165.

48 Marczinkó – Pálfi: Magyarország története, 197.; Mesterházy: A magyar nemzet története, 88.

49 Ujházy: A magyar nemzet oknyomozó történelme, 328.; Ember: A magyar nemzet története, 172.

50 Unger: A történelmi tudat, 104–105.; Takáts: A magyar nemzet története, 191.; Marczinkó: A legújabb kor története, 133.

KÁSA CSABA

EGY KÉTSZER MEGSZÜNTETETT ISKOLA

A SZÉKELYKERESZTÚRI POLGÁRI LEÁNYISKOLA TÖRTÉNETE. 1906–1921 ÉS 1940–1944.

Székelykeresztúr a 19–20. század fordulóján

Székelykeresztúr nagyközség, a róla elnevezett járás központja, 1883-ban jött létre, három összeépült település – Keresztúr város, Keresztúrfalva és Timafalva – közigazgatási egyesülésével.[1] Udvarhely vármegyében található, 26 kilométerre a megyeközponttól. Az 1910-es népszámlálás szerint 3886 lakosa közül 1965 református, 925 unitárius, 745 római katolikus, néhány némettől és zsidótól eltekintve színmagyar helység. Nemcsak a térségnek, a Gagy, a Nyikó és a Küküllő mentének a vonzáskörzete, hanem az erdélyi unitáriusok székelyföldi központja is egyben. Lakosainak többsége földművelésből, állattenyésztésből és háziiparból élt abban az időben. Mindhárom egyház, és az állam is tartott fenn elemi népiskolát. Unitárius gimnáziumát 1793-ban alapították. A kiegyezés után 1868-ban meghozott népoktatási törvény húsz állami tanítóképző-intézet felállítását rendelte el. Először arról született döntés, hogy az egyik Székelyföldön lesz, majd elsősorban unitárius térségi központ jellege miatt, Székelykeresztúron létesítették azt. A városban Filharmonikus Társaság, Polgári Zenekar, Jótékonycélú Nőegylet ill. Társaskör, Polgári Olvasókör, Casino, Működvelő Társulat működött, színházi előadásokat tartottak, hetilap jelent meg.

1 Székelykeresztúr történetéről bővebben Orbán János: Székelykeresztúr története. Kolozsvár, 1943. (Reprint kiadása Kunszentmiklós, 2015.), Kása Csaba (szerk.): Válogatás Székelykeresztúr helytörténeti irodalmából. Ipar-, mezőgazdaság-, társadalom- és iskolatörténet. Kunszentmiklós, 2017.

A polgári leányiskola megalapítása

A fentiek mellett nem véletlen, hogy Székelykeresztúron és környékén igény jelentkezett egy, az elemi iskolán felül nevelő leányiskola létesítésére. Elsősorban azért, mert a szülők nem szívesen engedték el 10–12 éves leánygyermeküket Székelyudvarhelyre, ahol ráadásul a megélhetési költségek is magasabbak voltak, mint helyben. Az első sikertelen próbálkozás 1862-ben történt. 1906-ban Ujvári Mihály, a tanítóképző igazgatója állt a szervezés élére. Március 20-án felhívást intézett a város és a környék magasabb műveltségre törekvő polgárságához, támogatást kérve a tervbe vett és előkészített nyilvános jellegű magániskola létesítéséhez.[2] Egyrészt adományozókat keresett, másrészt olyan szülőket, akik már akkor, aláírásukkal vállalták, hogy az iskola felállítása esetén a szeptembertől induló első és harmadik osztályba beíratják leánygyermekeiket és fizetni fogják a tandíjat. A felhívás hatására március 31-ig tizenheten iratkoztak be, és remény látszott a 30–40 fős induló létszám eléréséhez.[3] A szükséges támogatás összegyűlt, az intézmény ingyenes elhelyezést kapott az állami elemi iskolában és a református egyházközség régi iskolaépületében, így a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter augusztus 3-án kelt leiratával megadta az engedélyt a megnyitásához. A jó hírt a *Székelykeresztúr* című helyi lapban hozta nyilvánosságra Lendvay Gabriella, a polgári leányiskola tulajdonosa és vezetője.[4] A kezdő évben első és harmadik évfolyam indult, a tanári kar az igazgatónőből, Macskássy Zoltán és Dr. Szabó Emil állami tanitóképző intézeti, Dr. Szolga Ferenc unitárius főgimnáziumi tanárokból és a helybeli lelkészekből, mint hitoktatókból állt. Ekkor kezdte el pedagógusi pályáját Horváth Lajos későbbi igazgató,[5] aki „szülővárosa iránt való szeretetből csekély díjért vállalt állást az új intézetnél az első legküzdelmesebb évben."[6]

2 Ujvári Mihály: Polgári leányiskola Székelykeresztúron. Székelykeresztúr, 3. évf. (1906) 12. sz. március 24. 2., Meindl Margit (szerk.): A székelykeresztúri államilag segélyezett községi polgári leányiskola értesítője az 1912–913. iskolai évről. Székelykeresztúr, é. n. [1913.] 3-5.

3 U[jvári Mihály]: A polgári leányiskola ügye. Székelykeresztúr, 3. évf. (1906) 13. sz. március 31. 2. A remény megalapozott volt, ugyanis a meghirdetett beiratkozási időszakban 40-en jelentkeztek. A polgári leányiskola tanulói. Székelykeresztúr, 3. évf. (1906) 36. sz. szeptember 8. 2.

4 Lendvay Gabriella: Polgári leányiskolánk. Székelykeresztúr, 3. évf. (1906) 34. sz. augusztus 25. 2.

5 Horváth Lajos polgári leányiskolai tanár, igazgató, zeneszerző és népdalgyűjtő 1883-ban született Székelykeresztúron. A székelyudvarhelyi református kollégium elvégzése után szülővárosa tanítóképző intézetében, majd a budapesti Paedagogiumban szerzett oklevelet.

6 A székelykeresztúri államilag segélyezett községi polgári leányiskola értesítője az 1912–913. iskolai évről, 6.

1906. szeptember 9-én vasárnap a templomozás után az igazgatónő az első tanévet a városból és környékéről összegyűlt szép számú érdeklődő részvételével megnyitotta.[7] A tanárok munkája – az akkori szokásoknak megfelelően – nem merült ki a szorosan vett oktatásban és nevelésben. Részt kellett venni a kisváros társadalmi életében, elsősorban azokon a jótékonysági rendezvényeken, melyek bevételei a polgári iskola fenntartásához járultak hozzá mindaddig, amíg a hosszú távú fennmaradást biztosító államsegélyt meg nem kapta. A tanári karból egyedül Horváth Lajosnak volt zenei műveltsége – ő tartotta mindegyik évfolyamban az énekórákat –, ezeken a műsoros délutánokon, esteken elsősorban ő szerepelt növendékeivel. Eleinte előadásokat tartott, később zenei műsorszámokban lépett fel az iskola dalkarával. 1906. október 29-én II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala alkalmával rendezett hazafias ünnepségen *Rákóczi és a bujdosók* címmel tartott felolvasást.[8] November 4-én az iparos- és kereskedelmi ifjak önképzőkörében a munkáról ismertette nézeteit.[9] A Jótékonycélú Társaskör december 6-i összejövetelén pedig előadását olvasta föl.[10] 1907. február 10-én a polgári leányiskola rendezett tánccal egybekötött műsoros estélyt dologi kiadásainak fedezésére. Két növendék énekelt egy dalt a *János vitéz*ből, amit Horváth Lajos kísért hegedűn.[11]

Az első tanév – amelyben nyilvános jelleget kapott a magán polgári leányiskola – a június 21-i évzáró ünnepéllyel fejeződött be. Időközben mozgalom indult az intézmény államosítása érdekében. Tekintélyes helybéli férfiak nyílt levélben kérték a képviselőtestületet, jelentse ki, hogy a következő tanévben a négy osztályossá bővülő intézetet támogatni nem tudja, ezért kérje a főispánt és a vármegye törvényhatósági bizottságát, kezdeményezzék a magyar királyi minisztériumnál annak államosítását. Amennyiben ezt a költségvetés nem tenné lehetővé, akkor rendeljen ki két tanerőt a tanügyi hatóság, és nevezze ki Lendvay Gabriellát és Horváth Lajost a jelenlegi magániskolába rendes tanárnak.[12] Azaz az állam biztosítsa a fizetésüket. A kérést azonban csak 1908 szeptemberétől tel-

7 A székelykeresztúri polgári leányiskola évmegnyitó ünnepélyéről. Székelykeresztúr, 3. évf. (1906) 36. sz. szeptember 22. 3.

8 A helybeli polg. leányiskola Rákóczi-emlékünnepe. Székelykeresztúr, 3. évf. (1906) 43. sz. október 27. 3.

9 Az iparos- és kereskedelmi ifjak önképzőköre. Székelykeresztúr, 3. évf. (1906) 44. sz. november 3. 2.

10 A helybeli „Jótékonycélú társaskör". Székelykeresztúr, 3. évf. (1906) 49. sz. december 8. 2.

11 A helybeli magán polgári leányiskola. Székelykeresztúr, 4. évf. (1907) 5. sz. február 2. 3.

12 Ujvári Mihály: Mozgalom a helybeli nyilvános jellegű magán polgári leányiskola államosítása érdekében. Székelykeresztúr, 4. évf. (1907) 22. sz. június 1. 1.

jesítette a kormány, ettől az időponttól lett a leányiskola államilag segélyezett községi iskola. Horváth Lajos a második évet feltehetőleg már nem tudta jelképes díjazásért vállalni, vagy csak 1907 nyarán még nem volt kilátás az állami segítségre, pályáját az ország másik végén folytatta, a Somogy vármegyei Csurgón.

Az 1907–1908-as tanév kezdetén már négy osztállyal indult az iskola. A tanári kar kibővült, az igazgatónőn és a hittanárokon kívül Pasnáry Győző, Macskássy Zoltán, Csiky István, Dr. Szabó Emil, Wayán Károly, Dr. Szolga Ferenc, Lőrinczy Géza és Fogarasy Géza alkották. Munkájukat inkább lelkesedéből, mint a csekély tiszteletdíjért végezték.

Azonban, mint fent említettük, az 1908–1909-es tanév kezdetére a székelykeresztúri polgári leányiskola anyagi helyzete rendeződött. Ujvári Mihály tanítóképezdei igazgató elnöklete alatt megalakult az első iskolaszék is. Tagjai Lendvay Gabriella igazgatónőn kívül a helyi közélet vezető férfijai lettek: Ajvász Kristóf kereskedő, Jaeger F. József gyógyszerész, Gálffy Kálmán főszolgabíró, Pap Mózes unitárius főgimnáziumi tanár, Jakabházy Samu felelős szerkesztő, Jakabházy Gábor jegyző, Dr. Lengyel Árpád orvos, Orbán János római katolikus plébános, Karácson István református lelkész, Lőrinczi István unitárius esperes, Bálint Dániel és Rácz Lajos asztalosok, Csoma József, Patakfalvi József, Csiki Károly, Nagy Elek községi tanácsosok lettek. Így talán nem véletlen, hogy Horváth Lajos hazament, s folytatta munkáját.

Az intézmény első éveiről, a tanári karnak a helyi társadalmi életben való részvételéről bővebb információval nem rendelkezünk, ugyanis a *Székelykeresztúr* című helyi lap 1907 nyarától 1908 végéig szüneteltette megjelenését, és az első értesítő az 1912–1913-as tanévre került kiadásra.

Feltehetőleg ebben az időben a tantestület legfontosabb feladata a tanítás mellett az iskola anyagi biztonságának megszilárdítása, és megfelelő számú beiratkozó diák biztosítása volt a kisvárosból és a környékbeli falvakból. Ennek érdekében a leányiskola a kiadásainak fedezésére 1909. április 3-án Bálint Dániel nagytermében műsoros estélyt rendezett. Az előadás rész egyik darabja a *Királykisasszony* című daljáték volt, melynek zenéjét a helyi lap tudósítása szerint Horváth Lajos zenetanár szerezte.[13] Lendvay Gabriella igazgatónő1909-ben férjhez ment s megvált az intézettől. Helyét egy évig Karácson Juliska töltötte be, akit Meindl Margit követett.

13 Székelykeresztúr, 5. évf. (1909) 14. sz. április 3. 3.

A polgári leányiskola békeévei

Az 1909–1910-es tanév folyamán Horváth Lajost kinevezték az államilag segélyezett községi polgári leányiskola igazgatóhelyettesévé. A sajtóban megjelent 1910–1911-es iskolai évre szóló beiratkozási felhívást már ő tette közzé az új tisztségében.[14] Ebben az időszakban rendeződött az iskola elhelyezésének az ügye is. Átadásra került a tanítóképző új, modern palotája, és a régi helyére – a jelenlegi Polgármesteri Hivatal épületébe – 1911. április 1-jén beköltözhetett a leányiskola. Az intézmény helyzete megszilárdult, az államsegély biztosította a fenntartási költségeit, olyannyira, hogy az évek múlásával a tandíjat többször is mérsékelni tudták. A tanulók létszáma folyamatosan növekedett, 1912-ben hatvannyolcan iratkoztak be.

Meindl Margit igazgatónőn kívül, aki németet, szépírást, kézimunkát, háztartást és egészségtant tanított, három rendes tanítója volt az iskolának. Kovács Margit magyar nyelvet, kézimunkát, Pákay Erzsébet számtant, mértant, természetrajzot, vegytant, természettant, Horváth Lajos földrajzot, történelmet, éneket, rajzot és tornát tanított. A három hitoktató kiegészült egy negyedikkel: Lőrinczi István unitárius, Nagy Lajos református és Orbán János katolikus mellett Schwartz Mózes izraelita kapcsolódott be a tanításba. Érdekes a tanulók szüleinek foglalkozás szerinti megoszlása: 5 középbirtokos, 10 kisbirtokos, 3 gazdasági tisztviselő, 21 kisiparos, 1 kereskedelmi tisztviselő, 1 kereskedő vállalkozó, 2 pap, 13 tanár, tanító, 12 egyéb értelmiségi.

A tanév végén kiadták az első értesítőt. Ebben írta az igazgatónő, hogy „jól felszerelt intézetünk számottevő kultúrtényezővé lett Székelykeresztúr község életében. A vidéki szülők örömmel küldik gyermekeiket a szerencsés viszonyokkal megáldott, aránylag olcsó élelmezési ellátást nyújtó Székelykeresztúrra."[15]

A következő tanévben, 1913–14-ben a növendékek száma az előző évi hatvannyolcról nyolcvanhatra nőtt. Újdonságnak számított, hogy Horváth Lajos „zenekurzust" szervezett a tanulóinak. Kilencen vettek részt rajta, kezdő és haladó csoport is volt. A nyilvános vizsgát 1914. június

14 A székelykeresztúri áll. s. községi polgári leányiskolába… Székelykeresztúr, 6. évf. (1910) 32. sz. augusztus 6. 3.

15 A székelykeresztúri államilag segélyezett községi polgári leányiskola értesítője az 1912–913. iskolai évről, 7–8.

21-én tartották meg, Mihalik József tanárnak, a Székelykeresztúri Filharmonikusok elnökének vezetésével. A növendékek elméletből, zongorázás módszertanából feleltek, majd kötelező és szabadon választott zongoradarabokat játszottak el. Az eseményről a helyi újság hosszas tudósításban számolt be olvasóinak. „A zenekurzust Horváth Lajos vezette és miként a felmutatott eredményből kiviláglott, valóban kitűnő rátermettséggel és a módszeres tanításnak legjobban alkalmazott formájával […] A vizsgálat nagyon jó eredménye a jó vezetésre és a növendékek szorgalmára mutat, valamint arra is, hogy ez a zenekurzus egy különösen bevált intézmény, hová mindenkinek ajánlatos zenét tanulni gyermekét beíratni […] gratulálunk a vezető tanárnak és a polgári leányiskolának."[16]

A Nagy Háború éveiben

Sajnos, a székelykeresztúri polgári leányiskola boldog békeévei hamar véget értek. A háború kitörése után, 1914. augusztus 1-jén Horváth Lajost, a tantestület egyetlen férfitagját behívták katonának. Mivel testalkata nem volt éppen daliás, tornatanári képesítése ellenére a regimentorvos megállapította, hogy testi gyöngeség miatt nehezebb munkára középtávon alkalmatlan. Értehető is, hogy negyvenhét kilós súlyával nem várták el tőle a negyvennégy kilogrammos hadifelszerelés cipelését. Ezért könnyített szolgálatra osztották be, vagyis a székelyudvarhelyi laktanyában kellett irodai munkát végeznie. Emellett verseket és katonanótákat írt. A székelykeresztúri lap 1914. évi utolsó számában üzent ismerőseinek, barátainak, hogy *Székelyek a világháborúban* címmel januárban huszonöt háborús költeményt tartalmazó kötetet fog kiadni. A tiszta jövedelem 10%-át vöröskeresztnek, másik 10%-át pedig a Székelykeresztúron felállítandó Petőfi emléktábla-alap gyarapítására ajánlotta föl. Kérte székely testvéreit, minél többen fizessenek elő a könyvre. A kötet meg is jelent, Horváth Lajos közlegény kiadásában, autógrammjával ellátva, számozott példányokban.[17] Az ígért 25 költeményhez képest ráadás is került bele: *Világháború a világbékéért* címmel versbe szedett – alcíme szerint – Életfilozófia. A kiadvány sikerességéről információnk nincs, ismertetést, kritikát nem találtunk róla. A kötetbe válogatott versek egy részét meg is

16 Zenevizsga. Székelykeresztúr, 10. évf. (1914) 26. sz. június 27. 2.
17 Horváth Lajos: Székelyek a világháborúban. Székelyudvarhely, 1915.

zenésítette, vagy már létező népdalok dallamára írta azokat, így születtek katonanótái. Egységének, a császári és királyi 82. (székelyudvarhelyi) gyalogezrednek is írt egy indulót. Első versszaka „Masíroz a 82-es ezred, / Abban megy az egész székely nemzet, / Dicsőségért mennek a harctérre, / Fényt hozni a székely-magyar névre." Az *Engem* hívnak Fábián Pistának. / El akarnak vinni katonának kezdetű népdal dallamára kellett énekelni. Katonatársai körében sikert aratott. Feleségének írt levelében így számolt be erről: „Ez a dolog sikerült. Igazán mondhatom a komisz baka sorból egészen kiemelt. A szó teljes értelmében ünnepelt katona lettem. A szakács kiválóan mér nekem a menázsiból, a közlegények bizonyos babonás tisztelettel rajonganak körül, a kapitányom, egy roppant szigorú ember nagyon kedvel […] A nótámat az egész ezred tudja már. Érdekes azt hallani. Tegnap és a napokban kimentem a városba. Csak úgy dagadt a keblem, hogy városszerte minden kaszárnyából kihallatszik a nótám: Isten veled… Hazajövünk!... Összefontam a karjaimat s úgy éreztem mintha könny volna a szememben."[18] Az induló valamennyire elterjedhetett, ugyanis a sajtóban megtaláltuk egy változatát: „Masíroz a népfelkelő ezred, / Abban megy az egész székely nemzet, / Dicsőségért mennek a harctérre, /Fényt hozni a székely-magyar névre."[19] Az egyetlen különbség a 12 versszakból az első sorban található, a 82-es szót cserélték ki népfelkelőre, feltehetőleg azért, hogy bárhol a saját egységükre alkalmazhassák. A lap nem nevezte meg pontosan az alakulatot, mindössze annyit írt, hogy a kivétel nélkül székelyekből álló 2. tápzászlóalj 2. századának a saját szerzeményű harci dalát tették közzé.

Nincs adatunk Horváth Lajos katonaéletének további epizódjairól, azt sem tudjuk, később hol szolgált, volt-e a fronton?[20] Ami bizonyos, 1915. december 20-án leszerelték. Így 1916-ban újra a polgári leányiskolában tanított, ahol kinevezték igazgatónak.[21]

Ebben az évben a román betörés és a megszállók előli menekülés okozott nagy megrázkódtatást az intézmény életében. Mint ismeretes, 1916. augusztus 27-én Románia – elárulva addigi szövetségeseit, így a Monar-

18 Horváth Lajos 1914. augusztus 20-i keltezésű levele Drága Kicsi Feleségem! megszólítással. A család tulajdonában.

19 A székelyek harci dala. Dunántúl, 4. évf. (1914) 279. sz. november 12. 3.

20 A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárában Horváth Lajosról adatot nem található, ugyanis az osztrák-magyar haderő 1850–1900 közötti magyarországi születésű legénységi és tiszti állományára vonatkozó anyakönyvi nyilvántartásai a II. világháború alatt megsemmisültek.

21 Székelykeresztúri m. kir. áll. tanítóképző-intézet. Személyi lap. Sz. Horváth Lajos. 1940. szeptember 30. Hargita megyei Levéltár 244. fond, 125. dosszié. 2.

chiát is, titkos szerződést kötve az antanttal, hogy az átállásért cserébe megkapja Erdélyt – megtámadta Magyarországot. Csapatai a Predeálnál átlépték a határt és betörtek országunkba. Mivel itt szinte egyáltalán nem tartózkodott katonaság, a román seregek viszonylag gyorsan nyomultak előre. Szeptember 14-re a csekély létszámú magyar katona szinte Székelykeresztúrig hátrált, a szomszédos Nagygalambfalva melletti Magyarós tetőn foglaltak el védelmi állást. Szeptember 18-án a románok bevonultak Székelyudvarhelyre. Szeptember 20-a után a magyar csapatok a Farcád-Décsfalva-Fiatfalva körüli hegyek vonalán védekeztek, Székelykeresztúrt már nem sikerült a románoknak elfoglalni. A betörés után az erdélyi kormánybiztosság elrendelte tizenegy vármegyére a kiürítést. Udvarhely lakosai részére Jász-Nagykun-Szolnok vármegye lett kijelölve, de a tanítóképző Baján talált elhelyezést. A leányiskola esetében nem találtunk adatokat sem a menekülés és a visszatérés részleteiről, sem az 1917–18-as iskolai év lefolyásáról.[22] Annyi bizonyos, hogy a beiratkozási felhívást a helyi újságban többször is közzé tette Horváth Lajos igazgató, és az 1918-as tanév rendben elkezdődött.[23]

A leányiskola működése a román megszállás alatt

Nem sokkal később azonban kitört Budapesten a forradalomnak nevezett lázadás. Hatása egy nap késéssel Székelykeresztúrra is elért. „Mikor az első forradalmi vonat megérkezett, öt-hat 82-es baka éktelenül puffogtatott élesre töltött fegyverekből ki a robogó vasúti kocsik ablakán. Benn az állomáson szidták az urakat s éltették a forradalmat – olvasható Orbán János plébános, a város története megírójának könyvében. – Egy kis, erősen nyüstető, rekedtesen ordító kosorrú alak, katonarongyai alól finom, selyeming-csücskök kandikáltak ki. A vonat tovább ment, azután Udvarhelyen, a végállomáson leszedték a forradalom első katonáit. A selyemingűről megállapították, hogy egyenesen a pesti »lövészárok«-ból, a Lipótvárosból szökött fel a vonatra kölcsönvett 82-es ruhával, hogy az egész országon keresztül forradalmat ordítson. A papírtalpas bakancso-

22 Székelykeresztúrról a magyar katonák szeptember 29-én vonultak ki, és már október 3-án újra bent voltak. A Székelykeresztúr című újság kiadója a román betöréskor beszüntette a lap megjelentetését, és csak 1917. november 10-én indította újra. Így a városban történtekről nagyon kevés információ maradt fenn.

23 Horváth Lajos: Hivatalos hirdetmény. Székelykeresztúr, 14. évf. (1918) 31. sz. augusztus 3. 5. és uo. 32. sz. augusztus 10. 3.

kat szállítóknak, a láncosoknak, a háború hiénáinak nagy érdekük volt, hogy a forradalom megrendezésével a frontról hazatérő katonák figyelmét eltereljék magukról más útra: az urakra, a grófokra, a hivatalokra, az egyházakra, a magyar nemzeti gondolat kifejezőire."[24] Azonban a történelmi magyar egyházak vezetőinek fellépése a kevésbé elidegenedett székelyföldi társadalomban nem engedte szabadjára az indulatokat, így az élet különös megrázkódtatás nélkül folyt tovább 1918. december elejéig, amikor a román csapatok beszivárogtak és megszállták a várost.

Mint ismeretes, az 1918. november 3-án aláírt és érvényben lévő Diaz-féle, más néven páduai fegyverszüneti egyezmény[25] biztosította Magyarország területi épségét. Károlyi Mihály miniszterelnök a balkáni antant-haderő főparancsnokától Belgrádban különbékét kért, és felajánlotta a nemzetiségek által lakott területek kiürítését. Ez teljesen szükségtelen lépés volt, azonban Károlyi korábban ellenzéki politikusként éveken keresztül azt hangoztatta, hogy csak ő tud az antanttal békét kötni. Most pedig be akarta bizonyítani, hogy ez így is van. A következmények nem érdekelték, csak az, hogy legyen egy szerződés, amit ő ír alá, és legitimálja őt, mint kormányfőt. Így született meg a belgrádi egyezmény november 13-án, amelyben szükségtelenül szigorúbb feltételek vállalásával a Károlyi-kormány maga hatálytalanította a Diaz-féle fegyverszünet kedvező rendelkezéseit. Közvetlen következménye a Dráva–Pécs–Baja–Szabadka vonaltól délre, a Szamos felső folyása és a Maros Tiszába ömlésének torkolatától keletre fekvő területek demilitarizálása, azaz a magyar csapatok kivonása lett. A helyzetet Románia gyorsan kihasználta a maga javára. A hirtelen összehívott gyulafehérvári nagygyűlés 1918. december 1-jei határozataira hivatkozva a román csapatok a hónap folyamán újra bevonultak a védtelen Erdélybe. Magyar haderő hiányában szinte puskalövés nélkül vették birtokba az ölükbe hullott országrészt.

Székelykeresztúr „elfoglalását" Orbán János a következőképpen örökítette meg könyvében: „1918. évi december elejéig a háborúból hazatért forradalmi elemet lecsillapította az újból megtalált otthonnak a nyugalma és a komoly férfiak lefékező munkája. Ekkor érkezett Székelykeresztúrra a román katonaság, hogy birtokba vegye a községet. A legnagyobb óvatossággal jöttek és amikor kitapogatták, hogy itt nincs harcrakész magyar, a községháza előtti téren zsivajos táncot rendeztek."[26]

24 Orbán: Székelykeresztúr története, 73–74.
25 Lásd Nyékhegyi Ferenc: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés. Budapest, é. n. [1922.]
26 Orbán: Székelykeresztúr története, 80.

A megszállók közigazgatása az azonnali elrománosítás jegyében első célpontjának a magyar kultúrát és az oktatást tekintette. „A román vezetőség soha egy pillanatig sem törekedett a magyar elemben az új uralom iránti lojalitást emberies bánásmóddal felébreszteni és ápolni – olvasható Orbán János könyvében. – Eszközei a fizikai és az erkölcsi fenyítékek voltak s ránk nézve ezek voltak az értéktermelők, mert a magunkra hagyatottság tudatában felhagytunk a magyar széthúzással s egységes összetartással mentettük a menthető magyar szellemi, erkölcsi és fizikai birtokállományt."[27]

Az új hatalom első áldozata az oktatás terén a községi polgári leányiskola lett. „1919-ben a románok ezt a minden paedagogiai kívánalomnak megfelelő, gyönyörűen felszerelt, 175 leánygyermeket számláló iskolát megszüntették" és az állami épületből kiköltöztették.[28] A református egyház sietett az intézmény megmentésére, Nagy Lajos esperes iskolaszéki elnöksége alatt református polgári leányiskolává szervezték át, azaz egyházi fenntartásba került. Helyiségeket az unitárius egyház biztosított a főgimnázium új épületében. Azonban hosszabb távon így sem sikerült megtartani, a román hatóságok megtalálták az ellehetetlenítés módját. „Miután minden vagyonát, felszerelését, épületét elvették a románok s igazgatóját, tanárait eskütételre kényszerítették, amit azok nem tettek le: az iskola a román impérium alatt megszűnt."[29] Ez 1920. december 17-én történt, legalábbis Horváth Lajos elbocsátása. Az 1918 szeptemberétől 1921 júniusáig tartó három tanévben történtek részleteiről nincsennek információink. Így arról sem, hogy 1921-ben rendesen befejeződött-e a tanév? Az állásától megfosztott igazgató a tanítóképzőben tudott elhelyezkedni, amelynek teljes elrománosításáig, 1932-ig volt a tanára. Később, 1935-ig nyelvtudás nélkül az erzsébetvárosi román gimnáziumban testnevelést tanított. Utána Észak-Erdély felszabadulásáig óraadásból tartotta fenn családját.

A kis magyar időben

A magyar és a román kormány által egyaránt előzetesen elfogadott döntőbíráskodás során, az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés alapján

27 Uo. 84.

28 Horváth Lajos (szerk.): A székelykeresztúri m. kir. állami polgári leányiskola évkönyve az 1940/41. és 1941/42. iskolai évekről. Az iskola fennállásának 16. és 17. éve. Felszabadulásunk 1. és 2. éve. Székelykeresztúr, 1942. 12.

29 Uo.

Észak-Erdély és Székelyföld visszatért Magyarországhoz. Szeptember 11-én Székelykeresztúr és a környező települések tízezer lakosa várta a Csekefalvi utcán és a Főtéren katonáinkat. A diadalkapu előtt Péter Lajos gimnáziumi tanár fogadta és köszöntötte a bevonuló magyar csapatokat.[30] „Legyen áldott a Magyarok Istene, hogy elhozta Trianon átka után a dicsőséges, felszabadító magyar honvéd-sereget. Igaz!... Úgy volt!... Millióknak vágyaival, jött a honvéd, mint a vihar! És mi boldogan, pirosló arccal ünnepi ruhába öltöztünk, dobogott a szívünk, lángolt a lelkünk, zúgtak a harangok és énekeltek völgyek és hegyek! Lengtek, lobogtak a magyar zászlók! Hol voltunk eddig, merre voltunk eddig? székelyek, magyarok, hiszen úgy tűnt fel, mintha már elpusztult volna a magyar, mintha már elpusztult volna a székely, s íme most a 22 év végén, mintha Csaba égi ívéről, a Tejút fényes égi mezőnyeiről jönnének… itt vagyunk, élünk milliók és milliók! Székelyek és magyarok! – emlékezett meg a nagy napról utólag a leányiskola egykori, és egyben jövendőbeli igazgatója, Horváth Lajos."[31]

A létrejövő – az első időszakban katonai – közigazgatás minden téren a román megszállás előtti, a korábbi szerves fejlődés során kialakult intézmények visszaállítását tűzte ki célul. A tanév kezdetére való tekintettel különös figyelmet fordítottak az iskolákra. Balogh András alezredes, a járási katonai közigazgatás parancsnokságának vezetője első intézkedései között rendelte el a románok által kirabolt tanítóképző és a 21 éve bezárt polgári leányiskola újjászervezését.

Elsőként a katonai közigazgatás átvette a tanítóképzőt a magyar állam birtokába. Az eltávozott román igazgató helyére ideiglenesen kinevezték Séra Kálmán nyugalmazott tanárt, és megbízták a magyar királyi állami líceum és tanítóképző-intézet újraszervezésével. Az erzsébetvárosi román állami középiskola volt tanárát, Horváth Lajost beosztották az intézethez szolgálattételre. Ideiglenes rendes tanári kinevezést kapott, az 1–4 osztályokban ének, zene és karének tárgyakat tanított, az első és másodéveseknek német nyelvet. Az összes heti óraszáma tizenöt volt. 1941 májusáig dolgozott a tanítóképzőben, ugyanis ezzel párhuzamosan megbízást kapott a polgári leányiskola újraindítására is.

A feladatot nem volt könnyű elvégeznie. Biztatást adott neki, hogy az első két induló osztályba hatvanöt tanuló azonnal jelentkezett. Az épület,

30 Kása Csaba: A székelykeresztúri országzászló története. Székelykeresztúri Kistérség Szövetség, Székelykeresztúr, 2020. 3–6.

31 A székelykeresztúri m. kir. állami polgári leányiskola évkönyve az 1940/41. és 1941/42. iskolai évekről. Az iskola fennállásának 16. és 17. éve. Felszabadulásunk 1. és 2. éve, 6.

amelyet 1919-ben el kellett hagyniuk, azóta is használaton kívül, elhagyatottan állt – ez is mutatja, hogy a román hatóságokat akkor kizárólag a magyar iskoláztatás lehetőségének a megszüntetése vezérelte. De nem foglalhatták el, mert a tanítóképző modern palotájába a Székelykeresztúrra bevonult honvédeket szállásolták be. Így az a régi helyére, a polgári iskola üresen álló épületébe költözött be. Ezért a leányiskola ideiglenesen két szobát bérelt. Berendezésül pedig közös elhatározásból minden szülő csináltatott egy asztalkát, és adott egy széket. A képviselőtestület a Járási Katonai Parancsnokság hozzájárulásával megalapította a székelykeresztúri államilag segélyezett községi polgári leányiskolát. Az első tanári kart Horváth Lajos igazgató, Újvári Gabriella rendes, és a később Deésről idehelyezett Mátis Edit helyettes tanár alkotta. Az iskolai év 1940. október 15-én Istentisztelettel kezdődött. „Minden növendék hitfelekezetének templomába ment, hálát adva az Egek Urának, hogy magyar iskolában tanulhatnak – írta az első szabad tanévről szóló beszámolójában Horváth Lajos. – A lelkészek, a tanárok és a gyermekek együtt sírták örömkönnyeiket, hogy az imádott, drága Magyar Hazának újból boldog részesei lehetnek. Az Istentisztelet végeztével a szép számú szülők jelenlétében, magyar hazafias lendületű iskolai évmegnyitó ünnepélyt rendeztünk."[32] Az első rendes tanítási nap október 16-án volt.

December 10-én a tanítóképző a helyére került, s így a polgári leányiskola visszakapta ősi otthonát. Először azonban helyre kellett állítani, használhatóvá tenni az épületet. Az első két tanévről kiadott együttes értesítő részletesen tárgyalja, mi mindent kellett kijavítani. A magyar állam, a tankerület, a fenntartó város és a testvériskolák pénzügyi támogatásából és sok munkával az épület a következő tanévre újjászületett. Az iskola költségeit a tandíjak, az állami támogatás és a város hozzájárulása fedezte. Ebben a tanévben, mint fent említettük, Horváth Lajos heti 15 órát tartott a tanítóképzőben, elindította a leányiskolát, szervezte az épület javításai munkálatait. Emellett itt is tanított, hiszen a két osztályra két tanár jutott volna csak tavaszig.

Az 1941–42-es tanévben az intézet fenntartását a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium vette át, amellyel a város régi vágya teljesült. Elnevezése magyar királyi állami polgári leányiskolára változott. Elindult a harmadik osztály, a tanári kar is bővült egy fővel. 1941. december 17-i dátummal a minisztérium Horváth Lajost igazgatóvá nevezte ki. Hivatását a következőképpen fogalmazta meg: „Iskolánk célja nem az, hogy

32 Uo. 18.

abbamaradt leány-egzisztenciákat, avagy félszeg proletárokat neveljen, hanem az, hogy egyszerű, egészséges gondolkozású, magyar hazafias szellemű leányokat, kik közül 20%, mint legkiválóbb, értelmiségi pályára megy, a többiek, 80%, megmaradnak székely falusi egyszerűségben: derék, művelt, okos, székely háziasszonyok lesznek idővel."[33] A tanév végére állami segítséggel sikerült az egész épületet teljesen felújítani. Erre szükség is volt, ugyanis a nyilvános tanulók száma jelentősen megnövekedett, százkilencre. Ekkor Horváth magyar nyelvet és éneket tanított, karéneket tartott, összesen heti nyolc órában. Mivel a tanítóképzői alkalmazása már megszűnt, tudott a klasszikus igazgatói teendőkkel is foglalkozni. A tanév elején dr. Balogh Bénine Antal Irma nyugalmazott tanárt reaktiválták és az iskolába vezényelték. Magyar és német nyelvet, kézimunkát, rajzot és testnevelést tanított. Újvári Gabriella magyar nyelvet, számtant, mértant, természetrajzot, természettant és román nyelvet. Mátis Edit történelem, földrajz, szépírás, testnevelés, német és román nyelvórákat tartott.

Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Horváth Lajos ügye 1941. október 28-án önálló napirendként szerepelt a budapesti minisztertanács ülésén. Bár formálisan és körözés útján döntöttek a fizetésemeléséről, de az akkori jogszabályok alapján ez mindig, így az ő esetében is ezen a módon zajlott le, és hasonlóan örökítette meg a jegyzőkönyv: „A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr helyett megjelent Fáy István m. kir. titkos tanácsos, államtitkár úr a pénzügyminiszter úr előzetes hozzájárulása alapján kéri a minisztertanács hozzájárulását ahhoz, hogy Horváth Lajos székelykeresztúri állami polgári leányiskolai átmeneti szolgálatot teljesítő tanárnak a VI . fizetési osztályba leendő kinevezése iránt a Kormányzó Úr Ő Főméltóságához előterjesztést tehessen a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr."[34] A minisztertanács természetesen hozzájárult.

A felszabadulás utáni harmadik tanév már minden tekintetben rendes iskolai évnek volt tekinthető. A teljesen felújított épületben négy osztályban folyt a tanítás. Az állam nemcsak a fenntartásról gondoskodott, hanem a dologi kiadásokról is. A város támogatásával együtt ezt tatarozásra, bútorvásárlásra, a könyvtár gyarapítására fordították. Két újabb rendes tanárt – Preiszner Ilonát és Szaniszló Irént – nevezett ki a minisztérium, így számuk az igazgatót is beleértve hatra nőtt. Alkalmazásban állt még egy

33 Uo. 13.

34 Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1941. október 28. 11. napirend. MNL OL K27. A körözés útján való döntés azt jelentette, hogy egy-egy kormánytag ilyen jellegű előterjesztéseit egy futár átvitte a többi minisztériumba, ahol a miniszterek rátették kézjegyüket, majd utólag befoglalták azokat a jegyzőkönyvbe.

kisegítő tanár és egy altiszt, a három felekezet papjai pedig a hitoktatói feladatokat látták el. A nyilvános tanulók száma 178-ra nőtt, emellett 214 magántanulónak is biztosították a vizsgalehetőségeket. Horváth Lajos kiemelten kezelte az iskola életében a hazafias nevelést. Az értesítő tartalmát a magyar és a székely himnuszból, illetve a Hiszekegyből vett részletekkel tette emelkedettebbé. Az évnyitó ünnepségen „az intézet igazgatója a hazaszeretetről és a haza iránti kötelességek teljesítéséről, valamint ezzel kapcsolatosan a növendékek valláserkölcsi életéről, jótanulásáról, szorgalmáról és engedelmes jómagaviseletéről tartott a növendékek előtt beszédet."[35] A tanévről szóló beszámolóban helyt kaptak a hazafias nevelésről vallott nézetei is. „A magyar haza szeretete, a magyar zászlónak, e szent szimbólumnak őszinte, igaz szívből fakadó tisztelete: különös gondunk tárgya volt mindig. Ahol csak alkalom kínálkozott, az iskolában vagy azon kívül a társadalomban: féltő gonddal ápoltuk a hazaszeretetet, a magyar három szín imádatát. Megtanítottuk a gyermekeket arra, hogy az Országzászló[36] előtt tisztelegjenek, ahányszor útjuk mellette elvezet. Sőt, megtanítottuk a gyermekeket arra is, hogy kedves szülőik figyelmét hívják fel ők maguk az Országzászló előtti tisztelgés szép eszméjére. Így tehát a családi élet szentélyében is visszhangozzék a szózat: Az Országzászló előtt tisztelegj!"[37]

A tanárok iskolán kívüli tevékenységei közül meg kell említenünk az igazgató zenei, irodalmi munkásságát. 1941-ben kiadta *Csűrdöngölők* címmel a Székelyek Kolozsvári Társasága pályázatán 1933-ban első díjjal jutalmazott pályaművének egy részletét.[38] 1942. március 15-én pedig munkássága elismeréseként a Petőfi Társaság „a nemzeti irányú irodalom fejlődése és megerősödése érdekében fél évszázadot meghaladó munkásságát változatlanul és törhetetlen erővel folytatni óhajtván" pártoló tagjai sorába iktatta.[39]

Az 1943–44-es tanévről kiadott értesítő az előző évinél kissé rövidebb, szűkszavúbb és hangnemében is visszafogottabb. Az ország sorsát a háború nehezítette, az iskola helyzete azonban tovább javult. 220 nyilvános

35 Horváth Lajos (szerk.): A székelykeresztúri m. kir. állami polgári leányiskola évkönyve az 1942/43. iskolai évről. Az iskola fennállásának 18. éve. Felszabadulásunk 3. éve. Székelykeresztúr, 1943. 4.

36 A székelykeresztúri országzászló állításáról bővebben Kása: A székelykeresztúri országzászló története, 6–12.

37 A székelykeresztúri m. kir. állami polgári leányiskola évkönyve az 1942/43. iskolai évről. Az iskola fennállásának 18. éve. Felszabadulásunk 3. éve, 6.

38 Horváth Lajos: Csürdöngölők. A „Székelyek Kolozsvári Társasága" pályázatán 1933. évben 24 közül első díjjal jutalmazott pályamű részlete. Székelykeresztúr, é. n. [1941.]

39 Az erről kiadott Oklevél a család tulajdonában.

tanuló, emellett 100 magántanuló iratkozott be. A tanári testület létszáma összességében egy fővel csökkent, feltehetőleg ennek következtében az igazgatónak is nagyobb óraszámot kellett vállalnia. Már 1941-ben megszervezte Ujvári Gabriella tanárnő a levente-leánycsapatot. Ebben a tanévben megérkezett a jóváhagyó határozat, így a megnövekedett létszám miatt két csapatban folytatták a képzést. Az első két osztályba járók a Horthy Istvánné, a nagyobbak a Dobó Katica nevet választották. Részt vállaltak a Bajtársi Szolgálat munkájában, 1944 februárjában jótékony célú műsoros estet adtak, amelynek ezer pengőn felüli tiszta bevételéből hadbavonult honvédeink hozzátartozóit segítették. Nemzeti ünnepeinken szavalatokkal, díszfelvonulással vettek részt. A nyári szünidőben a fronton harcoló katonáink családtagjainak segítettek a házi és a mezei munkák elvégzésében.[40]

Az iskolai év befejezését a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1944. április 1-vel elrendelte. Az intézkedés a leányiskola vezetését váratlanul érte, azonban a front ekkor már megközelítette a szomszédos Románia 1940 előtti keleti határát, és a magyar minisztertanács április 12-i ülésén a hónap első napjára visszamenőleg hadműveleti területté nyilvánította Kárpátalját és Észak-Erdélyt, így Székelykeresztúr területét is.

1944. augusztus 23-án Románia 1862-es létrejötte óta immár a második háborúban árulta el szövetségeseit, és nekik hadat üzenve állt át az ellenséghez.[41] A román király Észak-Erdély visszafoglalását célul kitűző felhívása alapján folyamatosan megkezdődtek az idegen betörések Magyarország területére. Az átállt román csapatokkal kibővült szovjet hadseregek Dél-Erdélyen keresztülvonulva Székelyföldet akarták bekeríteni, minél több foglyot ejtve. A védekezés kilátástalannak tűnt, ezért, és a háborús pusztítások elkerülése miatt a magyar kormány elrendelte Székelyföld katonai kiürítését. Ez szeptember 7-e és 15-e között megtörtént. A magyar csapatok visszavonulásával újrakezdődött a román uralom, a bosszúval és a velük szövetséges szovjet csapatok rémtetteivel súlyosbítva.

A székelykeresztúri magyar királyi állami polgári leányiskola további sorsáról semmit sem tudunk. Az új, román közigazgatás nagy valószínűséggel azonnal megszüntette.

40 Horváth Lajos (szerk.): A székelykeresztúri m. kir. állami polgári leányiskola évkönyve az 1943/44. iskolai évről. Az iskola fennállásának 19. éve. Felszabadulásunk 4. éve. Székelykeresztúr, 1944. 3–10.

41 Bővebben Barabás Csaba – Kása Csaba: A román átállás és Rugonfalva szovjet-román megszállása 1944-ben. Digitális kiadás, http://rugonfalva.org/files/Rugonfalva%204_2.pdf; 2017. A letöltés időpontja: 2020. szeptember 23.

Horváth Lajos igazgatónak feltehetőleg nem volt sem választásai lehetősége, sem sok ideje döntését mérlegelni. A négy éves iskolaigazgatói tevékenysége, melyből hármat magyar állami alkalmazottként végzett, hazafias magatartása, közéleti szereplései miatt a román bosszú, a megtorlás őt is elérte volna. Feltehetőleg családja, lányai, unokái védelmében, és az érvényben lévő, rá, mint állami tisztviselőre fokozottan érvényes kiürítési rendelet[42] értelmében, az ország belsejébe menekült.[43]

42 A hadműveleti területekre vonatkozó különleges közigazgatási szabályokat a m. kir. minisztérium 1944. évi április hó 4-én kiadott 1.500/1944. M. E. számú rendelete szabályozta. Belügyi Közlöny, 1944. 16. sz. 407–414. A fenti rendeletben megállapított különleges közigazgatási szabályok hatályát a m. kir. minisztérium 1944. évi szeptember hó 1-én megjelent 3.110/1944. M. E. számú rendeletével kiterjesztette többek közt Udvarhely vármegye területére. Belügyi Közlöny, 1944. 38. sz. 1428. Ezen felhatalmazások alapján adta ki Vörös János tábornok, kiürítési kormánybiztos az elnéptelenítési rendeletet.

43 Horváth Lajost a hatóságok a németbólyi polgári iskolába vezényelték. 1948-ban nyugdíjazták, 1960-ban hunyt el.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

TRAGIKUS SORSOK A HATÁRON TÚLI MAGYAR IRODALOMBAN

ÖNGYILKOS ROMÁNIAI MAGYAR ÍRÓK, KÖLTŐK ÉS AZ ÖNGYILKOSSÁG MINT TÁRSADALMI JELENSÉG AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDEJÉN

A trianoni békediktátum hatására Magyarország területének kétharmadát, magyar nemzetiségű lakosságának egyharmadát elveszítette. 3,5 millió magyar rekedt az új határokon kívül. A kisebbségi lét irgalmatlan nehézségei egész életutakat tragikusan determináltak. Ezen írásban olyan alkotóknak állítok emléket, akik önkezükkel vetettek véget életüknek. Elemzem a jellegzetes kelet-közép európai sorsvállalás, az öngyilkosság hátterét is.

Szilágyi Domokos, Hervay Gizella[1], Nagy Kálmán, Szabédi László[2], Csendes Zoltán[3] – többek között ők lettek öngyilkosok az erdélyi magyar kisebbségi létben. Alkotó emberek, költők, írók, fordítók. Többük sorsában jelentős szerepet játszott a Securitate, a román titkosszolgálat zaklatása. A választási lehetőség óriási, már-már feloldhatatlan morális dilemma volt: besúgás, vagy öngyilkosság. Volt, aki a besúgói létet választotta, más az öngyilkosságot, Szilágyi Domokos pedig az ügynöki léttől megroppanva menekült öngyilkosságba.

---

1 Hervay Gizelláról lásd: Máthé Áron – Tóth Eszter Zsófia: Hazulról haza. Hervay Gizella és a magyar kisebbségi sors. https://ntf.hu/index.php/2020/01/24/hazulrol-haza-hervay-gizella-es-a-kisebbsegi-magyar-sors/ (A letöltés időpontja: 2020. október 1.)

2 „1959-ben tragikus körülmények között életét vesztette." Mint Kántor Lajos a Romániai magyar irodalom. 1944–1970. című kötetében megállapította: „1959 áprilisában, kísértetiesen igazolva a verseiben szereplő sín-motívumot, vonat elé vetette magát." Fő műve a magyar nyelv őstörténetéről szólt. Varga Lajos: Hetvenöt éve született Szabédi László. Korunk, 1982. 6. sz. 36.

3 A Bólyai Egyetem utolsó prorektora volt. Így jellemezte Csetri Elek: „Barátai és ismerősei előtt most is ott áll szokatlanul magas, sudár alakja, kedves és udvarias mosolya, ami mindig megjelent arcán, amikor valakivel beszélt. Egyébként komolyság, határozottság és elmélyültség sugárzott arcáról, mintha mindig gondolkodna valamiről. Mindenkihez szíves és szolgálatkész volt." 1959. május 5-én lett öngyilkos, a magyar egyetem vesztett ügye miatt. A Babes és Bólyai Egyetemek egyesítése az önálló magyar egyetem felszámolását jelentette, ezt a lelki terhet nem bírta ki. Csetri Elek: Csendes Zoltán. Magyar Tudomány, 2010. 5. sz. 599.

Szilágyi Domokos költő 1976-ban vetett önkezével véget életének. Ő a Securitate ügynöke volt „Balogh Ferenc" fedőnéven, s 1958 és 1965 között jelentett, mindez jóval az író halála után derült ki – és nagy port vert fel ügynökmúltja.[4] Szerelmét, Várady Emesét próbálta Szilágyi Domokos védelmezi, valószínűleg ezért mondott igent a beszervezésre.[5] Az 1956-os forradalommal kapcsolatos megtorlásban több egyetemi társáról is terhelő jelentéseket írt. Feleségével, Hervay Gizellával, válásuk után is szoros maradt a kapcsolatuk közös gyermekük miatt. Így Szilágyi Domokos halála mélyen érintette Gizellát. 1977 márciusában fiuk, Kobak a bukaresti földrengés áldozatául esett. Az elviselhetetlen sorscsapások súlya alatt görnyedezve Magyarországra érkezett, próbált írni, új életet kezdeni, de ő is öngyilkos lett: „Túl sok volt neki gyermeke apjának öngyilkossága, fia értelmetlen halála, idegei lassan felmondták a szolgálatot. Búcsúlevelében azt írta, osztozni akar a szenvedésben. Pedig egész életében ezt tette: minden szenvedő bajából átvett volna egy kicsit, a sors mégis rá mérte a legnagyobb csapást. Előbb volt férje, szerelme, költőtársa hagyta el az árnyékvilágot, majd gyermekére omlott rá a tömbház a bukaresti földrengéskor. Hervay egész további életében a miértekre kereste a választ – és ez felőrölte maradék erejét."[6] Tragikus tettét 1982. július 2-án követte el Budapesten. Több búcsúlevelét összetépte. Az egyik, legbővebb változat így hangzik: „Bocsáss meg, Apám, bocsájts meg, férjem, bocsáss meg, fiam. Bocsáss meg, testvérem, bocsáss meg, barátom. Bocsájts meg, szerelmes társam. Ami rád méretik, az méressen rám is. Osztozni akarok a szenvedésedben." Egy másik, amelyet alá is írt, így: „Bocsánatot kérek mindenekért. Bűnömet az Isten ítélje meg. Hervay Gizella." Kolozsvárott, a házsongárdi temetőben nyugszik, Szilágyi Domokossal és Szilágyi Attilával közös sírban.[7]

Nagy Kálmán a *Kalevala* fordítója volt. Öngyilkossága összefüggésben lehetett azzal, hogy a Securitate ügynöknek akarta beszervezni.[8] Nagy

4 Stefano Bottoni történész hozta nyilvánosságra. https://itthon.transindex.ro/?cikk=4722 (A letöltés időpontja: 2020. október 1.)

5 Várady Emese életéről ld.: Várady Emese: Tartozás. Kolozsvár, 2012.

6 https://erdelyinaplo.ro/szabadido/sirok-es-versek (A letöltés időpontja: 2020. október 1.)

7 http://hervaygizella.adatbank.transindex.ro/belso.php?a=oneletrajz&k=20 (A letöltés időpontja: 2020. október 1.)

8 Erre Hervay Gizella utal Illyés Gyulához írt levelében. 1982. január 20. Petőfi Irodalmi Múzeum. Hervay Gizella-gyűjtemény. Ezt Nagy Mária is megerősítette: „Szilárd meggyőződésem, hogy férjemet, Nagy Kálmánt is a Szekuritáté zaklatása kergette a halálba." https://www.maszol.ro/index.php/kultura/73123-mindent-megelt-es-megirt-helyettunk-szilagyi-domokosra-emlekezik-egykori-elettarsa-nagy-maria (A letöltés időpontja: 2020. október 1.)

Kálmán Securitate-s zaklatásában szerepet játszatott az is, hogy édesanyja Rajk László testvére volt.[9]

Felesége Nagy Mária 27 éves volt ekkor, 30 évesen Szilágyi Domokossal kötötte össze életét. Nagy Kálmán és Szilágyi Domokos évfolyamtársak voltak a bölcsészkaron, Nagy Mária is oda járt ugyanakkor Bukarestbe, román–orosz szakra. Így emlékezett vissza Nagy Kálmánra: „Kálmánnal egy otthoni, nagybányai kiránduláson ismerkedtem meg, jóképű, udvarias, halk szavú, végtelenül művelt fiatalember volt. Megtetszett nekem. Amikor megkérdezte, hogy megkereshet-e ezután is, nem mondtam, hogy nem. A kapcsolatunk során, és főként a házasságkötés után gyakran lerándult Bukarestbe, hogy meglátogasson, ilyenkor mindig Szilágyi Domokosnál lakott. […] A fiúk, mármint Szisz és Kálmán között talált a szó, mindketten református papfiúk voltak, ugyanolyan mélyen gyökerező vallásos nevelést kaptak, ugyanolyan nehezen jutottak be mindketten az egyetemre, hiszen nem állt nyitva annak idején a felsőoktatási intézmények kapuja az osztályellenség számára. Szilágyi Domokos és Nagy Kálmán volt az első két lelkészgyerek, akiket fölvettek az egyetemre. […] Kálmán befejezte élete nagy művét, a Kalevala új fordítását, amelyen már egyetemista kora óta dolgozott, és amelyet olyan féltő szeretettel, gonddal csiszolt, javítgatott az utolsó pillanatig. Halála előtt leadta a kéziratot. Nekem munkahelyet szerzett. Búcsúlevelet nem írt. Máig nincs konkrét magyarázatom arra, hogy mi okból, milyen külső körülmények és belső szenvedések miatt döntött így. Emeleti lakásunk ablakából vetette magát a halálba."[10]

A Kádár-korszakban az európai öngyilkossági statisztikák élén állt Magyarország.[11] Az öngyilkossági hullám 1983-ban tetőzött. Az öngyilkosságok 60%-át férfiak követték el. A tizenkilencedik század fordulóján Magyarországon még inkább városi, dzsentri jelenség volt, a szocialista időszakban nőtt meg a vidéki öngyilkosságok száma is. Zonda Tamás *Öngyilkos nép-e magyar* című kutatásában hangsúlyozta, hogy a legvidámabb barakk állításra rácáfol az öngyilkosságok magas száma, melyek a rendszerváltás előszelével kezdtek csökkenni.[12] A korabeli statisztikák, szociológiai vizsgálatok arra következtettek, hogy a magyar történelmi hagyományban

9 A Rajk családról lásd: Duncan, Shiels: A Rajk fivérek. Budapest, 2007.

10 https://www.maszol.ro/index.php/kultura/73123-mindent-megelt-es-megirt-helyettunk-szilagyi-domokosra-emlekezik-egykori-elettarsa-nagy-maria (A letöltés időpontja: 2020. október 1.)

11 Az öngyilkosságról szóló rész egy része Szádvári Gabriellárol szóló írásomban megjelent, ezt átdolgoztam. Lásd: https://ntf.hu/index.php/2019/11/29/az-ongyilkos-tevebemondono-szadvari-gabriella-tragediaja/ (A letöltés időpontja: 2020. október 1.)

12 Zonda Tamás Öngyilkos nép-e a magyar? Budapest, 2004.

az öngyilkosság, mint egy lehetőség szerepel a megoldhatatlannak tűnő élethelyzetek esetén,[13] legyen az szerelmi bánat, eladósodás, idült alkoholizmus, feldolgozatlan trauma. Különbségek mutatkoztak abban, mennyire elfogadott az öngyilkosság regionálisan és társadalmi helyzet szerint is. A két világháború között öngyilkossági motiváció lehetett a be nem teljesült szerelem is, mivel elsősorban kis közösségekben előfordulhatott, hogy a fiatalok vagyoni különbségek miatt nem köthettek házasságot vagy családi viszályt állt fenn (modern Rómeó és Júlia történetek), és ezért inkább közösen öngyilkosok lettek. A korabeli sajtó pedig a megesett városi cselédlány alakját ábrázolta úgy, mint aki a városban bűnbe esett, ezért lúgkövet vagy gyufát ivott. Ez volt a leggyakoribb elkövetési mód.

A második világháború után fokozatosan kiszorultak a lúgkő és a gyufa, a gyógyszerek könnyebben hozzáférhetőek lettek és az idegcsillapítók, altatószerek, terjedtek el az öngyilkosság eszközeként. Az altatószerrel elkövetett öngyilkosságok hazai viszonylatban is nagymértékű emelkedésére Szuchovszky és munkatársai mutattak rá. Adataik szerint az 1960–1967. évek közötti nyolcéves időszakban Budapesten összesen 5 323 egyén halt meg öngyilkosság következtében, közülük 2 956 – az öngyilkosok 55,5%-a – mérgezéssel vetett véget életének. A mérgezettek 41,5%-a, szám szerint 12,25 ember, altatószert választott a suicidium elkövetésére.[14] Másrészt a szintetikus mosószerek szorították háttérbe a mosószódát, mosószappant, lúgkövet.[15]

Míg a háborús és újjáépítési időszakban csökkent az öngyilkosságok száma,[16] addig a második világháború utáni nagy társadalmi mobilitás is szerepet játszhatott az öngyilkosságok növekedésében (szakérettségi, népi kollégiumok, káderek).

Magyarország 1968 óta állt első helyen a világ öngyilkossági statisztikáiban[17] 1984-ben 100 ezer lakosra számítva az öngyilkos halálozások

13 Reménytelen szerelmes, sarokba szorított bűnöző, becsületében sértett asszony, magára maradt öreg, gyógyíthatatlan beteg. Buda Béla: Öngyilkosság. 3. Orvosi Hetilap, 1971. július 18. 1691.

14 Nagy Gábor: Adatok… Vasi szemle, 1971. 4. sz. 510. és 512.

15 A lúgkövet eredetileg szappanfőzéshez használták: disznóvágásnál keletkezett zsíradék, víz és lúgkő volt a szappan alapanyaga. 5 kiló zsíradékhoz egy kiló lúgkő és 8 liter víz volt a megfelelő arány.

16 Budapesten 1946-ban 352 halálosvégű öngyilkosság történt. Ha összehasonlítjuk ezt a számot az elmúlt esztendők adataival, megdöbbenve kell megállapítanunk, hogy régen volt ilyen alacsony és a békeévek, különösen az utóbbi esztendők öngyilkossági eseteivel szemben igen nagy csökkenést mutat. Török István: Az öngyilkosságok Budapesten. Városi Szemle, 1947. 467.

17 Az erre vonatkozó statisztikai adatokat 1958-tól hozták nyilvánosságra. Harmat Pál: A halálba kevélykedés évszázadai. Holmi, 1994. 6. sz.

száma megközelítette az 50-et. Ugyanez az adat Dániában 32, Ausztriában és Svájcban 26 volt.[18] Más országokhoz képest Magyarországon magasabb volt a női öngyilkosok száma (nálunk egyharmad, máshol egynegyed, egyötöd.)[19] Nőtt az öngyilkosságok száma falun, Szabolcs-Szatmár megyében, a fizikai munkások körében, a 40–50 éves korosztályban. A legtöbb öngyilkosság az Alföld középső és déli részé történt.[20] 1955-ben 2 015, 1980-ban 4 809 ember, 1982-ben 4 659 ember vetett önkezével véget életének hazánkban.[21]

Az öngyilkosságok magas száma magyarázható a magyar szociokulturális háttérrel is: „Bizonyos öngyilkosságok (Teleki László, Széchenyi István, József Attila, Teleki Pál, Latinovits Zoltán, Domján Edit, Szécsi Pál) körül romantikus kultusz képződött, burjánoznak a mitikus legendák."[22] Ez azt sugallja, hogy bizonyos élethelyzetekben elfogadható megoldás az öngyilkosság, melynek leggyakoribb elkövetési módjai: gyógyszer vagy méreg fogyasztása, önakasztás, ablakon kiugrás, vonat alá fekvés.[23]

Az öngyilkossági kísérletek nemek szerinti megoszlásáról a szerzők véleménye megegyező, a női nem szignifikáns túlsúlya állapítható meg. A halálos kimenetelű cselekményt elkövetők nemek szerinti vizsgálatakor viszont a férfi nem döntő többsége mutatkozik. Budapesten pl. 1963-ban minden ötödik öngyilkossági cselekményt elkövető férfi meghalt, ezzel szemben a nőknél minden tizenegyedik cselekmény volt halálos kimenetelű.[24]

A KSH 1966–67-es felmérése szerint az öngyilkosságok okai 1959 és 1963 között az alábbiak voltak: betegség, ideg- és elmebaj az esetek 19%, családi viszály 93,3%, szerelmi bánat 10,3%, részegség alkoholizmus 5,1%, anyagi nehézségek, lakásproblémák 3,7%, bűncselekmény elkövetése 2%, egyéb 20%.[25]

Buda Béla adatai szerint: „Az öngyilkosok közel 70%-a férfi. 1967-ben a férfiak aránya 70,1% volt, az előző évekhez viszonyított gyakorisági növekedést kizárólag a férfi öngyilkosok számának szaporodása adta. Az öngyilkosok több mint fele 50 év feletti; az összes öngyilkos 18,5%-a 50–59 éves korcsoportban van, 16,8%-a 60–69 évesben, 15,8%-a pedig 70 év feletti (1966–1967). Az adatok szerint 1963 és 1965 között

18 Czeizel Endre: Az önpusztítás ragálya. Élet és Irodalom. 1984. január 13. 5.
19 Buda Béla: Lelki restség. Még egyszer az öngyilkosságról. Élet és Irodalom. 1984. január 20. 5.
20 Uo.
21 Uo.; Andorka Rudolf: Mit tudunk, mit nem tudunk? Élet és Irodalom. 1984. január 27.
22 Harmat Pál: i. m. 941.
23 Gergely Mihály: Röpirat az öngyilkosságról. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1972.
24 Nagy Gábor: i. m. 512.
25 Gergely Mihály: i. m. 20.

a 30–39 éves férfiak korcsoportjának öngyilkossága növekedett meg, 1966–1967-re pedig a 40–49 éves korcsoport (ebben a korcsoportban egyharmaddal több férfi lett öngyilkos, mint az előző években). Kimutatható, hogy az öregek öngyilkossága növekszik, ez azonban összefüggésben van az öregek számának és népességbeli arányának növekedésével."[26]

A szocialista erkölccsel nem volt összeegyeztethető az öngyilkosság: „A szocialista erkölcs az öngyilkosságot elítélendő cselekedetnek tekinti, amely az öngyilkos erkölcsi gyengeségét tanúsítja. A modern büntetőjogi felfogással egyezően azonban törvényhozásunk nem nyilvánítja az öngyilkosságot bűncselekménynek. „Az öngyilkosság a szocialista erkölccsel ellentétes, a szocialista büntetőjog szempontjából pedig olyan társadalomra veszélyes cselekmény, amely csak azért nem büntethető, mert vele szemben a büntetés céljai nem valósulhatnának meg – állapítja meg a Btk. miniszteri indokolása. – Az öngyilkosság okai meglehetősen sokfélék: semmit nem mondó életuntság, gyógyíthatatlan betegség, reménytelen szerelem, vagyoni vagy egyéb súlyos, esetleg pótolhatatlan veszteség, családi viszály, büntetéstől, szégyentől való félelem, megélhetés megnehezedése, néha a hirtelen kialakult elmezavar, nem kívánatos körülmények között beállott terhesség, alkoholizmus, ittasság stb."[27]

Gergely Mihály az egyik úttörő volt abban, hogy felhívta a figyelmet az öngyilkosságok növekvő számára az 1970-es évek elején. Kötete a Röpirat az öngyilkosságról címet viseli.[28]

Ő az öngyilkosságot így definiálta: „Minden olyan haláleset, amely közvetlenül vagy közvetve magának az áldozatnak valamilyen pozitív vagy negatív aktusa idézett elő, ha tudta, hogy aktusa szükségképpen erre az eredményre vezet."[29]

Gergely Mihály szerint az öngyilkosság társadalmi jelenség, a „társadalomban élő ember személyes drámája, tragédiája, az egyes esetekben más-más arányban jelentkező társadalmi és egyéni motívumokkal."[30] A tett következményei alól nincs felmentés az egyénnek, ha életben marad, nem mentheti fel magát a társadalom sem: „ ő is viseli az öngyilkosságok növekvő méretű, hazánkban évente háromszázezer embert elpusztító és százezreket megrázó hatását."[31]

26 Buda Béla i. m.1691.
27 Nagy Gábor: i. m. 510.
28 Gergely Mihály: Röpirat az öngyilkosságról. Budapest, 1972.
29 Uo. 17.
30 Uo. 77.
31 Uo. 77.

Gergely Mihály a nemzedéki közérzetről: „A harctereket megjárt, vagy a frontokon elesett férfiak gyermekei, hadiasszonyok és hadiözvegyek gyermekei, a háborús nélkülözések és rettenetek gyermekei, forradalmak és ellenforradalmak gyermekei, a békeszerződések óta is szakadatlanul folyó kisháborúk ijesztő híreitől, képeitől naponta megsokkolt emberek, s immár húsz esztendő óta a mindent megsemmisítéssel fenyegető termonukláris háború lidércnyomásában élő nemzedékek […] – milyen lehet ezeknek a nemzedékeknek a közérzete?[32]

Az 1970-es évek elején az öngyilkosságot úgy is megjelenítették, mint olyan egyéni problémát, melyre genetikai hajlam van, változtatni nem lehet rajta. dr. Z. P. orvos szerint: „Az öngyilkosság lényegében egyéni, emberi probléma. Az öngyilkosok magukban hordják a suidicumra való hajlamot, szinte predesztinálva vannak az elkövetésére, mert nem tudna megbirkózni az életben adódó konfliktusokkal úgy, mint egészséges társaik. Tehát az öngyilkosság betegség, és a társadalom alig tehet értük, illetve a probléma megoldásáért valamit. […] Sokszor nem is azt nehéz végignézni, amit a kísérletet követők elszenvednek, hanem azt, ahogyan gyötrődnek az értük reszkető családtagok, jóbarátok”[33]

Ezzel szemben Cseh-Szombathy László szerint az öngyilkosság társadalmi jelenség, ugyanis az összesített mutatók olyan szabályszerűségeket mutatnak, melyek alátámasztják, hogy az elkövetésben a külső hatások is nagy szerepet játszanak.[34]

Buda Béla 1971-es definiciója szerint: „Az öngyilkosság a meghalás tudatos szándéka; egy módszer képzete, amely módszer alkalmas az élet kioltására; e módszer cselekvéssémájának megvalósítása.”[35] Hangsúlyozta, hogy az öngyilkosság ténye a korábbi viselkedészavarokat és problémákat utólag felnagyítja, beteges színezettel látja el. A szigorúan vett pszichiátriai betegségkategóriák alapján azonban az öngyilkosok és az öngyilkosságot megkísérlők többségükben mégsem tekinthetők pszichiátriai betegeknek. [36]

Buda Béla szerint az öngyilkosság előtti szindróma: „az öngyilkosság előtti állapotban a személyiség általában önmagára haragszik, önmagával elégedetlen, mert az adott életproblémáját előidézte vagy nem tudja megoldani, különféle tulajdonságai, egyéni sajátosságai vagy hibái miatt; b) a

32 Uo. 78.
33 Uo. 70.
34 Uo. 75.
35 Buda Béla: Öngyilkosság. Orvosi hetilap, 1971. május 30. 1261.
36 Buda Béla: Öngyilkosság. Orvosi hetilap, 1971. augusztus 15. 1943.

frusztrációkat az egyén ambivalens kapcsolatban szenvedi el; ilyenkor a másik iránti szeretet és vágy megakadályozza, hogy az agresszió felé irányuljon, holott a frusztrációt ő okozza (típusosán ilyen eset a szenvedélyes szerelmi csalódás vagy a családtagokkal való viszály – pl. öreg emberek feszültségei gyermekeikkel stb.); c) nincs olyan személy, aki az agresszív indulatnak tárgya lehetne, vagy a személyiség elszigeteltsége miatt, vagy pedig azért, mert az elszenvedett sérelem természete olyan (pl. gazdasági csőd, gyógyíthatatlan betegség, megnyomorodás, erkölcsi lehetetlenülés – amely pl. a régi japán kultúrában az említett „harakirit" igényelte, stb.)."[37]

Az *Élet és Irodalom* hasábjain zajlott egy vita az öngyilkosságról 1984-ben. A vitaindítót Czeizel Endre írta: Az önpusztítás ragálya, avagy az írástudók felelőssége címmel.[38] A vita három hónapig tartott, huszonnyolc szerző húsz cikkét közölték le. [39] A vita címe az *„Itt élned"* volt, a *Szózat*ból kölcsönözve. A vita résztvevői között nyolc tudós, hat író volt és két olyan személy, akik megpróbáltak öngyilkosok lenni. Czeizel Endre álláspontja szerint „az önpusztítás mítoszát éppen a művészek, az írók, a tömegkommunikáció munkatársai erősítik, »vésik tudatalattinkba«." Példaként a Werther-jelenséget említette[40]: Goethe híres regényének megjelenése után nőtt az öngyilkosságok száma. Czeizel hangsúlyozta, hogy szerinte meghatározóbb a családi minta az öngyilkosságok elkövetésénél, és az nem genetikai ok, vagy hajlam kérdése.[41] Az önpusztító hajlandóság legnyilvánvalóbb jeleinek a szeszesitalfogyasztást – a tömény italok előtérbe kerülését - és a cigarettázást tartotta. Durkheimnek azt a példáját is idézte, hogy amikor a hadirokkant otthonban egy ember öngyilkos lett, 15 követte. Tanakodtak az ápolók, hogyan lehetne megakadályozni a járványt, végül a legegyszerűbb megoldáshoz folyamodtak: kiszedték a kampót a falból. Szerinte a magyar nép tudatába vert kampókat is ki kellene szedni ahhoz, hogy az öngyilkosságok száma csökkenjen – összegezte írását Czeizel Endre.[42] A szülők magatartása azonban a társadalmi közszellem tükrözője, ezen kellett szerinte változtatni. A társadalom mérvadó csoportjainak, így az orvosoknak, pedagógusoknak, az 1980-as

37 Uo.
38 Élet és Irodalom, 1984. január 13.
39 Vannak több szerzős cikkek is. Még kb. ugyanennyi írás érkezett be, melyet nem közöltek. Zöldi László: „Itt élned". Jegyzetek az Élet és Irodalom öngyilkosság vitájáról. Jel-Kép. 1984. 4. sz. 40. Előzmény: 1983. május 6: Csoóri Sándor és Levendel László publicisztikája az ÉS-ben, az ezzel kapcsolatos vitát elnapolták, politikai okokból. Uo. 42.
40 Uo. 44.
41 Czeizel Endre: Az önpusztítás ragálya. Élet és Irodalom. 1984. január 13. 5.
42 Uo.

években pedig a művészeknek és az újságíróknak a véleményére alapozva érdemes átalakítani a gondolkodást. Más kultúrákban elfogadott, hogy „a mindenkit érő atrocitásokat, megalázásokat, mellőzéseket, csapásokat állni kell és még az esetleges kiütéskor is adva van az újrakezdés lehetősége." [43] Ezt a gondolatot érdemesnek tartotta népszerűsítésre.

Buda Béla azt hangsúlyozta, hogy a tömegkommunikációban káros az öngyilkossági esetek bemutatása, mert mintául szolgálhat.[44] Buda Béla kiemelte a nagyarányú életmódátalakulás és gazdasági fejlődés hatását is. A gazdasági és politikai expanzióval az alkoholfogyasztás nőtt, és ez is hatással volt az öngyilkosságok számának növekedésére: az idült alkoholisták is választják ezt az utat. Buda Béla felelősnek tartotta az emberi kapcsolatok ridegségét, a sértődékenységet, a bajbajutott, deviáns kitaszítását a társadalomból. Buda Béla hangsúlyozta, hogy a berögzült társadalmi mintákon érdemes változtatni, ugyanis „a szülők jelentik az önpusztítás ragályában a legfontosabb fertőzőgócot." [45]

Buda Béla kiemelte, hogy 1980 előtt csak fennen hangoztatott öngyilkossági szándék esetében lehetett bekerülni pszichiátriára, az életprobléma, maga az életszituáció, ami az öngyilkossághoz vezetett, megközelíthetetlen volt. Nem voltak képzett szakemberek, akik kezelni tudták volna a helyzetet. Az öngyilkosság „pszichoszociális és személyiséglélektani problémák zavarok hatalmas jéghegyének a csúcsa".

Andorka Rudolf a mentális zavarok kapcsán hangsúlyozta, hogy minimum 110 ezer fő szenved mentális zavarban, ők azok, akiket pszichiátriai gondozóban nyilvántartanak, kezelnek. Felső határ pedig Juhász Pál és munkatársainak adata volt egy kelet-magyarországi faluból, ahol a 15 évnél idősebbek 42%-át találták neurotikusnak. [46] Andorka Rudolf szerint az a deviáns viselkedés válik gyakorivá, amelyet a tág értelemben vett kultúra kevésbé szigorúan ítél meg. A magyar kultúrában ilyen az ivás, mely feszült helyzetekben akár mértéktelenül is elfogadható. A Kádár-kori társadalomban feszültség volt amiatt, hogy a hivatalos beszédmódban hirdetett egyenlőségeszmény, a támogatott mobilitás és annak megvalósulása nem állt egyensúlyban.[47]

Ringel szerint minden öngyilkosságot, illetve kísérletet egy azonos lélektani konstelláció előz meg: fokozódó beszűkülés (érdeklődés, moti-

43 Uo.
44 Buda Béla: i. m. 5.
45 Uo.
46 Andorka Rudolf: Mit tudunk, mit nem tudunk? Élet és Irodalom. 1984. január 27.
47 Uo.

vációk beszűkülése), az agresszív indulatok gátlódása és befelé fordulása, illetve menekülés egy fantáziavilágba. E menekülés során jól észlelhető az élethez kötő és attól eltávolító lélektani erők küzdelme. E küzdelem hozza létre a „cry for help" jelenséget, azt az utolsó „segélykiáltást", amelytől a segítséget remélik. Tudni kell. hogy az öngyilkosok soha nem meghalni akarnak, hanem másképp élni. Amennyiben ezt a segélykiáltást a közvetlen környezet nem fogja fel s nem segít, – jó lehetőségként kínálkozik utolsó mentőövként a telefonszolgálat, mint az a hely, ahol biztosan észlelni fogják ezt a segélykiáltást."[48] Minden elkövetett öngyilkosságra 8–10 kísérlet jutott.[49] A föld összes lakosa közül 1945 és 1969 között öngyilkos lett 8,7 millió ember.[50]

Az *Élet és Irodalom* vitájában közöltek olvasói leveleket is. G. János saját példáját írta le, ő hogyan jutott el az öngyilkossági kísérletig.[51] „több, mint egy éve mentő vitt be egy vidéki város kórházába, ahol aláírattak egy nyilatkozatot velem, lemondok öngyilkossági szándékomról. Ha ezt megelőzően valaki azt mondta volna nekem, hogy »öngyilkos« leszek, kinevettem volna. Egész beállítottságomtól távol állt az ilyen gondolat, 30 évesen egyetemi tanszék vezetője lettem, amellett könnyedén láttam el másodállást, mellékfoglalkozást. Munkáját hivatással végző feleséggel, három gyerekkel azt is mondhatnám, körülményeink között a szociológiai optimum, pszichológiai kibontakozás egyaránt megvolt. Hogy történhetett, hogy pillanatnyi elmezavarban [öngyilkosságot kíséreltem meg?]. […] 39 éves koromig azt hiszem, nem ittam meg összesen egy liter alkoholt. […] 1971 tavaszán egyik kollegámmal Pesten tartottunk előadást, ezután elmentünk még a Kossuth Klubba »beszélgetni«, majd a Budapestbe egy kis »ráadásra«. Éjfél után indultunk haza. Útközben még »beköszöntünk« egy ismerőshöz. […] Rájöttem az alkohol »nyugtató« hatására. Ezt követően két–három deci vodkával kezdtem a napot, így tartottam meg előadásaimat is és a három–öt deci töményre úgy állt be a szervezetem, hogy környezetem azt tartotta rólam nem iszom. A normát akkor is tartottam, ha pesti egyetemen volt előadásom." [52] Ez esetben az alkoholizmus volt az, hogy nem tudta abbahagyni az ivást, függőség alakult ki benne, az volt a közvetlen kiváltó oka gyógyszerrel elkövetett öngyilkossági kísérletének.

48 Cseresznyés János: A szombathelyi Lelkisegély Telefonszolgálat. Vasi Szemle, 1989. 4. sz. 483.
49 Gergely Mihály: i. m. 5.
50 Uo.
51 Élet és Irodalom, 1984. március 23.
52 G. János olvasói levele. Élet és Irodalom, 1984. március 23.

Egy öngyilkosságot megkísérlő 33 éves nő önvallomása: „Egy öngyilkosban rendkívül érdekes dolgok játszódnak le. Sokan azt tartják, az öngyilkosság gyávaság, ez nem igaz. Iszonyú bátorság kell hozzá, ugyanis bejön az életösztön, amit nem lehet szabályozni, tehát a test és a szervezet védekezik az elpusztítás ellen. Ez ugyanolyan, mint amikor a lélegzetedet megpróbálod visszafojtani, és amikor már gáz van, bekapcsol a vegetatív idegrendszered és akaratod ellenére fogsz venni levegőt. Kikapcsol az értelem ilyenkor és az életösztönöd játssza a legfontosabb szerepet. Amíg az ember eljut odáig, hogy öngyilkos lesz, elég hosszú folyamaton megy keresztül, nem kéthetes hisztérián, habár olyan is van, aki figyelemfelkeltésből csinálja. […] Az öngyilkosságot mindig úgy kell intézni, hogy senki ne tudja. Ha te bejelented a szomszédoknak, hogy mész és megölöd magad, az biztos, hogy rögtön meg fogják akadályozni. Ha igazán meg akar halni az ember, azt úgy kell intézni, hogy ne vegyék észre."[53]

Bakó Tihamér 1984-ben publikálta kutatási eredményei, melynek során 29 öngyilkosságot megkísérelt személy esetét elemezte. Modellkövető és nem modellkövető öngyilkossági kísérletkere osztotta fel eredményeit.[54] Modellkövetés esetén gyermekkori élmény volt egy közeli hozzátartozó vagy ismerős öngyilkossága, intenzív élménytartalommal. Ezekben az esetekben az öngyilkossági kísérletet egy gyors látszólag érthetetlen összeomlás előzte meg. A beteg krízishelyzetben hasonló megoldáshoz folyamodott, mint amit gyermekkorában látott.[55] Bakó Tihamér hangsúlyozta, hogy modellkövető esetben jellemző volt az ún. kettős („meghasadt") élet. Ez egyrészt a környezetnek mutatott látszatélet. Másrészt belső életet, képzetgazdag, intenzív élet, ami ugyanakkor a külvilág számára szinte teljesen zárt.[56]

Az ún. nem modellkövető öngyilkossági kísérlet esetében egy hosszan elhúzódó „kudarcláncolaton" keresztül juthatnak el egy olyan „örvénylésszerű" állapotba az ember, amelyből a visszatérés lehetőségét kilátástalannak éli meg. Ez a folyamat három jellegzetes szakaszból áll. „Az első időszakban ,»keresés« állapota jellemezheti az egyént: keresése az elfogadtatásnak, a valakihez való tartozásnak, sokszor egy meghatározott személyhez, a fontosság élményének keresése, hogy »én is érek valamit«,

53 B. Cs. T.: Krisztina: Csak lánynak születtem. Kapu, 1998. 10. sz. 100.

54 Bakó Tihamér: A modellkövető és a nem modellkövető öngyilkossági kísérletek személyiséghátterének és pszichodinamizmusának vizsgálata. Magyar Pszichológiai szemle 1984. 5. sz. 390.

55 Uo. 392.

56 Uo. 401.

»van értelme az életemnek«. Ez a folyamat azonban gyakran sikertelen próbálkozások sorozatává válik. Így kialakulhat egy »paradox állapot«, éppen azáltal, hogy az egyén csak olyan szélsőségesen tudja közvetíteni »kiáltását«, ami sokkolja, idegesíti a környezetében levőket, de lehetséges az is, hogy környezete nem akar magára újabb terhet fölvenni, esetleg nem találja meg a megfelelő kapcsolatfelvételi módot sem."[57]

Egy 1987-es kutatás – amelyben 5000, öngyilkosságot túlélt személy és öngyilkosok hozzátartozói vettek részt – , arra a következtetésre jutott, hogy olyan élethelyzetekben következik be öngyilkosság, mely veszteségélményhez köthető (tárgy, pozíció, személy). Az élethelyzethez kötődő túlméretezett érzelmi reakció az öngyilkosság. Domináló érzelmek a csalódás, a visszautasítottság, a rettegés. A csalódást okozók a család vagy a munkahelyi környezet. Gyakori, hogy az öngyilkossági kísérletet elkövető korábban rajongásig szerette azt a személyt, akiben csalódott. Az érzelmek idealizáltak, az indulatok szélsőségesen ingadoznak.[58] E kutatás végkövetkeztetése: „Az önértékelésükben bizonytalan, társas kapcsolataikban elégtelen egyének a modern társadalom terheléseire a szokásostól eltérő, a gyermekre jellemző módon reagálnak. Ezek egyik lehetséges formája az öngyilkos magatartás."[59]

„A váratlanul meginduló italozás, a betegszerepben való megmerevedés vagy az öngyilkos magatartás jelzi az érzelmi egyensúly felborulását, ami a környezet számára érthetetlen és elmebetegségre gyanakszanak. „Pillanatnyi elmezavar"-nak tartják, holott az öngyilkos esemény a személyiség mélyén már preformáltan jelen volt, az öngyilkos magatartásnak mindig hosszú és mély előzménye van, és nagyon sokféle út vezethet ehhez a megoldáshoz. Az érzelmi ambivalencia magában az öngyilkos cselekményben is jelen van. Nemcsak az elkeseredés, amit a másik elvesztése okoz, hanem az iránta érzett düh is benne lappang, gyakran ki is fejezik, mert fájdalmat akarnak okozni annak, aki nem úgy szerette, ahogy vágyták, az öngyilkos fantáziájában zokog a hűtlen élettársa temetésén. Az indulatok sodrásában az élni akarás és a meghalni vágyás együtt hozzák létre a beindult cselekmény kifejletét."[60]

Már a rendszerváltás utáni következtetés az öngyilkossággal kapcsolatban: „az öngyilkosságot elkövetők nem meghalni akarnak; másképpen

57 Uo. 401.
58 Ozsváth Károly: Az öngyilkos magatartás a klinikus szemszögéből. Orvosi hetilap, 1987. december 6. 2566.
59 Uo. 2565.
60 Uo.

szeretnének élni. Csakhogy az életmód- és szemléletváltás módszerét, eljárásait nem ismerik, s nem ismeri az a közösség sem, amelyiknek tagjai, s amelyik szociális energiát adhatna nekik."[61] Tehát a szocialista időszak egészére jellemző volt a genetikai okú, a személyiségben rejlő, annak életstratégiáit alapul vevő megközelítés, majd a társadalmi okok keresése: így a mobilitás következményeinek vizsgálata.

A történelmi és politikai alapú társadalmi traumák nem szerepeltek traumatikus okként, hiszen tabutéma volt az államszocializmus korában mind Trianon, mind a hadifogság, mint a Gulág.

61 Veress Albert – Vadas Gyula: Öngyilkosság Hargitában. 1991–1996. Korunk. 1998. 12. sz. 87.

A KÖTET SZERZŐI

Bene Zoltán
író; a Szeged *című folyóirat főszerkesztője; a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Málnási Bartók György Filozófia Doktori Iskola doktorjelöltje (Szeged)*

Dr. Bogoly József Ágoston CSc
irodalomtörténész, volt egyetemi docens (Szeged)

Dr. Csapody Miklós PhD
irodalomtörténész (Budapest)

Kása Csaba
ügyvivő szakértő, Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpont (Budapest)

Dr. Kovács Emőke PhD
tudományos munkatárs, A Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány (Budapest)

Dr. habil. Miklós Péter PhD
címzetes egyetemi tanár, Kodolányi János Egyetem (Orosháza, Budapest, Székesfehérvár); szakmai tanácsadó, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ (Hódmezővásárhely)

Dr. Olasz Lajos PhD
főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék (Szeged)

Dr. Tóth Eszter Zsófia PhD
tudományos munkatárs, Clio Intézet (Budapest)

BÁLINT SÁNDOR
SZELLEMI ÖRÖKSÉGÉÉRT
ALAPÍTVÁNY

ISBN 978-615-6112-08-8

Kiadta
a Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány
(6724 Szeged, Bálint Sándor u. 18/B. I/2.)
Megjelent Szegeden, 2021-ben
Felelős kiadó: az alapítvány kuratóriumi elnöke
Nyomás és kötés: s-Paw Nyomda
6794 Üllés, Bem József u. 7.

A szegedi Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány létrehozása óta kutatja és népszerűsíti – a magyar nemzeti összetartozás jegyében – a Kárpát-medencei magyar közösségek múltját és jelenét, s tart fönn intenzív kapcsolatokat határon túli magyar civilszervezetekkel. Mindezek szellemében az alapítvány – a Magyar Művészeti Akadémia támogatásával – *Trianon és a magyar irodalom* címmel rendezett konferenciát, amelynek előadásai – több tanulmánnyal kibővítve – jelen kötetben kerülnek közreadásra.

Könyvünk megjelenésének anyagi hátterét a Magyar Művészeti Akadémia biztosította.

Kötetünk szerzői: Bene Zoltán író, szerkesztő; Bogoly József Ágoston irodalomtörténész, volt egyetemi docens; Csapody Miklós irodalomtörténész; Kása Csaba, a Magyarságkutató Intézet szakértője; Kovács Emőke, a Gulág Alapítvány munkatársa; Miklós Péter, a Kodolányi János Egyetem címzetes egyetemi tanára; Olasz Lajos, a Szegedi Tudományegyetem docense és Tóth Eszter Zsófia, a Clio Intézet tudományos munkatársa.

MMA
Magyar Művészeti Akadémia